

४
१२

Ashi Karnartha Sangraha Karika

2462

अश्विकरणाथ संग्रह कारिका

X

अश्विकरणाथ

2227

31

१७ ग्रामादिकिंविदप्राप्तप्राप्तमिष्टमिष्टेच्छति। हेमादिविस्मृतं किंचिकरुमपिलिप्तते १८ परिहार्यतथाऽनिष्टकंटादिजिहा
सति। रज्ज्वांसर्पादिकं किंचित्कमेव जिहासति १९ नियतोपायसाध्यत्वाद्वाप्यपरिहार्ययोः। विधितः प्रतिषेधाच्चसाधनापेक्षिताभ
वेत् २० अज्ञानांतरितत्वेन संप्राप्त्यक्तयोः पुनः। यथात्मज्ञानतो नान्यसुरुषार्थयकल्पते २१ नान्यदज्ञानतोस्तित्वं द्वितीयस्यात्मनो यथा।
इति। निवृत्तिस्तद्देवास्पनावगत्यात्मनो यथा २२ स्वयंशिवः शिवाभार्याप्रसिद्धासर्वमंगळा। विघ्नहर्ता सुतोयस्य पायास्तजगदीश्वरः २३
विनायकं गुरुं भानुं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान्। सरस्वतीं प्रणोम्यादौ सर्वकार्यार्थसिद्धये २४ सुब्रह्मण्यो नुग्रहेण नीलकंठमहागुरोः। करोति गुण
सूत्राद्ब्रह्मसूत्रार्थसंग्रहः २५ वेदांतानां विचारस्तु पुरुषार्थसमर्पकः। इति यत्नो यमारब्धो ननु प्रौढप्रकाशने २६ सिद्धांतरसंपूर्णानि स
द्वंधकुसुमानि हि। ज्ञाजंते विद्वद्वारमेयशोगंधेन चारुणा २७ त एवात्रोपचीयंते सिद्धांतरसविंदवः। अतो रज्ज्वांससाधूनां मोदकोस्त्वेषसंग्र
हः २८ भोसज्जनाः सरस्वत्याश्च यतत्त्वविज्ञाविज्ञापयामि भवतो ह मुदाराचिन्तान्। युक्तं प्रमादकलुषैर्मदुदीरतां बुधोध्यं भवद्भिः रिहकेकतकी
भवद्भिः २९ श्रुताभाषितमव्यक्तमस्ते वक्तुरिवालके। संतो मुदं प्रयासे वदोषदृष्टिं न कुर्वते ३० स्तोत्रं नारायणादिनिष्पन्नं ज्ञानं कृतयुगे
स्थितं। किंचित्दन्वयाज्जातं त्रेतायां ह्यपरेऽखिलं १ गौतमस्य मुनेः शपाद्ज्ञाने त्वज्ञानतां गते। संकीर्णबुद्धयो देवा ब्रह्मरुद्रपुरःसराः २
शरण्यं शरणं जग्मुर्नारायणमनामयां तैर्विज्ञापितकार्यस्तु भगवान्पुरुषोत्तमः ३ अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात्। उत्स

३१

नाभगवान्चेदानुज्जहार हरिः स्वयं ४ चतुर्धा व्यमज्जनांश्च चतुर्विंशतिधा पुनः। शतधा चैकधा चैव तथैव च स ह्यस्रधा ५ कृष्णोद्वादश
धा चैव पुनस्तस्यार्थवित्तये। चकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रत्वमजसा ६ अत्याक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखं। अस्तोभमनवद्यंच
सूत्रं सूत्रविदो विदुः ७ निर्विशेषितसूत्रत्वं ब्रह्मसूत्रस्य चाप्यतः। यथा व्याससूत्रमकस्य कृष्णस्यान्ये विशेषणात् ८ सविशेषितसूत्रा
णित्वापराणि विदो विदुः। मुख्यस्य निर्विशेषेण शब्दान्येषां विशेषतः ९ इति वेदविदः प्राहुः शब्दतत्त्वार्थवेदिनः। सूत्रेष्वेतेषु सर्वेषु निर्णयः
समुदीरितः १० शब्दज्ञातस्य सर्वस्य यत्प्रमाणं निर्वर्णयः। एवं विधानि सूत्राणि कृत्वा व्यासो महायशाः ११ ब्रह्मरुद्रादिदेवेषु मनु
ष्यपितृपक्षिषु। ज्ञानं संस्थाप्य भगवान्क्रीडते पुरुषोत्तमः १२ गरुडपुराणे। अथातः शब्दपूर्वाणि सूत्राणि निखिलान्यपि। प्रारभ्यंते निय
त्यैव तत्किमत्र नियामकं १३ एवमुक्तो नारदे न ब्रह्मा प्रोवाच स तमः। सिसृक्षोः परमाद्दिष्टोः प्रथमं द्वौ विनिःसृतौ १४ ओंकारश्चाथ
शब्दश्च तस्मात्प्राथमिका बुभौ। तद्धेतुत्वं वदंश्चापि तृतीयोऽप्युदाहृतः १५ कृते ज्ञानप्रदः सत्यस्त्रेतायां दत्त एव तु। ह्यपरे व्यासना इति शिवपुराणे।
माचकलौ शंकरेनामधृक् १६ अत्रैर्दत्तः शक्तिपुत्रस्तुतो व्यासः प्रकीर्तितः। ब्रह्मगुरुः सुतः साक्षाच्छंकरः परिकीर्तितः १७ सत्यो भगवत्सादातां शि
ब्रह्मा हरिर्दत्तो व्यासो रुद्रः प्रकीर्तितः। शंकरः सविता साक्षादीश्वरः सर्वदेवतं १८ युगे युगे प्रनष्टस्य शास्त्रस्यो धरणा यवै। श्रुतिस्मृ
त्यर्थबोधाय पाषंडनिधनाय च १९ अवतारांश्च कारासौ श्रुतिस्मृत्युदितो नृत्तकान् १९ प्रमाणिकः श्रुतुदितः स बोधो व्यासो नृत्तरीत्या प्रति पितामह इति शं
तमासि १७। करविजयो भूति

पादितश्चेत्। व्यासोदितं शंकरबोधितं चेद्यः शंकरो सौ सविता स ईशः २० व्याकुर्वन्व्याससूत्रार्थं श्रुतेरर्थयथोचिवान्। श्रुतेर्न्याय्यः स एवार्थः शं
करः सविता नना २१ **सुप्रोक्तानः** भगवद्वा ससूत्राणामर्थसंग्रहकारिकाः। सुब्रह्मण्येन रच्यंते शीघ्रं बोधायकारिकाः १ **ओम्। अथा**
तो ब्रह्मजिज्ञासा १ अहंमेति वाध्यासादनाद्यध्यस्तमायया। सदा संसरतः पुंसः पूर्वपुण्योदये सति १ नित्यस्वाध्यायविधिनाधीतस्वाध्याय
तः श्रुतेः। आपातज्ञानिनः काम्यफलानित्यत्वसंश्रवात् २ मोक्षस्य सुखरूपस्य नित्यतावगमाच्छ्रुतेः। काम्यस्वल्पादरोषत्वनित्यकर्मनिति
छति। किंचित्स्फुरेककर्मफले संभाव्या स्याद्विरक्तता ३ शमादिषट्कसंपत्तिर्नित्या नित्यविवेचनं। **सु** श्रुते हि वेदोक्तनिष्कामानुष्ठितेर्बलात् ४ भा
संभाव्यत्वध्यासतस्तु विश्वासो वर्धते श्रुतौ। स्वतः प्रमाण आम्नायेदृढ विश्वासयोगतः। प्रत्यवायो भवेद्यस्मिन्वेदोक्तेत्यनुष्ठिते ५
ते देवकर्मकुरुते नान्यत्स्येयत्वं निश्चयात्। बहुकालमनुष्ठानादाग्राय प्रोक्तकर्मणां ६ नित्यं तन्निर्मलस्वातोदुःखहेतोर्विरक्तिमान्। प्रव
र्तते सुखोपाये सदानित्यसुखेच्छया। वेदप्रोक्तशमादीनि साधनान्यनुतिष्ठति ७ सत्यांसाधनसंपत्तौ स्वाध्यायाधीत्यनंतरं। प्रागूर्ध्वं
बाधर्मजिज्ञासाया जिज्ञासितुं बृहत्। ज्ञातुं च शक्यते नैवासत्यांतस्यां हि शक्यते ८ तस्मात्साधनसंपत्तेरानंतरं हि बोध्यते। अथ शब्दे
न नो धर्मजिज्ञासोपरितोच्यते ९ अतः शब्दोऽथ शब्देन सूत्रे स्मिन् सूचितस्य हि। साधनानां चिद्विचारहेतुत्वस्यानुवादकः १० अनुवादफ
ले तत्राहेतुत्वात्सेपवारणात्। साधनानां चिद्विचारहेतुत्वस्याप्येतेव हि ११ **अथवाचस्पतिमता** उक्तसाधनसंपत्तेरूर्ध्वदुःखापनोदक

31/11

श्रीगणेशाय नमः। स्वयं जकात्मविद्यायां बुद्धिर्येन प्रचोदिता। तस्य देवस्य सवितुर्ध्यायेयं वरदं महः १ मुमुक्षुमुक्तविषयिप्रियसद्गुणमंडितं।
सदोषो हंचतुर्दोषं निर्दोषं कृष्णमाश्रये २ जंबूपद्मस्वस्तिकाकैः सच्छत्रयवचक्रकैः। वज्रांकुशध्वजाश्चैर्विलसन्ध्वरेखया ३ दक्षि
णश्वरणाकैर्यिहरेहस्तिमेतमः। मत्स्यामलार्धशिक्षांश्च त्रिकोणांबरलक्ष्मभिः ४ गोष्पदेधनुःशंखैः कलशं केन भूषितः। सव्यः पा
दविधुर्भक्तचकोरान्प्रीणयन्त्ययं ५ सिंधुजापतिपादाब्जिनो कानाविकृतांगतान्। सतो हंशरणं यामिनिमनोभवसागरे ६ नीलकंठ
भिधंता तं ब्रह्मविद्याप्रदं गुह्यं। तुरीयाश्रममाश्रित्य निजानंदाभिधंभजे ७ स्वपाणिपद्मे मूर्ध्नि विन्यस्य कृतवान्मिता। अनुरक्तं कृतार्थमातं
कथं विस्तराम्यहं ८ पितामहवाक्यं कृष्णं सच्चिदानंदमाश्रये। यत्प्रसादाद्ब्रह्मसाक्षात्कारवान्मे पिता भवतु ९ पितामहगुरुं वंदे नृवानं ब्र
ह्मकोविदं। दिवाकराभिधं हार्दितमोघं बोधनास्करं १० गत्वा श्रीपांडुरंगस्य क्षेत्रं सन्यस्य तत्र हि। सर्वात्मभावसंप्राप्तो नीलकंठगुरुः पिता
११ लङ्काजगुणस्तत्राद्य ब्रह्मसूत्रोर्जितश्रियां। विश्वसृष्टावहारार्थं वेदव्यासं हरिं भजे १२ अद्वैतस्थापकाचार्यं भगवत्पादसंज्ञकान्। वेदे
श्रीशंकराचार्यं परिब्रजो जगद्गुरुन् १३ अब्रह्मण्यतमः सूर्यान्निब्रह्मण्यानुकंपिनः। वेदसुरेश्वरसुखांश्च तुरो विबुधोत्तमान् १४ श्री
शंकरार्यवरदपाणिपद्मसमुद्भवाः। वेदादवात्र चत्वारो वतीर्य मे जयंति हि १५ सुब्रह्मण्येन शरीरभाष्यवर्त्मनूपायिना। शरीरब्रह्ममीमां
सासूत्रवृत्तिर्विरच्यते १६ अत्र सुरेश्वराचार्यवार्तिकम्। ननु कंकामनो मुक्तौ पुंसानासीतु भाषितं। देशकालानवच्छिन्नसुखाद्यर्थित्वदर्शनात्।

2227

त्रिहि। अध्याहर्तव्यमित्याहाचार्यो विवरणाभिधः २७ प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा विचारत्वात्प्रवृत्तम्। यदि ज्ञातमसंदेहा न शास्त्रविषयं भवेत् २८
 ज्ञातेऽज्ञानायोगतोहितनिवृत्तिः फलचन। यद्यज्ञातं तदुद्दिश्य विचारो घटते कथं २९ अतो विचारानारंभः संप्राप्तशक्तिवेच्छया। आपात
 तो ब्रह्मपदप्रसिद्धब्रह्मणः श्रुतौ। निर्विकल्पापरोक्षार्थं विचारोयं निरर्गळः ३० अतो नाद्यध्यस्तदुःखरूपमायानिवृत्तयो विदानंदादय
 ब्रह्ममस्यैकार्यो विचारणा ३१ इति श्री भगवद्देव्या सप्रणीतशारीरकब्रह्मवेदान्तमीमांसाशास्त्रसूत्रेषु समन्वयारव्यप्रथमाध्याये
 स्पष्टब्रह्मलोकवाक्यसमन्वयारव्यप्रथमपादे गुणसूत्रसहिताधिकरणार्थसंग्राहककारिकासु अहंब्रह्मास्मीति बोधपर्यवसायिब्रह्म
 विषयकज्ञानजनकवेदान्तशास्त्रविचारप्रयोजकमेकसूत्रं जिज्ञासाधिकरणं प्रथमं १ जन्माद्यस्येतः १ जन्मादित्रितयं यस्मादे
 कस्माज्जगतोस्य हि। सत्यज्ञानानंतरूपात्तद्वलश्रुतिसंमतं ३२ इति श्री० सुब्रह्मण्यस्तद्वलश्रुतिरूपकमेकसूत्रं जन्माधिकरणं
 द्वितीयं २ शास्त्रेयानित्यात् १ यो यो यद्यत्करोत्यद्वा कार्यमालोच्यतस्य सः। ज्ञातेति न्यायतो ब्रह्मसर्वज्ञमिति सिध्यति। तदेव द्रव्य
 नाह सार्वज्ञं वेदसर्जनात् ३३ सर्ववेदकवेदस्य कर्तृत्वात्सर्वविद्वद्वा। तेनैव सर्वशक्त्या ह्यमित्यर्थो देवसिध्यति ३४ इति श्री० सुब्रह्म
 णः सर्वज्ञत्वे वेदकगम्यत्वबोधकमेकसूत्रं शास्त्रेयानित्याधिकरणं तृतीयं ३ तत्तु समन्वयात् १ समन्वयेन वेदान्तैस्तद्वलश्रुतिपा
 द्यते। न कर्मशेषः कर्तात्मानं वा कर्माधिदेवता ३५ अथवा। तात्पर्येणानुवेदान्तैसा साक्षात्तद्वलश्रुतिबोध्यते। नोपासनाविधिज्ञानविधिद्वाराव
 ३ वर्णकांतरमाह। वैदेकमानकत्वाद्वावेद्यंतत्रान्यमानतः।

६ गोणश्चेत्तात्मशब्दात् २।

बोध्यते ३६ तात्पर्येणाह कं तत्रोपक्रमाद्यस्तिषड्विधं। सतः सिद्धब्रह्मबोधोरज्जुधीवद्वयापनुत् ३७ प्रत्यापकत्वमर्थस्योपक्रमाद्यविरोधि
 नः। शब्दानिष्ठशब्दानिगम्यतात्पर्यमुच्यते ३८ इति श्री० सुसर्ववेदान्तवाक्यानां तात्पर्येणानिर्णयसच्चिदानंदब्रह्मपरतत्प्रतिपादकमेकसूत्रं
 समन्वयाधिकरणं चतुर्थं ४ ईसतेर्नाशब्दम् १ जगदेतौरीक्षितृत्वश्रवणात्सारव्यसम्मतं। प्रधानं नो जगदेतुरश्रोतं न दनीक्षणात् ३९
 अचेतनं जगत्तद्वलश्रुतिवत्सारव्यसम्मतं। प्रधानं तादृशं तन्न श्रुत्याकापिसमीरितं ४० अतः। लां दोग्यषष्ठाध्यायोक्तसह्युपक्रमवाक्ये।
 सदेव सोम्येत्यत्रत्यसत्यदं परमात्मनः ४१ न प्रधानपरं वीक्षापूर्वकं सर्जनोक्तिः। न प्रधानं जगदेतुरतोऽशब्दमनीक्षणात् ४२ चेतन
 स्येवेक्षितृत्वं तत्तु ब्रह्मण्युच्यते। ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वमवास्तव्यापिमायया ४३ अप्रेजः प्रायपठितो गोण ईसतिरचेतः। प्रधाने
 प्युपपन्नः स्यादिति वक्तुं न शक्यते ४४ जीवस्य चेतनस्यात्र स्वरूपेण प्रवेशनं। अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति तु श्रुतौ। सच्छब्दार्थस्य
 कश्चित्तमतश्चेतनमेव सत् ४५ नचेचनोऽचेतनस्य ह्यात्मा भवितुमर्हति। चेतनस्य ब्रह्मणस्तु स्वरूपमिति सांप्रतं ४६ प्रायपाठस्तु विश
 येनिर्णायक इति स्थितिः। गोणस्यात्र जघन्यत्वात् मुख्यत्वे क्षतिस्तिह ४७ अथवा। चेतनस्य त्वमर्थस्य सदृशत्वे क्वकी
 र्त्तनं। स आत्मा तत्त्वमसीति तेन चेतनमेव सत् ४८ असंशयादात्मशब्देनोक्तार्थस्य विवक्षया। गोणमुख्यन्यायतश्च सह्युपक्रमवाक्य
 गौ स आत्मा तत्त्वमसीति ह्यात्मशब्दः श्रुतिस्थितिः। न प्रधानपरः किंतु चेतनब्रह्मबोधकः ५० य आत्मा सोहमस्मीति विज्ञातुः श्रुतिवाक्यतः।

१ ब्रह्मेव चेतनं द्रष्टुं न प्रधानमचेतनं ४९ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ३१ ॥

त्रिह। अध्याहर्तव्यमित्याहाचार्यो विवरणासिधः २० प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा विचारत्वात् न हन्तु। यदि ज्ञातमसंदेहा न शास्त्रविषयं भवेत् २८
 ज्ञातेऽज्ञानायोगतोहितन्निवृत्तिः फलं च न। यद्यज्ञातं तदुद्दिश्य विचारो घटते कथं २९ अतो विचारानारंभः संप्राप्त इति चेच्छृणु। आपात
 तो ब्रह्मपदप्रसिद्धब्रह्मणः श्रुतो। निर्विकल्पापरोक्षार्थं विचारोयं निरर्गकः ३० अतो नाद्यध्यस्तदुःखरूपमाया निवृत्तये। विद्वानंदादय
 ब्रह्ममत्येकार्यो विचारणा ३१ इति श्री भगवद्देव्या सप्रणीतशरीरक ब्रह्मवेदांतमीमांसाशास्त्रसूत्रेषु समन्वयारव्यप्रथमाध्याये
 स्पष्टब्रह्मलोकवाक्यसमन्वयारव्यप्रथमपादे गुणसूत्रसहिताधिकरणार्थसंग्राहककारिकासु अहंब्रह्मास्मीति बोधपर्यवसायि ब्रह्म
 विषयकज्ञानजनकवेदांतशास्त्रविचारप्रयोजकमेकसूत्रं जिज्ञासाधिकरणं प्रथमं १ जन्माद्यस्येतः १ जन्मादित्रितयं यस्मादे
 कस्माज्जगतोऽस्य हि। सत्यज्ञानानंतरूपात्तद्वल्लभश्रुतिसंमतं ३२ इति श्री सुब्रह्मण्यस्तुल्लसत्तनिरूपकमेकसूत्रं जन्माधिकरणं
 द्वितीयं २ शास्त्रयोनित्वात् १ यो यो यद्यत्करोत्यद्वा कार्यमालोच्यतस्वसः। ज्ञातेति न्यायतो ब्रह्मसर्वज्ञमिति सिध्यति। तदेव द्रष्टव्य
 नाह सार्वज्ञं वेदसर्जनात् ३३ सर्ववेदकवेदस्य कर्तृत्वात् सर्वविद्वहत्। तेनैव सर्वशक्त्या ह्यमित्यर्थो देवसिध्यति ३४ इति श्री सुब्रह्म
 णः सर्वज्ञत्वे वेदकगम्यत्वबोधकमेकसूत्रं शास्त्रयोनित्वाधिकरणं तृतीयं ३ तनुसमन्वयात् १ समन्वयेन वेदांतेस्तद्वल्लभप्रतिपा
 द्यते। न कर्मशेषः कर्तात्माने वा कर्माधिदेवता ३५ अथवा। तात्पर्येण तु वेदांते साक्षात्तद्वल्लभोध्यते। नोपासनाविधिज्ञानविधिद्वाराव

३ वर्णकांतरमाह। वेदैकमानकत्वाद्वावेद्यंतन्ना न्यमानतः।

६ गोणश्चेत्तात्मशब्दात् २।

बोध्यते ३६ तात्पर्यग्राहकं तत्रोपक्रमाद्यस्ति षड्विधं। स्वतः सिद्धब्रह्मबोधोरज्जुधीवद्व्यापनुत् ३७ प्रत्यायकत्वमर्थस्योपक्रमाद्यविरोधि
 नः। शब्दानिष्ठशब्दानिगम्यं तात्पर्यमुच्यते ३८ इति श्री सुसर्ववेदांतवाक्यानां तात्पर्येण निर्देसच्चिदानंदब्रह्मपरतत्प्रतिपादकमेकसूत्रं
 समन्वयाधिकरणं चतुर्थं ४ ईक्षते नीशहम् १ जगद्धेतोरीक्षितुल्यश्रवणात्सारव्यसम्मतं। प्रधानं नो जगद्धेतुरश्रोतं न दनी सणात् ३९
 अचेतनं जगत्तद्वत्वास्तवं सारव्यसम्मतं। प्रधानं तादृशं तन्न श्रुत्या कापि समीरितं ४० अतः। छांदोग्यपञ्चाध्यायोक्तसह्युपक्रमवाक्ये।
 सदेव सोम्येत्यत्रत्यसत्यदं परमात्मनः ४१ न प्रधानपरं वीक्षापूर्वकं सर्जनोक्तिः। न प्रधानं जगद्धेतुरतोऽशब्दमनी सणात् ४२ चेतन
 स्यैवेक्षितुल्यं तनुब्रह्मणि युज्यते। ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वमवास्तव्यापिमायया ४३ अप्रजः प्रायपठितो गोण ईक्षति रत्रे चेतः। प्रधाने
 प्युपपन्नः स्यादिति वक्तुं न शक्यते ४४ जीवस्य चेतनस्यात्र स्वरूपेण प्रवेशनं। अनेन जीवेनात्मना तु प्रविश्येति तु श्रुतो। सच्छब्दार्थस्य
 कश्चित्तमतश्चेतनमेव सत् ४५ न चेतनोऽचेतनस्य ह्यात्मा भवितुमर्हति। चेतनस्य ब्रह्मणस्तु स्वरूपमिति सांप्रतं ४६ प्रायपाठस्तु विश
 येनिर्णायक इति स्थितिः। गोणस्यात्र जघन्यत्वात् मुख्य एवे क्षितिस्तिह ४७ अथवा। चेतनस्य त्वमर्थस्य सदृशत्वे क्यकी
 तेन। स आत्मा तत्त्वमसीति तेन चेतनमेव सत् ४८ असंशयादात्मशब्देनोक्तार्थस्य विवक्षया। गोणमुख्यन्यायतश्च सह्युपक्रमवाक्य
 गौ स आत्मा तत्त्वमसीति ह्यात्मशब्दः श्रुतिस्थितिः। न प्रधानपरः किंतु चेतनब्रह्मबोधकः ५० य आत्मा सोहमस्मीति विज्ञातुः श्रुतिवाक्यतः।

२ ब्रह्मेव चेतनं द्रष्टुं प्रधानमचेतनं ४९ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ३।

४

श्रुतत्वाच्च ॥ ७॥

अथ संपत्त्य इत्यादि श्रुत्या मोक्षोपदेशतः ५१ नाचेतनात्मतां शास्त्रं चेतनस्य विबोधयेत् । तस्मात्तच्छास्त्रं गोत्यात्मशब्देन बोधकः ५२ स्मृत्यां पुरुषाद्यदित्तमसि श्रुतिः । अचेतनात्मतां ज्ञेयात्तां ततोपवेदेतुं ५३ अपवादस्याकरणादेकविज्ञानतस्तथा । तद्विकारस्य सर्वस्य विज्ञानमिति या श्रुतिः । तस्या बाधप्रसंगाच्च सत्सदनप्रधानं ५४ प्रधानेऽवगते भोक्तृवर्गज्ञातः कथं भवेत् । अप्रधानविकारित्वात् नैव सोऽवगतो भवेत् । श्रोते ब्रह्मणि भोक्तापितद्विवर्तव्यं ५५ सता संपन्न पुरुषः स्वपिमादः सुषुप्तिगोऽस्व स्वाप्ययात् ५६ स्मिन्नपीतो लीनो यं भवतीत्यवदच्छ्रुतिः ५७ सुप्तजीवस्वरूपेण परमशक्तिनोऽनु । सदासिन्नेस्वरूपे लीनत्वं कथं नादपि ५८ सृष्ट्युपक्रमवाक्यस्य सत्परमात्मनः । अचेतनसदात्मत्वं विरुद्धं चेत्तनेयतः ५९ सर्ववेदांतवाक्यानि जगत्कारणतां चितः । यतो गतिसामान्यात् ६० वगमयं तस्मात्सत्पदं च विदर्थकं ६१ अधिपोऽज्ञः सर्वविद्यः कारणं स इति स्फुटं । श्वेताश्वतरमंत्रेषु सर्वज्ञस्यैव हेतुता ६२ श्रूयते तत्त्वसद्भास्य सर्वज्ञं सर्वशक्तिमत् । सृष्ट्युपक्रमवाक्ये पुन्यं तत्पदे रितं ६३ इति श्री सुप्रधानस्या वैदिकत्वेन जगद्धेतुत्वाभावावबोधकं सत्सत्त्वमीक्ष्य अधिकरणं पंचमं ५ आनंदमयो भ्यासात् १ सर्वज्ञे सर्वशक्त्या जगद्धेतुत्वलक्षणे । चित्ब्रह्मण्यभिहिते वेदांतानां समन्वये ६२ समन्वयारख्याध्यापस्य चरितार्थतया पुनः । अग्रिमः सूत्रसंदर्भः किमर्थ इति चेच्छृणु ६३ सगुणब्रह्मविषयानिर्गुणात्मपरास्तथा । वेदांतेषूपलभ्यंते श्रुतयो बहुला इह ६४ कस्य वाक्यस्य सगुणोपास्तो विधिमुखनहि । समन्वयगुणैः श्रूयते परं ४

त । ब्रह्मज्ञानं जायतां मइतीच्छोदेति तुल्यता १२ विना विचारं ज्ञानमतो वेदविचारणा । गुरोः सकाशात् कर्तव्येत्यर्थादाक्षिप्यते त्रिहि १३ प्रयो जनस्य विषयस्यापि बोधत एव हि । प्रयत्नसंभवाच्छास्त्रं न विधेया विचारणा १४ विधायकत्वाभावेऽपि श्रोतार्थस्यानुवादतः । श्रुतावुक्तस्यानुबंधवतुष्यस्यानुलाभतः । नास्य सूत्रस्य वेयर्थ्यमिति वाचस्पतेर्मते १५ आयाततः प्रसिद्धस्य सर्वज्ञत्वादिना श्रुतो । निजात्मत्वेनापि वेदे ब्रह्मणो विश्रुतस्य हि १६ वास्तवस्य स्वरूपस्य ज्ञानादस्ति महत्फलं । सर्वदुःखस्यापनोद इति वेदे हि दृश्यते १७ जायत्व प्रसुप्त्यादि प्रपंचं यत्प्रकाशयते । तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबंधैः प्रमुच्यते १८ अहं ब्रह्मावबोधावसानवेदांतवाक्यतः । आयाततोऽपि विज्ञातमात्मत्वेन ब्रह्महादि । पुनर्विचारकरणं किमर्थमिति चेच्छृणु १९ यदभेदेन विज्ञेयं ब्रह्मतस्यानिजात्मनः । स्वरूपकलहायंते मनोदेहादिभावतः १९ तत्राविचार्य किंचिन्मन्यतामोति चेद्यदि । श्रेयसः प्रतिहन्येतानर्थं चाधिकमाप्नुयात् २० विचाराद्वास्तवोऽप्यात्मावबोद्धुं शक्यते त्विति । शास्त्रं ब्रह्मविचारार्थं मुनिनारभ्यते धुना २१ सूत्राणां सर्ववेदानामर्थनिर्णायकत्वतः । श्रुतिवृत्तिस्थानतया प्रायः श्रुति समर्थता २२ अथो विवरणाचार्यप्रोक्तसूत्रार्थ उच्यते । जिज्ञासापदमत्रत्यं विचारस्योपलक्षणं २३ यो ब्रह्मवेदब्रह्मेव भवतीत्येकदर्शनात् । हासुपर्णेत्यादि वेदाज्जीवेशद्वित्वदर्शनात् २४ स्वनामिनामिन्नतया ज्ञेयब्रह्मविचारयोः । पर्यायेण ब्रह्मबोधांगत्वेन प्राप्तयोर्द्वयोः २५ श्रोतव्य इति वेदेन स्वाभिन्नब्रह्मगोचरः । विचार एव कर्तव्यो नान्यस्त्विति नियम्यते २६ श्रुति तुल्यार्थता सिध्ये कर्तव्यपदम

इति ।

क्लाउपासनाः। प्राग्बदेवावगंतव्या अवांतरफलान्यपि ८० शेषत्वेन स्वात्मनोपक्रांतं ब्रह्मनिर्गुणं। यदत्र तादृशस्तस्य बोधो नैवात्म्यसा
 धनेः ८१ अतः शक्तोपासनया साक्षात्कृत्य गुणैर्युतं। परमं ब्रह्मतद्वारा निर्गुणं प्राप्नुतादिति ८२ आनंदमयशब्दोक्तपरमात्मन एव हि। उपा
 सनापरासर्वा ब्रह्मवल्लीति ह निरुक्तं ८३ एक एव तु सर्वशोभिन्नाभिन्नगुणैर्युतः। यद्यप्युपास्यो भवति तथापि गुणभेदतः। भिन्नान्येव फला
 निस्तु संयथेत्यादिकं श्रुतेः ८४ यद्यदिभूतिमत्सत्वमिति स्मृत्या प्रदर्श्यते। विभूतितारम्येन समुपासित ईश्वरः। विभूतितारम्याद्यु फल
 दो भवतीति हि ८५ उपास्यत्वादिहानंदमयस्य प्राप्तिरेव हि। उपसंक्रमशब्दार्थ इति ह निरुक्तो मतं ८६ इति ह निरुक्तं न तोपो हानः अ
 स्या नंदमयारव्याधिकरणस्यार्थकल्पना। इति ह न्तमालं व्यसंक्षिप्यादौ प्रदर्श्यते ८७ पूर्वाधिकरणे प्रायपाठो निर्णायको न हि। गो
 णमुरव्यादिकल्पेन संदेहस्य निवर्तनात् ८८ अत्र संदेहसत्वेन स तु निर्णायकोऽस्त्विति। पूर्वोपसंगतित्यत्र प्रत्युदाहरणाभिधा ८९ प्रचु
 र्येण विशिष्टेयं विकारार्थं च दृश्यते। मय इत्ययं इत्यत्र कौर्त्थस्तस्येति संशयः ९० विरुत्त्यर्थ एव पूर्वोच्यते मयदो ह्यतः। तत्प्रायपठितो
 त्रापि विरुत्त्यर्थे स्त्वयं मयट् ९१ प्रियमूर्ध्याद्यवयवोपेतपक्षितया ह्दि। आनंदमयशब्दोक्तो जीवात्मोपास्य इष्यते। प्रायपाठप्रियमूर्ध्याद्यवयवोपेतपक्षि
 रीरलोक्तिहेतुतः। ९२ प्रियमोदप्रमोदानंदविभूतसदात्मनि। इत्याक्षेपे समाधानमुच्यते इति ह न्तमालं व्य ९३ प्रियमूर्ध्याद्यवयवोपेतपक्षि
 तया ह्दि। आनंदमयशब्दोक्त आत्मोपास्य इष्यते ९४ विज्ञानमयशब्दार्थोपासिप्रायेण पाठतः। तस्यैव एव शरीर इति शरीरतोक्तिः।

उपास्यै शिर आद्याद्युपक्षितेन च कीर्तनात् ९५ परमात्मानंदमयो त्रोपास्यो जीव एष तः। उपक्रम्या नंदमयं रसं ह्रीत्यादिवाक्यतः। ब्रह्मा
 र्थकानंदमयशब्दाभ्यासादिह श्रुतात् ९६ ज्योतिष्टोमप्रकरणगतं ज्योतिः पदं यथा। ज्योतिष्टोमपरं दृष्टं तत्र लक्षणायां तथा ९७ आ
 नंदशब्दाभ्यस्ता आनंदमयबोधकाः। तेनानंदपदाभ्यास एवानंदमयस्य सः ९८ प्रायपाठस्य कं स्थानं विकारार्थस्य सूचकं। सर्वो
 तरत्वलिङ्गेन ब्रह्मत्वार्थेन बाध्यते ९९ श्रुतिलिङ्गाधिकरणे स्थानाद्धिगबलिष्ठता। जेमिन्याचार्यमुनिना विस्तरेण समर्थिता १०० आ
 नंदमयसर्वेशबोधांगत्वेन पाठतः। सन्निधिः कोशवर्गस्य श्रुतावुक्ते विकारिणः। स्थूलासूक्ष्मासूक्ष्मायाकोशावोधापकारिणः १
 प्रधानज्ञापनादेवान्यथा सिद्धो हि सन्निधिः। अंगीभूतः स्वप्रधानं विरुत्तं बोधयेत्कथं २ एवं सर्वतरत्वेन लिङ्गे नैवेद सन्निधिः। अन्य
 था सिद्धतां नीतः प्रायपाठश्च बाधिनः ३ अत्रानंदमयस्यान्तर्गम्यस्यानुक्तिः श्रुतौ। सर्वतरत्वमानंदमये ब्रह्मणिसिध्यति ४
 कोशोपाधिप्रयुक्तं हि प्रियाद्यवयवादिकं। शरीरता च घटत आनंदमय ईश्वरे ५ परमव्योमशब्दोक्ते प्रधाने व्याकृताभिधे। चतुः
 कोशगुहायुक्तमुपास्य ब्रह्मयः पुमान् ६ सोऽश्रुते निखिलान्तो गाविपश्विद्रुक्षणासह। क्रममुक्तफलस्यापीत्यत्रोक्तत्वात् उपासि
 तुः ७ आनंदमयशब्दार्थः परमात्मा खिलांतरः। नानंदमयशब्दार्थो जीवो ह निरुक्तो मतं ८ अत्राधिकरणे सप्तगुणसूत्राणि
 संति हि। इति ह न्तमालं व्यव्याख्यायते नान्यपि ९० विकारशब्दान्ते निवेन्न प्राप्नुयति। २ विकारार्थस्य मयट् प्रत्ययस्य प्रयो

गतः। निर्विकारः परात्मेहानंदमयशब्दभाक् १५ इति चेत्तेहमयतः प्राचुर्यादधिकृतः। १६ स्वाल्पत्वादितोषस्य संशयो न भविष्यति
 १२ आनंदमयशब्दोतः प्रचुरानंदलक्षकः। तेनात्र प्रचुरानंदस्वरूपः परमेश्वरः १३ सार्वभौमादिविध्यंतानंदेभ्योधिक एव हि। ब्रह्म
 स्वरूप आनंदस्तेनानंदमयः परः १४ मयदप्रकृत्यर्थनिष्ठप्राचुर्येण युतं हियत्। मयदप्रकृत्यर्थभिन्नं तन्मयज्ञाच्यमुच्यते १५ यथाह्य
 त्रमयो यज्ञ इत्यत्र प्रचुरो ध्वरः। मयदप्रकृत्यर्थभिन्नः स्पष्ट एव प्रतीयते १६ आधिक्येनानुवृत्तत्वं प्राचुर्यमिति कथ्यते। अपेक्ष्येवाधि
 कं किंचिदाधिक्यं भासते हितत् १७ सामानाधिकरण्येनावध्याकांक्षायदातदा। स्वकर्तव्यविरुद्धार्थकार्ये वावधिरीक्यते १८
 आधिक्येन स्वावधिष्ठस्वल्पताद्योत्थते किल। तेनाभोज्याल्पताभातिसमृद्धिर्भोज्यगाध्वरे १९ किंचान्न प्रचुरानंदाधार इत्य
 र्थ आपतेत्। परात्मा प्रचुरानंदरूप इत्यर्थ इक्षितः। आनंदमयशब्दोतः प्रचुरानंदलक्षकः २० स्वसमानाधिकरणविजातीयगता
 ल्यता। क्वचित्तात्पर्यवशत आधिक्यस्यानिरूपिका। यथाविप्रमयो ग्राम इति श्रुत्वा ल्यतामता २१ मयदप्रत्ययवाच्यस्य त्थस्येह
 परिग्रहे। आनंदमय इत्यत्राप्येवं दुःखाल्पतापतेत्। आनंदमयशब्दोतः प्रचुरानंदलक्षकः २२ असमानाधिकरणसजातीयग
 ता ल्यता। क्वचित्तात्पर्यवशत आधिक्यस्यानिरूपिका २३ बहुल्यविप्रमुक्तेषु ग्रामेष्वेतेषु केनचित्। को वा विप्रमयो ग्राम इति
 प्रश्ने कृते सति २४ पृष्ठेतरग्रामगतविप्राल्पत्वनिरूपितं। विप्राधिक्यं केवेग्राम इति प्रश्नः प्रतीयते २५ एवमप्यत्र विध्यंतानं

कस्य वा श्रूयमाणानां गुणानामविवक्षया। वाक्यस्य निर्गुणे तस्मिन्साक्षादेव समन्वयः ६६ इति संदेहविच्छित्ते प्रारब्धो ग्रंथ उत्तरः। प्रा
 गुक्तगतिसामान्यप्रपंचाय चैव क्वचित् ६७ त्रिविधा ब्रह्मणः प्रोक्ता ज्ञानकांड उपासनाः। काश्चिदभ्युदयार्था हि काश्चित्कर्मसमृद्धिदाः ६८
 क्रममुक्तिप्रदाः काश्चिद्विदित्तासां भिदामिथः। नाम ब्रह्मसुपासीतेत्याद्या अभ्युदयार्थिकाः। सर्वत्र कामचारादिप्रोक्ततासां शुभं फलं ६९
 कर्मागोप्तीत्यादि ध्यानरूपाः कर्मप्रपुष्टिदाः ७० ह्युत्तरीकदहराकाशोपास्यादयस्तु याः। देवयानेन मार्गेण क्रममुक्तिप्रदास्तु ताः ७१
 चित्तैकाग्रमुखेनैव ७२ पिसर्वा उपास्तयः। परब्रह्मावबोधस्य तु पकर्तृतयोदिताः ७३ गुडजिह्वा न्यायतः स्फुरन्वातरफला न्यपि। भेष
 जस्यादनायादौ शिशवे दीयते गुडः। तेन प्ररोच्यत जिह्वा मोषधं दीयते ततः ७४ मीमांसाशास्त्रयोः पूर्वोत्तरयोः सूत्रवृत्तिरुक्तत्वं उपव
 र्णाख्य आचार्यः प्राचीनः प्रथितो भवत् ७५ तदीयेन मतेनादौ भगवान् सूत्रभाष्यकृत्। अस्यानंदमयारब्धाधिकरणस्यार्थमाह
 हि। अत्रास्वारस्यमावेद्यपश्चात्स्वमनुमुक्तवान् ७६ निर्विशेषस्वरूपेण नोपदेष्टुं हि शक्यते। उपाध्युपहितं तत्तदुपाधेरविवक्षया। निर्वि
 शेषस्वप्रकाशं वक्तव्यं भवति ह्यतः ७७ कस्मिन्वाक्ये निर्विशेषं ज्ञेयत्वेनोपदिश्यते। कस्मिन्वापहितं सत्तद्द्रष्टोपास्यतया हितं। इति सं
 देहविच्छित्तिफलको ग्रिम उद्यमः ७८ ब्रह्मवल्ली तत्र सर्वाज्ञेयब्रह्म परैव हि। इत्याहुर्भगवत्यादाः पश्चात्तन्मतमुच्यते ७९ अथात्रैव
 वृत्तिकृतं। वृत्तिकारमतेनूपनिषदेष्टा परात्मनः। औपाधिकानंदभेदैरुपासनपरैव हि ८० तथा हि। आनंदमयकोशात्प्राग्यायाः प्रो

७
 नानंदमयः कोशः प्रधानापरशब्दभाक्। नानंदमयशब्दार्थ आनंदप्रचुरोपि सः ४३ अनसोऽकामयतेति स्मष्टुरेवेषणश्रुतेः। अनी
 सकप्रधानस्य स्वीकारेनेह संमतः ४४ तस्मिन्नस्य चतस्रो गणं शास्ति ८ यदात्येवेष एतस्मिन् प्रतिष्ठां विंदते तदा गतो भवति स ब्र
 ह्माभयमित्यादि वाक्यतः ४५ प्रचुरानंदकेतस्मिन् अकृते परमात्मानि। प्रबुद्धस्यास्य जीवस्य तदैक्यवक्ति हि श्रुतिः ४६ अतो जी
 वः प्रधानं वा नानंदमय उच्यते। किं त्वानंदमयो भ्यासादुपास्यः परमेश्वरः ४७ इत्येदं तमतालं विवृतिरुन्मत्तमत्र हि। अनूहितं
 भाष्यकृद्भिः स्वव्याख्यासौष्ठवाय वै १४८ इति ह तिरुन्मत्तं। अथानंदमयाख्याधिकरणस्यार्थकल्पना। भाष्यकृन्मत्तमालं
 व्यसंक्षिप्यातः प्रदर्श्यते १४९ अन्नं प्राणो मनो बुद्धिरानंदश्चेति पंचते। कोशास्तद्भावमापन्नो वेति संसारिणं निजं ५० कोशाः पक्षित
 या प्रोक्ताः सौकर्यं प्रतिपत्तये। शिरः पक्षौ मध्यभागः पुच्छमित्यंगपंचकं। चतुर्धाद्येषु कोशेषु रूपैकैस्तु निरूपितं ५१ आनंदमयवाक्यस्य
 पुच्छशब्दस्तु नांगशः। किं त्वधारपरस्तत्र प्रतिष्ठापदमस्ति तत् ५२ स्वावस्थितिप्रयुक्तान्यस्थितिहेतुपरमं तं। कपालद्वयसंयोगस्थितिमू
 लाघटस्थितिः ५३ तथापि न स संयोगो घटस्याधार ईष्यते। स्वाधारत्वेपि पीठस्य न स्वावस्थितिहेतुना ५४ पीठं विनापि संस्तुतुं शक्य
 ते न्यत्र कुत्रचित्। अतो ब्रह्माखिलाधारं प्रतिष्ठाचेति कथ्यते ५५ येः कोशैः स्वस्य तात्पर्यमापन्नस्तेषु केषु चित्। उपास्तयो ब्रह्मतया प्रो
 क्ता अन्नमयादिषु ५६ चित्तशब्दार्थिकास्तास्युः प्रोक्ताः काश्चिदुपासनाः। गुडजिह्वा न्यायतः स्युरवांतरफलान्यपि अथ वोपासना

भासा एवात्रोक्ता उपासनाः ५७ कोशपंचकतादात्म्यादिरुतः संय एव हि। स एव ब्रह्म भावं सं प्रबुध्येत छुतीरितं ५८ कोशांतर्धाम्य
 हं कोशानेति तत्प्रतिषेधतः। अतिक्रामति तां कोशान् प्रागात्मत्वावधारितान् ५९ ततः कोशा रधि ब्रह्म स्वात्मत्वेनावधार्य हि। जीव
 मुक्तो विहरति कृतकस्य तया मुनिः ६० पंचकोशस्वरूपेण प्रविभज्या खिलं जगत्। अंतर्धामितया तस्योपलक्ष्य ब्रह्म निर्गुणं ६१
 तदेवाहमिति ज्ञात्वा सर्वबंधैः प्रमुच्यते। स्वप्रकाशचिदानंदरूपेणैवावतिष्ठते। इत्याह ब्रह्मवल्ग्या रव्योपनिषद्विबोधिका ६२ एवं
 चोपनिषत्सर्वज्ञेय ब्रह्म परे वहि। स्थूलारुंधत्युडुन्यायात् पंचकोशोपलक्षणैः ६३ तत्तत्कोशात्मतामुक्तांते पुच्छ ब्रह्म कीर्तनात्। ब्र
 ह्मोपास्ति परानेयमिति भाष्यकृतां मतं ६४ अथ भाष्यकृतां व्याख्यारीत्यास्तार्थ उच्यते। आनंदमयो भ्यासात् १ आनंदमय
 वाक्यस्य ब्रह्मशब्दो ब्रह्मलक्ष्यते। आनंदमयशब्देन सूत्रस्थेन तथा सति ६५ स्वशक्यत्वाद्ब्रह्मसुखं ब्रह्मशब्दो ब्रवीत्यर्थः। न ब्रह्मतत्तमा
 नाधिकरणांगत्ववत्परः ६६ ब्रह्मार्थकपदाभ्यासादादिमध्यावसानगात्। अतः पुच्छपदार्थे त्रिधा रो ब्रह्मोपलक्षणं ६७ अथैत
 त्सूत्रतात्पर्यं प्रतिपाद्योर्थ उच्यते ६८ ज्ञेयत्वेन स्वात्मतया पंचांतं ब्रह्म निर्गुणं। सर्ववस्तुपरिच्छेदश्च न्यसचित्स्वरवात्मकं ६९ स्थू
 लारुंधत्युडुन्यायात् पंचकोशोपलक्षणैः। पंचकोशस्वरूपेण प्रविभज्या खिलं जगत्। अंतर्धामितया तस्योपलक्षणं यदुदीरितं ७०
 तद्ब्रह्म पंचकोशात्मजगतो निखिलस्य हि। प्रतिष्ठा रूप आधारस्तेति शेषश्रुताविति। पुच्छप्रतिष्ठाशब्दाभ्यामर्थः स प्रतिपाद्यते ७१

पुच्छं प्रतिष्ठात इह स्वात्मनेनावधार्य हि। जीवन्मुक्तो विहरति कृतकृत्यतया मुनिः ७२ आनंदीतरं संप्राप्य भवतीति श्रुतीरणात् ७३
 आनंदमयवाक्यस्य पुच्छशब्दस्तु नांगगः। किं ताधारपरं सत्रप्रतिष्ठापदमस्ति तत्र। स्वावस्थितिप्रयुक्तान्यस्थितिहेतुपरं मनं ७४ ज्ञेयं
 ब्रह्मप्रतिष्ठानहीतियो वेति चेदसन्। स्वयमेव भवेत्स्वस्य ब्रह्मरूपत्वतः सदा ७५ निर्विशेषं स्वरूपेण नोपदेष्टुं हि शक्यते। उपाधुपहितं
 तत्तदुपाधेरविवक्षया ७६ निर्विशेषं स्वप्रकाशं ज्ञेयमेव ह कथ्यते। न त्वास्यास्य ब्रह्मशब्दः शक्यमात्रार्थको यतः ७७ अतो ज्ञेयपरे वै
 षोपनिषत्तत्तुपास्तिगा। इत्यानंदमयोभ्यासादिति सूत्रग आशयः ७८ ब्रह्मानंदमयस्यांगं प्रधानं वेति संशयः। ब्रह्मपुच्छपदाभ्यां
 हि संशयो सोऽसमुत्थितः ७९ ब्रह्मपुच्छारब्धो वयव इत्याक्षेपः समीहितः। ब्रह्ममुख्यं ज्ञेयमिह सर्वाधारः श्रुताविति ८० पूर्वाधिकरणे
 प्रायपाठो निर्णायको न हि। अत्र व्यवयवप्रायपाठो निर्णायकोऽस्ति। सर्वपक्षासंगतिः स्यात्। तुदाहरणाभिधा ८१ लोमूलरूपो व
 यवः पक्षगोनपतत्रिगः। लोमूलार्थः पुच्छशब्दो नैव पक्ष्यंगवाचकः। किंतु लक्षणायापक्षिपश्चाद्वागस्य बोधकः ८२ आधारे वापत
 त्रंगेलक्षणास्येति संशये। शिरःपक्षाद्यवयवप्रायपाठबलादिह। पक्ष्यंगेलक्षणात्तंगं ब्रह्मेत्याक्षेपमुत्थितः ८३ विकारशब्दान्नेति चेन्न
 प्राचुरात् २ प्रायपाठः शब्दसाम्यमात्रेणाप्यत्र सार्थकः। अभ्यासादेर्हि लिंगस्य स्थानात्प्रावृत्त्युक्तितः ८४ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्रा
 चुरादिति सूत्रफलितमुक्ता सूत्रार्थमाह। प्रायपाठोऽप्युपपदमत्रावयवबोधकं। पुच्छशब्दादवयवपरा इह पदं न हि। स्वप्रधानब्रह्मपरमि

सिध्यति २७ अधिकानंदस्वरूप एव इति

देभ्यः परमेश्वरः। अधिकानंदवान्नैष तद्रूप इति सिध्यति। आनंदमयशब्दोऽतः प्रचुरानंदलक्षकः २८ यदा मयः प्रकृत्यर्थे विशे
 ष्ये सति भासते। तत्र कारतयाधिक्यं तदोदोषानकश्चनो यथा प्रचुरदीप्तिर्लोहित्यनाभातिनोतमः २९ अथवा चिन्मयं ब्रह्मे
 त्यादिवत्स्वार्थिको मयः ३० अत्र योगविभागेन स्वार्थिकोऽप्याह तोऽस्ति सः ३१ तदेतु व्यपदेशाच्च ३ जैवानंदस्य हेतुत्वकथं
 नाच्चैष हीति वै। आनंदमयशब्दार्थः परमात्मे हनेतरः ३२ मात्रवर्णिकमेव च गीयते ४ उपासनापरेषोपनिषदिति ह्येव नमते। उप
 क्रम्य ज्ञेयतया दुर्ज्ञेयत्वाद्यदेव हि। ३३ अव्याकृतान्तकोशांतरुपास्यं समुदीरितं। ब्रह्ममंत्राक्षरेस्तद्विमात्रवर्णिकमुच्यते ३४ तदे
 वात्रानंदमय इति सर्वांतरं ब्रह्म। मंत्रव्याख्यानरूपेण ब्राह्मणेन प्रकथ्यते ३५ मंत्रब्रह्मणयोः सर्वत्रैकार्थविषयत्वतः। आनं
 दमयशब्दार्थः परमात्मे हनेतरः ३६ नेतरोऽनुपपत्तेः ५ ईश्वरादितरो जीवो नेहानंदमयो मतः। सृष्टेः प्राग्वद्भावोऽप्येवैषादेर
 संभवान् ३७ ते ह्यव्यपदेशाच्च ६ परामृश्यानंदमयंतस्य प्रख्याप्य सारतां। रसरूपानंदमास्मात्तद्विद्यानंदवानिति ३८ लब्धल
 ष्यव्यभावेनात्रानंदमयजीवयोः। नेहोक्तेऽप्येतरो जीवो नेहानंदमयो मतः ३९ न हिलब्धेवलब्धव्यादृष्टो लोके हि कुत्रचित्। जी
 वन्मुक्तो नु भवति विद्यानंदं चतुर्विधं ४० विषयानंदं द्विद्यानंदं दोषीदृष्टिरूपकः। दुःखाभावादिरूपेण प्रोक्त एष चतुर्विधः ४१
 दुःखाभावश्च कामाप्तिः कृतकृत्यो हमित्यसौ। प्राप्तप्राप्यो हमित्येवं चतुर्विध उदाहृतः ४२ कामाचनानुमानापेक्षा ७ अ

कामाचनानुमानापेक्षा ७ सुसत्याकाम्यतइतिकामोत्रानंदईर्यते। कामशब्दोलक्षणयानंदस्यात्रान्यमानतः। ब्रह्मत्वेनावबुद्धस्यब्रह्मत्वे
 नाहंविंत्यतां १ अत्रप्राणादिशब्दोक्तानुक्रममात्रं चमस्यवे। भूयवाक्याद्ब्रह्मनयाज्ञातानंदस्यतत्रहि। विहितत्वाद्ब्रह्मदृष्टेस्तदुदाहरणेनवे
 २ अनुमानात्परात्मत्वमानंदमयवाक्यतः। आनंदमयशब्दार्थोपास्यतेहेतिचेन्नतत् ३ नानुमानात्परात्मत्वात्पेक्षानंदमयस्यच। विकारि
 प्रायपठितमयउर्ध्वविरोधतः। वेदशब्दबलीयस्त्वेतन्नशब्दानुमानयोः ४ तस्मिन्नस्मत्तद्योगंशास्ति ८ यदात्येवेषएतस्मिन्प्रतिष्ठाविंद
 तेतदा। गतोभवतिसब्रह्माऽभयमित्यादिवाक्यतः ५ उपक्रान्तेत्यतयासर्वाधिष्ठानआत्मनि। प्रबुद्धस्यास्यजीवस्यतदेक्यंवक्तिदिशु
 तिः ६ अतश्चपुच्छवाक्येनमुख्यत्वेनोच्यतेदृष्टम्। ब्रह्मानंदमयांगंचेदुक्तमेक्यंनसंभवत् ७ एवंजेयपरैर्वैषोपनिषत्तुपास्तिगा। इ
 त्यानंदमयाभ्यासादितिसूत्रगआशयः। ब्रह्मगीतादिशास्त्रज्ञैर्भाष्यकारैः स्फुटीकृतः ८ स्कंदब्रह्मगीतेकादशाध्याये। पदंयत्परमं
 विष्णोस्तेदेवाखिलदेहिनां। पदंपरममदैतंसशिवः सांबविग्रहः ९ इति श्री। न्तुनेनिरीययजुःशाखागतब्रह्मवक्ष्युपनिषद्गतानंदम
 यवाक्यांतर्गतपुच्छवाक्यस्यब्रह्मपदस्यजेयत्वेनोपक्रान्तसत्यज्ञानानंतस्वरूपमुख्यपरब्रह्मपरत्वसाधकंपुच्छपदस्यलक्षणायाधा
 रार्थकत्वसाधकंब्रह्मपदार्थस्यानंदमयपदार्थावयवत्वासंभवस्तत्त्वकमानंदमयशब्दार्थस्यपरमात्मपरत्वाघटनद्वारानंदमयको
 शोपाधिकजीवपरत्वसाधकमेवमुक्तार्थसमर्थनद्वारासर्वस्याब्रह्मवक्ष्याउपास्यब्रह्मपरत्वाघटनद्वारानिर्विशेषत्वेनजेयब्रह्मप

रत्वसमर्थनपरमष्टसूत्रात्मकमानंदमयाधिकरणंषष्ठम् ६ अंतस्तद्वर्मापदेशात् १ श्रुतः सयोंतरादित्येपुरुषोयोंतरक्षिणि। सा
 वात्स्यास्त्वर्बुदुरितराहित्यात्परमेश्वरः। नादित्यरूपोजीवः ससार्वत्त्यादेरसंभवात् १० छांदोग्यप्रथमाध्यायेषष्ठसप्तमखंडयोः। आ
 दित्यास्तिसुपुरुषोपास्तीस्तोविहितेक्रमात् ११ उद्भूतः सर्वपाप्मभ्यइत्युत्संज्ञउदीरितः। सक्तामाद्यात्मकत्वोक्त्यासार्वत्त्यंसमुदीरि
 तं १२ उन्नामत्वात्तथक्तामिगेछत्वाच्चपरः पुमान्। उद्गीथारव्यश्वसध्वेयः सर्वपाप्मनिवृत्तये १३ विभागापरपर्यायंपर्वगेछइतीर्यते।
 गेछावृक्तामनीयस्यक्तामिगेछः सउच्यते १४ धनलाभायवीणायांयेगायंतिजगत्पति। एषएवादित्यचक्रः पुरुषः सदतीरणात् १५
 हिरण्यकेशश्मश्वरादियत्तत्रोपारमार्थिकं। किंतुध्यानार्थमुक्तंतस्मात्परमेश्वरः १६ कपिपुच्छाधः प्रदेशभास्वरंस्वेतपंकजं। यथा
 तथास्मनयनेध्वेयैवैशक्तभास्वरे। धनस्यलाभोयस्यासावधधनसनिर्मितः १७ तदेव्यपदेशाच्चान्यः २ रविचक्षुर्मेउलोपुरुषोजी तः
 वतःपृथक्। अंतर्योमिब्रह्मणस्तजतः पदस्मारितेश्वरः १८ आदित्यांतर्योमितयेस्तमेव्यपदेशतः। बृहदारण्यकगततृतीयाध्याय
 गेस्फुटं। सप्तमब्राह्मणे तस्मात्पुरुषोत्रेश्वरोमतः १९ इति श्री। न्तुअंतरादित्यंतरक्षिणिचोपास्यत्वेनश्रुतपुरुषबोधकस्यपुरुष
 शब्दस्यपरमेश्वरपरत्वसाधकंदिस्त्रजंतद्वर्मापदेशाधिकरणंसप्तमं ७ आकाशस्ताद्विगात् १ आकाशरूपेणोद्गीथोयउपास्य
 तवेरितः। तत्राकाशः परंब्रह्मब्रह्मबोधकलिंगतः २० छांदोग्यप्रथमाध्यायेप्रारभ्याष्टमखंडकं। नवमेखंडउद्गीथोपासनाविहितास्तिहि

२१ सर्वभूतसृष्टाकाशादेवेत्येवमवधारणं अनंतत्वं वरीयस्त्वं परत्वं लिंगमत्र हि २२ भूताकाशपरात्वेनेरुद्धाकाशपदश्रुतिः।
 बाध्यतेऽनवकाशेन लिंगेनाव्यभिचारिणी २३ अनर्थक्यहतानां हि विपरीतवलावलात् श्रुति लिंगाधिकरणन्यायस्यावसरोन्न
 २४ परत्वाच्च वरीयस्त्वात्मस्तेकपदेरितः। परोवरीयानाकाशोऽनंतश्चांतस्य वर्जनात् २५ औत्कृष्ट्यक्रमपूर्वाप्तेर्वरीयान्यरमेश्वरः। श्रेष्ठ्या
 इसतमत्वादिगुणैः परइतीर्यते २६ सारभूताः पदार्था ये ते रसाः परिकीर्तिताः। तेष्वप्यत्यंतसारत्वात् प्रोक्तो रसनमो हरिः २७ यस्तु कालत्र
 येप्यस्य त्याधारः स परायणः। उद्गीथशब्द उद्गीथावयवोकारगोत्र हि २८ परोवरीयसो लोकान् प्राप्नोत्येवमुपासकः। परोवरीयो लोके
 स्मिन्भवत्यप्यस्य जीवने २९ **अत्रैवमारव्याप्तिकोद्गीथं विद्यास्तु स्यात्श्रूयते।** तथा हि। शाखावत्यस्तु शिलकोदात्म्यो वेने किं ता यनः।
 इमो विप्रो स त्रियोत्र जैवलिस्तु प्रवाहः ३० इति मे संगता देवा उद्गीथकुशलास्त्रयः। वदाम उद्गीथकथा मित्या सत विवक्षया ३१ राजा प्र
 वाहणः प्राहो विप्रो वदतामिति। पृच्छामि दात्म्ये त्यामं ज्य शिलकोदात्म्यमाह हि ३२ कासान्नो गतिरित्येष पृष्टवान् शिलकोदात्म्यो
 क्ताया सामगतिस्तस्या अप्यस्तिका गतिः। इति पप्रच्छ शिलकोदात्म्यं तं वै पुनः पुनः ३३ शब्दः प्राणो नमुदकं स्वलेको वृद्धिमानिति। उक्त्वा
 तरो नरगतीर्नास्तीत्याह ततो गतिः ३४ गतिश्चेन्न जनको हेतुरत्र विवक्षितः। जनकत्वस्य पर्याप्तिश्च न्यमत्रा प्रतिष्ठितं ३५ पृथ्वी प्रतिष्ठा
 शब्देन द्वितीयोनेन कथ्यते। सर्गलोको ह्यसौ लोक इति शब्देन कीर्तितः ३६ अप्रतिष्ठितता दोषादात्म्यपक्षे विनिर्दिते। दात्म्यः पप्रच्छ शिल

६ मंत्रवर्णिकमेव च गीयते ४

ति चेन्न तु तन्नथा ८५ उक्तांगानुक्रमाधिक्याच्छिष्टा ल्यांगक्रमस्मृतेः। मित्रेण्यर्थे शब्दसाम्यात्प्रायपाठोत्र सार्थकः ८६ तेनात्रत्यं पुच्छपदं
 नैवावयवबोधकं। मुख्यार्थकं ब्रह्मपदसामानाधिकरण्यतः ८७ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ३ परामर्शः सन्निहितेन्याय्यो ह्यसति बाधके। त
 स्य पुच्छतयोक्तस्य ज्ञेयस्यात्रात्मनः श्रुतौ। तच्छब्देन परामृश्य जगद्धेतु क्तितश्च तत् ८८ विकारजातस्याधारो मुख्यं ब्रह्म विवक्षितं। पु
 च्छवाक्ये ततस्तस्य नैवानंदमयांगता ८९ स इदं सर्वमसृजतेत्युपादानतामना। व्यवहारेपि यत्सममनृतं न प्रतीयते ९० तत्सर्वमम
 ब्रह्म यत्सत्यं पारमार्थिकं। इत्युक्तत्वाच्छ्रुतावन्न पुच्छवाक्योक्तिः परं ९१ आकाश आत्मनस्तस्मादेतस्मात्समभूदिति। उपक्रांत
 स्यात्मतया तु वादः स इतीह वै ९२ सत्यं ज्ञानमनेनं यद्ब्रह्म ज्ञेयतयेरितं। मंत्राक्षरे ब्रह्म तद्वि मंत्रवर्णिकमुच्यते ९३ ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति मां
 त्रवर्णिकमेव तत्। मंत्रव्याख्या न रूपेण ब्राह्मणेन निरूप्यते। मंत्रब्राह्मणयोः सर्वत्रैकार्थविषयत्वतः ९४ तेष्वपुच्छवाक्ये न मुख्यमेवो
 च्यते ब्रह्म ९५ **नेतरेणुपपत्तेः** ५ नात्रानंदमयो ब्रह्म पुच्छावयववान्मतः। तस्यावयविनो वक्ष्यमाणस्य हेतुसंभवान्। अतश्च पुच्छवा
 क्ये न मुख्यमेवोच्यते ब्रह्म ९६ **पदेव्यपदेशाच्च** ६ पुच्छं ब्रह्म परामृश्य तस्य प्रत्याप्य सारतां। रसरूपानंदमात्मा तद्विद्या नंदवानिति
 ९७ लघ्वलब्धव्यभावेन मे दोक्ते श्रुता विह। पुच्छवाक्ये मुख्यमेव ज्ञेयं ब्रह्म विवक्षितं ९८ पुच्छवाक्यं सन्निहितमानंदमयवाक्यतः।
 इति तत्रोक्तमात्मानं पराभूततत्पदं ९९ रसलेब्धानंदमयोधिकारी जीव एव हि। आनंदी भवतीत्युक्तं लघ्वलब्धव्यमेव ततः २००

अरन्ध्रामिभ्यः प्रामउवासह। अतिदारिद्र्यसंयुक्तः प्रदाणक इतीर्यते। चक्रस्यापत्यमितिसचा कायण इतीरितः ५१ सोदंतं कुस्तिता न्याषा
तिभारोहमयाचन। सो ब्रवीत्तं मडुच्छिष्टा इति तं प्रत्युवाच सः ५२ तानेव मे प्रदेहीति प्रददौ तान्दिजायसः। उदकं च गृहाणेति सचा कायणमुक्तवा
न ५३ न गृह्णामितवोच्छिष्टं जलमित्युक्तवान्दिजः। नोच्छिष्टाः किमिमेमाषा इत्युक्तः प्राह तं दिजः ५४ न जीविष्यामि कुल्माषाननदन्नितद्रहः
। उदकं तु बहिर्होस्तीति मास्तु तवोदकं ५५ इत्युक्ता तान् स संभक्ष्य शिष्टान्यत्येददौ मुनिः। सान्यत्र प्राप्तसद्दिष्टा गृहीत्वाऽरुणपयद्रुहे ५६
तदालक्ष्य स्थितस्तच्छीरात्रो सुषापमं दिरे। प्रातरुत्थाय भार्या स्वामूचे जगमिषुर्मुनिः ५७ लभेमहि धनं किंचिद्यद्यद्यान्नं लभेमहि। राजा सोयस्व
ते मांसं सर्वा त्विज्यैर्विच्यते ५८ श्रुतेति पत्युर्वीक्यं साकुष्मापास्त इमे पते। पूर्वद्युर्ध्वं तवां दत्ता इत्युवाच निजं पतिं ५९ खादित्वेतां नृपस्तिः
स यज्ञं वाटं जगाम ह। तत्रास्तां वेत्तोष्यमाणो द्वाहृणां स उपावसत् ६० आस्तावो नाम तत्कृणुते यत्र गायति सामगाः ६१ तत्रोपविष्ट उद्गाह
न्प्राह प्रस्तावे देवतां। उद्गीथं देवतां चाथ प्रतिहारस्य देवतां। अविदांसः स्तोष्यथ चेत्तर्धा वो निपतिष्यति ६२ श्रुतेति वाक्यं ते भीतास्तच्छीमा
सन्नातक्रियाः ६३ यजमानो नृपः प्राह मुनिचा कायणं तदा। ज्ञातुमिच्छामि भवतो नाम यत्प्रथितं त्विति ६४ चाकायणो मुनिरहमुपस्तिरित सोऽ
ब्रवीत्। अथ राजा मुनिं प्राह समर्थस्त्वमया श्रुतः ६५ सर्वं त्विह कर्म कृतं ये त्वमन्विष्टो मया पुरा। भवतोऽनुपलब्धे मानृतिजो ह नवानहं ६६ अधु
ना पितृमेवेदं सर्वं त्विह कर्म कुर्विति ६७ तथा स्तित्युररीकृत्य मुनिः प्राह नृपं प्रति। यावदेभ्यो धनं दद्यास्तावन्मे दीयते यदि ६८ तर्ह्येते मदनुज्ञा

ताः सुवंतु यदि रोचते। इति तहा क्यमाकर्ण्य नृपः प्राह तथा स्त्विति ६९ अथ चाकायणमृषिं प्रस्तोता विनयाच्चितः। प्रस्तावे देवता कासायामपि
ज्ञायहि स्तुतो। मूर्धपातस्त्वया प्रोक्तस्तं मे ब्रूहीति पृष्टवान् ७० सर्वाणि मानि भूतानि प्राण एव विशन्ति वै। प्राणा देव बहिर्होति सैषा प्रस्तावे देव
ता ७१ तां चेदविद्वान्प्रास्तोष्यो व्यपतिष्यच्छिरस्तदा। मडुकेन त्वया तूच्छं स्थितं सम्यक्कृतं हितम्। इति चाकायणमुनिप्रस्तोतारमुवाच ह ७२
उद्गात्रा पृष्ट आदित्यमाहोद्गीथस्य देवतां। प्रतिहर्तुः प्राह सोऽन्नं प्रतिहारस्य देवतां ७३ सर्वाणि मानि भूतानि तत्रैव सन्तस रादिव। गायंत्यो दि
त्यजिति [REDACTED] स अदित्यं प्रशशंस ह ७४ अन्नमेव प्रतिहरमाणानि निखिलानि हि। भूतानि जीवंति सदस्यं च संप्रशशंस
ह ७५ इति श्री सुर के सूत्रमाकाशाधिकरणादिनिष्ठं प्रस्तावे देवता प्राणस्य परमात्मत्वसाधकं प्राणाधिकरणं नवमं ज्योतिष्य
रणाभिधानात् १ गायत्र्यारव्यब्रह्मविद्याच्छांदोग्यस्य तृतीयके। अध्याये द्वादशं रवं उमादभ्योक्ता त्रयोदशे ७६ रवं उत नो जाठराग्नेज्योति
ष्वेन त्पुपासनं। लोकसंदर्शनीयत्वं प्रत्योरव्यो प्राप्तये श्रुतं ७७ तत्रादोयदतः परोदिवो ज्योतिरिति श्रुतौ। ज्योतिः शब्दे रितं ज्योतिर्भौतिकं नेह किंतु तत्।
परब्रह्मैव कुक्षिस्थायुपास्तय ईदृशं ७८ सूत्रार्थस्तु। गायत्र्यारव्यब्रह्मणस्तु चतुष्यात्वेन कीर्तनात्। तत्र त्रिपादसंसारि सर्वशस्ये ह यत्पदात्। परामर्श
दिह ज्योतिः परब्रह्मैव सम्मतं ७९ पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि। इति प्राग्बेद्युसंबंधिप्रकांतममृतं त्रिपात् ८० युसंबंधितमत्र संधु त्रिपादम्
तस्य हि। शब्दतः स्मारकं तस्माद्यच्छब्दस्तद्वीत्ययं ८१ त्रिपादमृतरूपत्वं ज्योतिषः स्पष्टमत्र हि। ब्रह्मलिंगमतो ज्योतिरिदं ब्रह्मैव नेतरत्। युमयोदोग्ग

स्यार्थज्योतिषोवास्तवंनादि ८२ छंदोभिधानान्नेतिचेन्नतथाचेतोर्पणनिगदानथाहिदर्शनं २ गायत्रीछंदसस्त्वैवपूर्ववाक्येत्युपक्रमं
 नब्रह्मणः प्रकृतत्वमितिचेन्नतथास्तितत् ८३ गायत्रीद्वारतस्तत्रसर्वमेपरमात्मनि।चेतोर्पणस्यकथनाद्वलप्रकृतमत्रहि ८४ गायत्रीवाउद
 सर्वमित्युपक्रमएवहि।सार्वात्म्ययत्प्रकथितं गायत्र्यातदसंभवात् ८५ उपक्रमगायत्रीपदं हिब्रह्मलक्षकं ८६ अपवर्तिश्रियः प्राप्तेगायत्री
 द्वारिकाशमा।ब्रह्मोपास्तिः प्रकथितातोत्रतत्प्रकृतं ब्रह्म ८६ विकारद्वारतो ब्रह्मोपास्तिरत्रयथारिता।तथात्यन्यत्रैतरेयारण्यकेस्तिनिदर्शनं ८७
 एतंत्येवब्रह्मचामहस्यवथमीमांसते।एतमनाबध्यैवएतमहाब्रह्मेच्छंदोगा इति ८८ तथाचेतोर्पणनिगदानथाहिदर्शनमितिस्त्रयभागस्यवर्ण
 कांतरमाह।छंदोभिधानसूत्रस्यवर्णकांतरमुच्यते।गायत्रीछंदसस्त्वैवपूर्ववाक्येत्युपक्रमात्।नब्रह्मणः प्रकृतत्वमितिज्योतिःश्रुतौब्रह्म ८९
 यच्छब्देनपरामृष्टमशक्यमितिचत्रहि।यच्छब्दार्थब्रह्मरूपंनज्योतिरितिचेन्नतत् ९० चतुष्पात्वेनगायत्रीसादृश्येनजगत्येतो।तदाध्यानस्य
 कथनाद्गायत्रीपदमेवतत् ९१ गोण्यावत्यालोहाणिकंपरब्रह्मणितत्रवे।अतोनाप्रकृतं ब्रह्मयच्छब्देनयदीरितं ९२ यथाषडक्षरेः पादैर्गी
 यत्युक्ताचतुष्पदा।भूतपृथ्व्यादिपादोक्तेष्वतुष्पाच्चतथाब्रह्म ९३ तस्माच्चतुष्पात्तुष्पायोगाद्गोण्यत्रलक्षणा।उपक्रमगायत्रीपदस्यप
 रमात्मनि ९४ तेनात्रप्रकृतं ब्रह्मयच्छब्देनतदीर्यते ९५ छंदोभिधाविशदस्यसादृश्यादितरत्र।प्रयोगास्तीतिदृष्टातंतथाहीत्याहिसूत्रक
 त् ९६ छंदोभिधाविशदस्ययथागोण्यत्रलक्षणा।स्फुटंसर्वविद्यायांतथाह्यस्तिनिदर्शनं ९७ छंदोग्योपनिषत्तुषीध्यायेत्खंडेनृतीय

कंहिलोकगतितेतः ३७ शिलकोहिलोकस्यभूलोकंगतिमाहहि।भूलोकोयागदानाद्यैर्दृष्टिसंपादयेदिति ३८ अंतवत्वारव्यहोषे
 णनिनिंदशिलकेनृपः।शिलकोभूमिलोकस्यगतिप्रच्छतेनृप ३९ राजाप्रवाहणः प्राहत्याकाशोगतिरित्यमुं।एतद्वैतिपदस्यार्थोत्थ
 स्मिन्कालइतीहये ४० इतिश्रीसुआशत्वेनोपास्योद्गीथाकाशस्यपरमात्मत्वसाधकमकसूत्रमष्टममाकाशाधिकरणम् ८ ॥
 अतएवप्राणाः १ आकाशवाक्यादेवात्रानुश्रूयतउपासनाः।प्राणादित्यानुबुध्यात्रयउपास्यतयेरिताः।प्रस्तावोद्गीथकप्रतिहाराः कर्म
 समुद्भवे।४१ तत्रप्राणः परब्रह्मपंचवृत्तिरनःसन।पूर्वसूत्रेतिदेवतद्विंशतिहेतुः।तल्लिंगसर्वभूतानांप्राणादेवलयोद्गमो ४२ पूर्वाधि
 करणेनैवगतार्थत्वइदंपुनः।आधिकाक्षेपसंशोभेप्राहाधिकरणमुनिः ४३ ज्ञानकर्मेदियादीनांप्राणाएवलयोद्गमो।सुप्तोसुप्तपरमेश्वरे
 तेषुतिगाविति ४४ संपंचवृत्तिः प्राणोत्राप्यस्तुप्रस्तावदेवता।इत्याक्षेपसमाधानंसर्वभूतलयोद्गमो।अत्रप्रोक्तो न घटते प्राणवायावतः
 सन ४५ प्राणस्यप्राणमित्यादौमनोहिप्राणबंधनं।इत्यत्रप्राणशब्दस्तुपरमात्मन्यविश्रुतः ४६ छंदोग्योपनिषत्तुषीध्यायेत्खंडेनृतीयके।सं
 वर्गगुणकप्राणोपास्तौप्राणस्तुलौकिकः।ज्ञानकर्मेदियमनोप्रात्रस्थहिलयोक्तिः ४७ अत्रब्रह्मेवहिप्राणः पंचवृत्तिरनस्तुन।सर्वभूतलः
 योसत्योर्ब्रह्मलिंगस्मसत्ततः ४८ अत्रैवमारव्यायिकाकाशप्रकरणानंतरंश्रूयते।तथाहि।मद्व्यपरपर्यायाः शानिभिर्देवयोगतः।नष्टेषु
 कुरुसत्येषुडभिस्तिसमुपस्थिते ४९ आटिक्यपरपर्यायाः प्राप्तयोवनभार्यया।सहितः कुरुदेशस्तुपस्तिर्नामितोद्विजः ५० प्रज्ञाक

लाहकेभ्यः प्रायच्छेयतीनहमरुत्तुरवान् ४८ बहुमर्मण्यतिक्रम्यप्राह्लादीनहनंदिवि। अंतरिक्षेतुषौलामान्कालखंजांस्तथाभुवि ४९ तेनमे
विदुषोलोममानापिबिहसो। सुदृढज्ञानमाहात्म्याजीवन्मुक्तिर्नहिंस्यते ५० योवाहितनमस्सुःसमाविजानातितत्ततः। नास्यमोक्षःके
नचनकर्मणाहिंस्यतेखलु ५१ नमानापितृवधतोस्तयभूणहृत्या। इत्याद्यखंडेदेवेन्द्रःसमुवाचप्रदर्शनं ५२ अष्टमचरमेखंडेसंतिलिङ्गां
तराणिच। सत्प्राणो नोभूयान्कर्मणासाधुनापिच। असाधुनो नो कनीयांसमएवहिसर्वदा ५३ एषएवसाधुकर्मतंकारयतिथंनरं। लो
केभ्यःअर्धतुल्यपयानेतुमिच्छति ५४ एषएवसाधुकर्मतंकारयतिथंनरं। लोकेभ्यःअर्धतुल्यपयानेतुमिच्छति ५५ एषप्राणो
लोकपालएषलोकाधिपामतः। एषसर्वेश्वरःप्राणाविद्यादात्मासमेतिता। इतींद्रःप्राणविद्यावेनृपायोपदिदेशह ५६ पूर्वप्राणाधिकरणे
लिङ्गात्प्राणपदश्रुतिः। नीताब्रह्मपरत्वेनबहुलिङ्गेषुसत्त्विह ५७ आद्यंतेकाध्यादिनात्रबलाबलविनिर्णयः। लिङ्गानांक्रियतेनेन
नपूर्वणगतार्थता ५८ नवकुरात्सोपदेशादितिचेदध्यात्मसंबंधभूमात्यस्मिन् २ उपास्तिवक्तुदेवेशकर्तृकादत्रहिश्रुतो। उपक्र
म्यज्ञेयतयास्वस्योपास्यत्वकीर्तनात्। नप्राणोब्रह्मकिंतुस्यात्प्राणइंद्रहेतिचेत् ५९ ब्रह्मवित्तात्स्वस्यसर्वपापासंसर्गकीर्तनं। प्राणो
स्मितमामित्यस्यत्विदत्वेनगुणखलु ६० अस्मिन्प्राणोपास्तिपरध्यायैकोषीतकीर्ति। ब्रह्मसंबंधवाद्गुणमुपलभ्यतइत्यहं। प्राणोस्मि
मामुपास्वेतित्युपदेशाद्देशगः ६१ नदेवताजीवपरोन्याय्यत्वाद्दुसंमतेः ६२ शास्त्रदृष्ट्यात्पदेशोवामदेववत् ३ जीवस्यब्रह्मरू

४ दशाक्षरंछंदश्हविराट्तेनविवक्षितं।

को। अन्नादनामयेसर्वदिकृष्णभीष्मन्नसिद्धये। संवर्गगुणकप्राणवायुशक्तिरुदीरिता ९८ स्वस्मिन्नुवायुःसंवर्गैर्यकेचंद्राप्रइत्ययं। यस
नासंग्रहादात्रसंवर्गइतिकथ्यते ९९ प्राणःस्वस्मिन्नुसंवर्गैवाक्कुक्षुःश्रोत्रहृदिहिति। संवर्गइतिनोध्योवायुप्राणोक्रमाहृदि ३०० ध्या
त्वेवंतोस्तेनसहपंचपंचेतितावुभौ। दशसंपद्येतइतिरुतत्वेनविचितयेत् १ तत्कृतंनवविराट्तेनवायुप्राणोचचितयेत्। इतीरितंनवकृतं
चतुश्चिदोऽस्यते २ चतुःसुषिरपाशस्थचतुःसंख्यादरेस्तिहि। दशसंख्येत्यसोर्वीयोर्दशकंकृतशब्दात् ३ दशत्वगुणयोगेनकृतश
ब्दःश्रुतोतयोः। विराट्शब्दःप्राणवायोप्रयुक्तोस्तिरुतेपिबै ४ चत्वारःप्रथमासंख्यात्रयःसंतचतुर्धयः। त्रिषुहोस्तोद्वयैरेकएवंसंख्यादशः
स्तिका ५ गायत्रीपदमप्येवंचतुष्पातस्ययोगतः। गोण्यालक्षणयारुत्यापरब्रह्मणिवर्तते ६ भूतादिपादव्यप्रदेशोपपत्तेश्चैवं ३ इतश्च
प्रकृतंब्रह्मात्रेत्याहैवंचशब्दतः ७ भूतभूवर्षहृदयरूपाःपादायईरिताः। गायत्र्याब्रह्मरूपत्वउपपत्ताभवंति। नैवाक्षरसन्निवेशरूपा
याःसंभवन्ति ८ किंच। चतुष्पादप्रादुर्धाचतुष्पापूर्णप्रवर्तिनी। हार्दिकाशोध्यैयनूयागायत्रीसमुदीरिता। वाक्प्राणसहितैःपादैःप्रादुर्ध्व
परिकीर्तितं ९ ध्येयस्नानंतुहृदयसर्गत्वेनप्रकीर्तितं। हृदश्चिद्राणिदिहूर्ध्वेतिपंचेरितानिहि १० स्वर्गद्वारतयोक्तात्रद्वारपाःपंचकीर्तिताः।
प्राण्योप्राणोदक्षिणस्यान्वापानश्चपश्चिमे ११ उदग्द्वारिसमानोत्रोदोनर्ध्वकपाटगः। रविचंद्राग्निपर्वण्योवरत्नेनेरिताहिते १२ रव्या
दिरूपताध्यानफलानुक्तान्यनुक्रमात्। अवांतरफलात्तैवमुक्तातेसमुदीरितं १३ पंचैतेब्रह्मपुरुषास्वर्गलोककपाटपाः। एनानुपास्तिथैः

मविशिष्टे कोपास नस्य विधापिनः। वाक्यस्याश्रवणात्रैव युक्तं कुरुते कृतं मतं ७७ तं मा मायुरिति श्रुत्या स्वस्वधर्मसमन्वितैः। जीवप्राणामृता
 र्व्यशेषैर्भुक्तोपास्तिर्विधीयतां ७८ इति चेत्तदेवं स्यात्सर्वधर्माश्रुतत्वतः। ब्रह्मश्रुतेरभावाच्च प्राणस्यैवामृतत्वतः ७९ विधित्रयस्याहंकारं किंचि
 विद्यादित्यादिकं पृथक्। अन्ये गुणविधानार्था इति वक्तुं न शक्यते ८० उपक्रमावसानाभ्यामेकवाक्यत्वनिश्चयात्। तस्मात्पूर्वोक्तरीत्ये दत्ते यत्र
 स्मपरं श्रुतिमिति ८१ सा भासबुद्धिरूपायाः प्रज्ञायायदिहेरितं। दृश्यतो विषयत्वं तज्जीवधर्मोऽपि साक्षिणि ८२ परमात्मनिकूटस्थे इह
 ताध्यासहेतुता। प्रज्ञायायेरितासापि धर्मोऽपि साभासगः खलु ८३ विना जीवाख्यमाभासं घटते न ह्ययत्नदः। अत उक्ता विमो धर्मो ज्ञाय
 ते जीवगावेति ८४ देहोऽप्यपनमायुष्यममृतत्वमिति त्रयः। प्राणधर्माः प्रतीयन्त इहोपास्तौ श्रुतीरिताः ८५ विद्यायां हितममृतं धर्मो धर्मा
 द्यसंगिता। धर्मादेः कारयितृत्वं तथा सर्वनियन्तृता ८६ प्रज्ञानं दामृतत्वाद्या ब्रह्मधर्मा इहेरिताः। प्रतीयन्ते तथापि वाक्यभेदान्नोपासनात्रयं
 ८७ ईशायतायतः सर्वव्यापाराः प्रभवन्त्यतः। प्राणवाद्यादिलिङ्गानां ब्रह्मलिङ्गे कदेशता ८८ विदाभासेन सहिता बुद्धिः प्रज्ञेति मण्यते।
 विदाभासे नैकभास्वासे बाहंकारसंज्ञिका ८९ सोहंकारो जीव उक्तः कर्ता इष्टास उच्यते। प्रज्ञारूपा बुद्धिमेवं जीव इत्यागमा जगुः ९० अ
 हं ह्यतिरिदं ह्यतिरित्यंतः करणं द्विधा। जीवसंज्ञमहं ह्यतीदं ह्यत्याहुः प्रमाणकं ९१ अहंकारस्य तादात्म्यं विच्छायादेहसाक्षिभिः। सहजं कर्म
 जं भाति जन्यं च त्रिविधं क्रमात् ९२ जीवाभिधाना प्रज्ञेयामाद्वैते विषये रपि। पूर्णविषयितारख्यांगलं स्वादृशीति सिध्यति ९३ बुध्योपहितचिह्न
 १ वागे वा स्या एकमंगम दूदुहदिति श्रुतेः। ४ अथा इह ताध्यासहेतुसद्रूपतादिविधोच्यते। ४

रास्वरूपे सर्वसाक्षिणि। दृष्टताध्यासमाचष्टे प्रज्ञेयत्वादिकश्रुतिः ९४ बुद्धिद्वारा विदात्मायं वाचमा रुत्यवेन्द्रियं। तस्याः संप्रेरको भूत्वा वा
 चानामानुपाश्रुते ९५ वक्तव्यत्वेन नामानिलभते च क्षुपापि च। रूपाणि पश्यतीत्येवं दृष्टतां विदुषा श्रुते ९६ समस्तद्रष्टृत्वचिवद्रष्टृता
 ध्यासहेतुता। विदुषे बुद्धिधर्मः स्यादित्यर्थः फलितः श्रुतेः ९७ इति श्री सुइंद्रेणा युष्वा मृतताभ्यां हितत्वमतेन उपास्यतया प्रतर्द
 नायोपादिष्टस्य प्राणस्य ब्रह्मत्वसमर्थनपरंचतुस्त्रभिर्द्रव्यतर्दनप्राणाधिकरणमेकादशं ११ इति श्री सुसमन्वयाध्याये प्रथमेऽध्याये
 ब्रह्मलिङ्गकवाक्यं नामैकत्रिंशत्तन्त्रैकादशाधिकरणः प्रथमः पादः १ आद्ये पादे स्फुटब्रह्मलिङ्गवाक्यसमन्वयः। ब्रह्मण्युक्तोऽस्फु
 टब्रह्मलिङ्गवाक्यसमन्वयः २ द्वितीयेऽध्याये पादे तृतीयेऽध्याये त्रितीयेऽध्याये। उपास्तिगास्फुटब्रह्मलिङ्गवाक्यसमन्वयः ३ तृतीयेऽध्याये
 यमात्रपरवाक्यसमन्वयः। प्रायेण कथ्यते तेन पादोत्तनामको क्रमात् ४०० सर्वत्र प्रसिद्धोऽप्येव १ छांदोग्ये गत तीयेऽध्याये
 खंडे चतुर्दशे। सर्ववत्त्विदमित्युपक्रमोक्तं परमात्मनः मनोमयत्वादिगुणैर्ध्यानं भगवदस्य १ श्रुत्या यथा क्रतुरिति प्रतिपादित
 त्वादेवेन यथामितिसाधुसमीरितत्वात्। तद्विरूपपरिचिंतनतो भवेयं त्वद्रूपवत्त्वमगवन्नवमां प्रपन्नं २ इति कामयतेयः स क्रतु
 कुवश्नशांतिमान्। इति ध्यानं विधायात्र ध्येयधर्मोऽदीरिताः। मनोमयत्वप्रसूरास्तदिशेष्यं न कीर्तितं ३ अतः। सर्ववेदशिरोभा
 गे जगधेतुतयेरितं। यत्प्रसिद्धं ब्रह्मतत्त्वत्रोपक्रम ईरणात्। मनोमयत्वादिगुणान्तदेवोपास्यमत्र हि ४ मनोमयोऽपि जीवोऽत्र नोपास्यो
 प्रकृतत्वेनः ५ तज्जलान्तलयत्वाच्च तदनत्वादिदं जगत्। सर्वब्रह्मखलु प्रोक्तं तज्जलान्तेति श्रुतः ६ ब्रह्मोपास्तिमन्त्रात्रगुणः शांति

विधीयते ७ त्वंस्त्रीपुमानिति श्रुत्या परब्रह्मणि मायया ॥ जीवादिसर्वधर्मा अप्युपदिष्टा भवन्ति हि ८ अप्राणोत्थमनाः शुभ्र इति वेसुंडक
 श्रुतिः ॥ आबधे निर्गुणं ब्रह्मेत्यविरुद्धे मिथः श्रुती ९ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च २ विवक्षिता उपास्तौ य उपादेयतया गुणाः ॥ तेषां ब्रह्मण्येव यो
 गा द्वेष्टे वोपास्य मन्त्र १० सत्यसंकल्पकत्वादेरनुराधादिमगुणाः ॥ ब्रह्मण्येवोपपद्यन्ते न जीवे ते ल्यशक्तिके ११ अनुपपत्तेस्तु न शरीरः ३
 सत्यसंकल्पकत्वादेर्जीवेत्यनुपपत्तितः ॥ नेह शरीरको जीवः समुपास्यतयेष्यते १२ कर्मकर्तव्यपदेशाच्च ४ कर्मत्वेनोपदिशति ध्येय
 मतमिति श्रुतिः ॥ प्रेत्याभिसंभवितास्मीत्याह कर्तृ तयेतरां १३ नत्येकस्मिन्कर्मकर्तृभावः सत्यागतो हितः ॥ कर्मकर्त्रोः पृथक्त्वेन
 व्यपदेशादपीह वै ॥ नेह शरीरको जीवः समुपास्यतयेष्यते १४ शब्दविशेषात् ५ अथोक्तरीत्या सूत्रार्थसुसंग्राहककारिकाः ॥ विशे
 षशब्दो भेदार्थ इह सूत्रे विवक्षितः १५ मनोमयत्वादियुत परब्रह्माभिधायिनः ॥ प्रथमांतस्य शब्दस्य दृष्टस्यान्यत्र च श्रुतो ॥ सप्तम्य
 ता जीववाविशब्दार्थविषेदतः १६ इति सूत्राक्षराद्यर्थितल्लक्ष्यार्थः प्रदर्श्यते १७ मनोमयत्वादियुत परब्रह्माभिधायिनः ॥ प्रथ
 मांतस्य शब्दस्य तुल्यप्रकरणश्रुतो १८ अन्यत्र दृष्टस्येहापि सत्त्वादीशभिधायिनः ॥ मनोमयत्वादियुत ईश एवेह नेतरः १९ कर्मक
 र्तव्यपदेशा संभवो ब्रह्मजीवयोः ॥ तदभेदादिति प्रष्टुः स्मृतेश्च त्याह तूत्तरं २० स्मृतेश्च ६ आ क्तिभेददर्शिन्याः श्रुतेः सत्त्वात् स्मृते
 रपि ॥ कर्मकर्तव्यपदेशो युक्तो जीवेशयो रित् २१ अर्भकौ कस्त्वा तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निर्वोच्यत्वादेव व्योमवच्च ७ ननु नेश इ
 होपास्योत्तुद्रुपात्यायनत्वतः ॥ अणीयस्त्वोपदेशाच्च जीवोत्रोपास्य इष्यतां ॥ इति चेन्न व्यापकस्याप्यवध्येयत्वसंभवात् २२

पलबोधकश्रुतिसंविदाः प्राणोस्मि मा मितं दीपो देशः स्याद्दामदेववत् ६३ जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेति चेन्नोपासात्रे विध्यादाश्रितत्वादिह तद्यो
 गात् ४ सत्यप्यध्यात्मसंबंधभूमिप्राणवचस्तु न ॥ ब्रह्ममात्रपरं किंतु जीवाः सुपरमप्यदः ॥ ब्रह्मलिंगा जीवलिंगान्मुख्याः सारपिलिंगतः ६४ इति
 चेन्न तथा तत्पास्तित्रैविध्यतोत्र हि ॥ तिलः सतंत्राः प्रत्यकं प्रसज्जेरनुपास्तयः ६५ तेनाशुः प्राणममृतमुपास्त्यर्थमेदतः ॥ त्रिरभ्यासप्रसक्त्या
 त्रवाक्यभेदः समापतेत् ॥ संभवत्वेकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न युज्यते ६६ प्रस्तावदेवनाप्रश्नोत्तरे प्राण इतीदिते ॥ ब्रह्मणि प्राणशब्दस्य रत्नेस्तत्राश्रि
 तत्वतः ६७ ब्रह्मलिंगस्य ह हिततमत्वादहियोगतः ॥ ब्रह्मसंबंधभूमिप्राणो ब्रह्मेव नेतरः ६८ न प्राणवायुर्न जीवो न सुरेशारव्यदेवता ॥ प्राणः
 किंतु परब्रह्मप्राणोत्थो नोक्तयुक्तिः ६९ ईशाय न्नायतः सर्वव्यापाराः प्रभवन्त्यतः ॥ प्राणवाद्यादिलिंगानां ब्रह्मैलिंगैकदेशता ७० इति भाष्यक
 तां व्याख्यारीत्या सूत्रार्थ ईरितः ॥ वृत्तिकारास्वाहुरस्य स्तत्र स्यात्तार्थान्तरं हियत् ॥ भाष्यकारैः खंडनाय संगृहीतं तदुच्यते ७१ तथा हि जीवमुख्यप्रा
 णलिंगान्नेति चेन्नोपासात्रे विध्यादाश्रितत्वादिह तद्यो गात् ४ सत्यप्यध्यात्मसंबंधभूमिप्राणवचस्तु न ॥ ब्रह्ममात्रपरं जीवप्राणलिंगविरोधतः ॥ इ
 ति चेन्न प्राणजीवलिंगयोः स्यादिरुद्धता ७२ जीवधर्मप्राणधर्मब्रह्मधर्मैस्त्रिभिः सह ॥ एकस्येवोपासनस्य त्रैविध्यस्य विवक्षणात् ७३ अतो न ध
 र्मभेदेऽपि ब्रह्ममात्रपरत्वता ॥ व्याहन्यते नापि वाक्यभेदो न प्रतिपद्यते ७४ मनोमयः प्राणशरीरोभारूप इति श्रुतो ॥ उपाधिधर्मैरेकस्या उपास्ते राश्रि
 तत्वतः ७५ इहाप्युपाधिधर्माणां योगादेकमुपासनं ॥ इत्याह वृत्तिकारस्तत्र सम्यगिति भाष्यकत् ७६ उक्तं चेत्तदव्यत्राभिमुक्तैः ॥ तथा हि नानाध

सोनात्र परमात्मैव न जीवो गिरपीह न। चराचरस्याद्यतया प्रतीतेरत्र हि भूतो ३६ मृत्युविप्रक्षयमुखसर्वात्स्वनवानयोः ३७ अत्रत्य
मोहनपदं संहार्य परमिष्यते। मृत्युपसेकः संहरेतात्पर्यग्राहको न हि। तेन प्रतीयमानो तासंहर्तेतीह सिध्यति ३८ दुर्विज्ञेयत्वलिङ्गे
नानन्यसाधारणेन च। इहा नापरमात्मैव न जीवो नागिरिष्यते ३९ **प्रकरणाच्च** २ न जायते म्रियते वा विपश्चिदिति हि श्रुतेः। ईशस्यै
व प्रकरणादप्यत्रानामहेश्वरः ४० इति श्री सुब्रह्मसूत्राद्यतत्त्वेन प्रतीयमानस्य परमात्मत्वेन ज्ञेयत्वसाधकं द्विस्तत्र मत्वाधिकरणं
द्वितीयं २ गुहाप्रविष्टो जीवो नो हितदर्शनात् १ प्रायुक्तो दनवाक्याध्वं कठोपनिषदि श्रुतिः। तत्तं विवंता वितितु श्रूयते न त्रसंशयः।
गुहाप्रविष्टो जीवेशो किं वा जीवमतीति ४१ गुहाप्रविष्टो जीवेशावेव ह श्रुति संमतौ। यत्तस्मात्चेतनात्मानावतस्तावेव संमतौ ४२
न जीवबुद्धी अत्रेष्टे सा जात्या भावतस्तयोः। संख्यावतोः श्रुतौ लोके सा जात्यस्यैव दर्शनात् ४३ अन्वेष्टव्यो द्वितीयोऽस्य गौरित्युक्ते प्र
तीयते। अन्वेष्टव्यो द्वितीयो गौर्नाश्वो न्यो वा प्रतीयते ४४ **विशेषणाच्च** २ अस्यामेवोपनिषदि सुजीवपरमात्मनोः। गंतृ गंतव्यभावे
न मत्तु मंतव्यभावतः। विशेषितत्वादप्यत्र जीवेशावेव संमतौ ४५ विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रथमं वा न्नरः। सो ध्वनः परमाप्नोति न हि
लोः परमं पदं ४६ तदुद्देशं गृह्णन्नुपनिषद्गुहाहितं गृह्णन् पुराणं। अध्यात्मयोगाधिगमेन देवमत्ताधीरो हर्षशोको जहाति ४७
तत्तत्पदार्थो जीवेशो हृदि सन्निहिता बुभौ। ऐक्येन साक्षात्कृत्वा तौ निःशोको जायते नरः। इति श्रुतेरभिप्रायादियं ज्ञेयपराश्रुतिः ४८

इति श्री सुब्रह्मसूत्रं विवंता वितितु मंत्रे गुहाप्रविष्टत्वेन श्रुतयोर्बुद्धिजीवरूपत्वव्यावृत्तिफलकजीवेशत्वसाधकं गुहाधिकरणं द्विस्तत्र द्वितीयं २
अंतर उपपत्तेः १ ध्येयः केवलसर्वब्रह्मेत्युक्तोऽस्ति उपक्रमे। सुखस्वरूप आकाशः परमात्मा स एव हि ४९ एषोऽस्य नः स्थितो ध्येयो ज्ञाय
ते पुरुषोत्तमः। अत्रोपदिष्टधर्माणामस्मिन्नेवोपपत्तिः ५० इष्टं छायाथवा जीवोथवा देवता रविः। नेष्टो न प्रोक्तधर्माणामीशान्यानु
पपत्तिः ५१ संदोग्यगचतुर्थेऽध्याये खंडे शरे दुर्गके। श्रूयते स्मिन्पुरुषोपास्ति जीवात् कीर्तिता ५२ विद्याफलब्रह्मलोकप्राप
केणाविशदिना। देवयानाख्यमार्गेण सहेहोपास्ति रीर्यते ५३ **स्वादादिव्यपदेशाच्च** २ उपास्त्यर्थं ब्रह्मरादिस्मरणस्यान्यत्र कीर्तनात्।
हिरण्यश्मश्रुरित्यादौ रूपवत्त्वस्य चेरणात् ५४ तद्वदत्राप्यत्यं ब्रह्मरंतस्तुतोपपत्तिः। अह्यंतस्तुः परात्मेव ध्येयोन्यानुपपत्तिः ५५
सुखाविशिष्टाभिधानादेव च ३ आदौ सुखविशिष्टस्य कथनात् परमात्मनः। य एष इति शब्दाभ्यां स एवोत्रोपदिश्यते ५६ तादात्म्ये
नैव करवयो वैशिष्ट्यस्य व्युपक्रमे। उक्ते श्रुतौ च तसोत्रय आकाशः सुखात्मकः ५७ तेन नाप्रकृतं छायापुरुषादिरिह्यते। केवलं ब्र
ह्मेति वाक्यस्तुः कशहः सुखवाचकः ५८ किं वा अग्निविद्या आत्मा विद्या वा क्तास्तत्फलमात्रे। आचार्यस्तु गतिं केलेत्युक्तत्वादंत अ
ग्निभिः। अस्युक्तकरवविद्ये वाक्षिण्युक्तेऽवसीयते ५९ श्रुतोपनिषत्कस्य गत्यभिधानाच्च ४ अभ्यस्ते शोपालिकस्य पुंसोऽयान्य
त्र कीर्तिता। अविशदिगतिस्तस्या अत्र संकीर्तनादपि। श्रुतोत्रास्मिन्पुरुषः परमात्मैव नेतरः ६० अनवस्थिते रसंभवाच्च नेतरः ५
छाया संपादकस्यास्मिन्निबन्धतस्य सर्वदा॥ असन्निधानादस्य येन छाया सार्वकालिकी ६१ अमृततादिधर्माणां छायादाव

७ निमग्नवर्णणे वास्पद्युज्यते वै निधंतता।

१८

व्यसंभवात्। न न्यायापुरुषो नापिरव्यादिध्येय इष्यते। किं त्वस्तिष्ठः परात्मेव ध्येयो बोद्धव्यं गुणैर्गुणैः ६२ इति श्री सुपंचसूत्रेणोदोग्य
गतोपकोसलविद्यायां श्रुतास्ति पुरुषस्य संयद्वा मत्ववामनीत्वमामनीत्वगुणकत्वेन ध्येयपरमात्मत्वसाधकमस्य तत्राधिकरणं चतु
र्थं ४ अंतर्गम्यधिदेवादिषु तदुर्मव्यपदेशात् १ हृद्दारण्यकगतलतीमाध्याय ईरितं। अस्त्यंतर्गम्यसंज्ञवैसप्तमं ब्राह्मणं पृ
थु ६३ तत्राधिदेवादिषु तर्गमीयः श्रूयते हि सः। अंतर्गम्यमित्याज्ञेयः परमात्मेव नेतरः। अदृष्टत्वात् तत्त्वादितदुर्माणाभिहोक्तिः ६३
तत्त्वाभिमान्याधिदेवादिर्नियंतासुरोत्थेवा। अंतःप्रविष्टो योगीवानां तर्गमित्येष्यते ६४ अंतर्गम्यमित्यप्याधेरीशान्यस्मिन्नसंभ
वात्। ईशान्यां तर्गमिणो ज्ञानवस्तु च यद्देभवेत् ६५ अधिदेवादिषु ताध्यात्मादिभिर्विविधेषु वै। अंतर्गम्यमिब्राह्मणं तर्गमीसंभ
यते स्फुटः ६६ नवस्मार्तमतदुर्माभिलापात् २ सांख्येः स्मृतं प्रधानं तु नेहां तर्गमिशब्दभाक्। तस्मिन् प्रधाने संभाव्यादृष्टत्वात्
न कीर्तने। अप्यतदुर्ममं लृत्वद्रष्टृत्वादेरपीरणात् ६७ शारीर्यव्याप्तये पि हि मेदेनैव मधीयते ३ शारीर्यव्येतनो जीवो योगी इष्ट
दिरप्यसौ। नां तर्गमीसमस्तस्याऽव्यापकोपाधिगतः ६८ किंचैनमुपये जीवकाण्वामाध्यंदिना अपि। अंतर्गम्यमित्यप्यत्वा
अयत्वाभ्यामधीयते। मेदेनां तर्गमिणो तोनां तर्गमीस इष्यते ६९ अतोधिदेवादिषु तर्गमीहेशो वसीयते ७० इति श्री सुमि
त्रं तर्गमिशब्दस्य शपरतसाधकं तर्गमित्यधिकरणं पंचमं ५ अदृश्यत्वादिगुणकोधमेकैः १ मुंडकारव्योपनिषदि श्रू
यते ह्यमुंडके। अदृश्यत्वादिधर्मापलक्षितनिर्विशेषकं ७१ भूतयो निययाधीराः साक्षा कुर्वीते विद्यया। सा विद्या परमाज्ञेया तद

१८

त

सूचीपाशाद्यवच्छेदतच्छिद्राभ्यां यथानभः। अर्मेको को व्यणीयोपितथेशो व्यपदिश्यते २३ अणीयस्त्वाभेको कस्त्वेवं शब्दविवक्षिते। नि
चाप्यतमुपास्यं सार्धं तमिहात्यता २४ संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ८ ननु सर्वगुणेशस्य शरीरादप्युक्तः। दुःखादिभोगसंश
प्तिरिति चेन्न विशेषतः। अनश्वन्नन्यइत्यादि विशेषोऽस्ति श्रुतौ श्रुतः २५ तस्मान्मनोमयत्वाद्यैरुपास्यो ज्ञेश एव हि २६ इति श्री सुअस्पष्टब्र
ह्मलिंगवाक्यसमन्वयारव्ये प्रथमाध्यायद्वितीयपादे अष्टसूत्रं मनोमयत्वप्राणशरीरत्वादिगुणकेशोपास्यधिकरणप्रथमं १ ॥
अज्ञाचराचरग्रहणात् १ कठोपनिषदध्याय आद्ये वल्ली त्रयात्मके। द्वितीयवक्ष्ये त्वार्थपरमात्मानमेव तु। न जायते म्रियते वेत्यधिकृत्य
ततः परं २७ नाविरतो दुश्चरितान्नाशं तोनासमाहितः। नाशो तमानसा वापि प्रज्ञानेनेन माप्नुयात् २८ इति श्रुतिः। इत्युक्तोपायरहितो ना
परोक्षीकरोति तं। इत्युक्तोपायहीनस्य पुंसो दुर्ज्ञेयत्वे र्यते। कइत्यावेदयत्र स इति तत्रेदमुच्यते २९ यस्य ब्रह्मचक्षुर्न चोभे भवत आदनः।
मृत्युर्यस्योपसे च न कइत्यावेदयत्र सः ३० उक्तसाधनहीने नू दुर्ज्ञेय इति कीर्तनात्। उक्तोपायैरिह ज्ञेयः परमात्मेति लक्ष्यते। अतो
ध्येयपरानेयं किंतु ज्ञेयपराश्रुतिः ३१ श्रुत्यर्थघटितसूत्रार्थस्तु। ब्रह्मक्षत्रं च यस्योभे आदनः सर्वमारकः। मृत्युर्यस्य घृतं सोस्य सर्वस्यान्ना
जगत्यतिः ३२ निर्विशेषयत्र रूप आत्माराम इतीर्यते। निरुणंत नाविरत इत्युक्तेः साधने र्यते। पथावेतीथमन्यसु को विद्यात्साधने र्विता ३३
इति श्रुतौ कठोक्तायां कर्तृकश्चित्त्वतीर्यते ३४ तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वति जीवरिति श्रुतेः। अग्निरन्नाद इति च श्रुतेः संशय उच्यते ३५

५ अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः॥

३ ईशप्रधानपक्षेतुल्यपादानपरमं तं

न्यात्वपरेति हि ७२ अदृश्यत्वादिगुणकोभूतयो निरिहेश्वरः। न प्रधानं न शरीरः परमात्मगुणोक्तिः ७३ यः सर्वज्ञः सर्वविच्चय
स्य ज्ञानमयं तपः॥ तस्मादेतद्धृत्तनामरूपमन्नं च जायते। इति सर्वज्ञत्वमुखागुणाः संतीरिता इह ७४ जीवोपि धर्माधर्माभ्यां भूतजातो
पसंग्रहात्। प्रतीयते भूतयो नितयाव्यक्तं च सर्जनात् ७५ निमित्तवाविशारीरपक्षे यो निपदंति हे ७५ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां
च नेतरो २ अत्रोक्तो यो भूतयो निःपरमात्मा स नेतरो। असाधारणदिव्यत्वात् मूर्तत्वादविशेषणात् ७६ अक्षरात्परतः पर इत्यव्यक्तादि
होक्तिः दिव्योत्पत्तिः पुरुषः सबाह्यः भ्यंतरो धर्मः ७७ रूपोपन्यासाच्च ३ सर्वात्मकस्वरूपस्य पुरुषस्यांत ईरणात्। अय्या
द्युक्तो भूतयो निःपरमात्मेव नेतरो ७८ पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परमृतं। एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्यां विधिं विद्विरेती
ह सोम्य। इत्यंतेशो न कं प्राह पुरुषं रूपमंतिशः ७९ इति श्री० सु अदृश्यत्वादिगुणकोभूतयो न्यात्वकोत्तरस्य परमात्मत्वसाधकं वि
स्तृतमदृश्यत्वाधिकरणं पष्ठं ६ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् १ छंदोग्यप्रथमाध्याये कादशं खंडमादिमं॥ कृत्वा चतुर्द
शैः खंडैर्विद्यां वैश्वानराभिधा। वैश्वानराख्य परमात्मोपासनपरेरिता ८० तेजोरूपोऽग्निः १ रथवाजा चरो यिः २ शरीरभृत्। अय्योरव्यादे
वतावाच जीवात्मा ४ वेश ५ एववा। को वा वैश्वानरः पंचसेते धिति हि संशयः ८१ वैश्वानरपदं प्रोक्तं त्रयसंलिह। को न आत्मेत्यात्मप
दं लिह जविशयोः समं ८२ आत्मवैश्वानरपदे इति साधारणो इह। अप्यत्र साधारणयोः शब्दयोरेतयोः सतोः ८३ दुर्मूर्धत्वादिका

२ प्रादेशमात्रश्रुतुका दामूर्धः परमेश्वरः। वैश्वानरारव्यो ध्यातव्योऽभिविमानादिरश्मता। ८५। तथाहि।
३ आपो धनतारव्यगुणाः परस्य वस्तिः प्रतिधारव्यगुणाधरित्री। पादाबुरो वेदिरितीर्यते स्थलो मानि बर्हिहृदिगार्हपत्यः ८७

१८

दीशे विशेषात्कसमंजसात्॥ वैश्वानरपदार्थोऽत्र परमात्मैवनेतरे ८४ समस्तवैश्वानरवितनंतुयस्तेतमित्यादिगिरा प्रवक्ति। षण्णामृषी
णांसमुपागतानां वैश्वानरोपासनतत्त्ववेदी ८५ अयं सुतेजस्तु गुणाद्युमूर्धा स्याद्विश्वरूपतु गुणार्कवस्तुः। प्राणस्तु नानागतिषु कृत्वायुः
स्याद्देहमध्यं बहुलत्ववत्त्वं ८६ वैश्वानरारव्यस्य हि दक्षिणाग्निर्मनो निरुक्तः परमेश्वरस्य। वक्रं तु तस्याहवनीय उक्त इतीशरूपपरिवृत
नीयं ८७ नियम्यन्नावेन समस्तजीवा अस्तेति यद्वात्मतयास्य जीवाः। इति श्रुतो विश्वनरो यमुक्तो विश्वो नरो वासकलात्मकत्वात् ८८
नरे परे पूर्वपदस्यैर्ध्यादैश्वानरः सार्थिके तद्दिनाच्च॥ वैश्वानरं तं भजते बुधो यः स सर्वलोकादिगभोगभाक्क्यात् ९० तदद्यादि प्रदेशे
पुमीयेते व्यन्यते यतः। विश्वं मिमांसेत्यापरोक्षरूपं जानाति यः सो भिविमान उक्तः। अप्याभिमुख्येन विमीयते ह ब्रह्मेति यः सो भिविमान
उक्तः ९१ भूरादयो लोकपदे रिताः स्युर्भूतानि देहास्युरिहात्मशब्दात्। जीवाः स्युरन्भवतीह भोग्यमितीह लोकादिपदार्थ उक्तः ९२
तन्नेवं श्रूयते सारव्याविद्यात्तरीति बोधिका। प्राचीनशालोयसत्ययज्ञे इद्युमकाबुभो। जनो बुडिल इत्येवंपंचैते परमर्षयः ९३ श्रुताध्य
यनवृत्ताद्यामहाशयलानि वासिनः॥ अकुर्वन्कोन आत्मा किं ब्रह्मेति तु विचारणा ९४ द्यौरादित्यावापुरितियदस्माभिः पृथक् पृथक्।
वैश्वानरारव्यं स वस्ति ब्रह्मैव ध्यातमस्ति हि ९५ परस्परहिंसं पृष्टे वमस्य दृश्यते त्विति। तन्मध्ये केन रूपेण ध्यातव्यमिति सशयः ९६
समेतास्तत्र ते सर्वेऽनाजुवंतो विनिश्चयं। तादृशात्मोपदेहारमुद्दालकमुनिं हृदा ९७ संपादयामासु रथाभ्याजग्मुस्तमुनिस्तु।
नास्तत्र निर्णयं वेदिरितीर्यते हिनादृशं ९८ इत्यालोच्या ब्रवीत्तान्वैकैकेयोऽपनिर्णयः॥ तादृशोस्तीति तं सर्वं ब्रह्म इति तगताः ९९॥

१८

20

दित्वं मां व्यपतिष्यच्छिरस्तव १७ मूर्ध्ना देह्युलोकस्य ध्यातव्यास्तीह यत्फलं । न श्वरतंतस्य यत्नमूर्धपातो विवक्षितः १८ समस्तांगो
पेतवैश्वानरात्मध्यानजं फलं । पूर्वोत्तराद्यनाशादितदस्य मिति गितं १९ वास्तवो मूर्धपाताद्विर्बदीष्टः स्यान्न दारवतु । पृथग्ध्यानवतां ते
षां संप्रश्नात्पूर्वमेव वै । मूर्धाद्यभावात्संप्रश्नं कृतवतः कथं नृप २० एवमेवोत्तरोऽप्येवाव्याख्येयो वै विचक्षणैः । तस्मादेवैश्वानरव्यस्तध्यान
जिंसा मुखेन तु । समस्तध्यानकरणे तात्पर्यमवगम्यते २१ एवमेवोत्तरं ग्रंथे पञ्चस्थाश्वपतिर्नृपः । द्यौः २ रादित्यो ३ वायु ४ अग्नि ५ मापः ६
पृथ्वी ६ इति तु क्रमात् २२ ध्येयांशा ये श्रुतास्तेषु सुते जस्त्वा गुणादिकांश्च । मूर्धत्वाद्यंगतामुक्त्वा व्यस्तध्यानं निनिंदे वै २३ मूर्धपातस्तथा
धत्वं प्राणानामुक्तमस्तथा । शरीरशीर्षतावस्तिभेदश्चरणशोषणं २४ पृथक्पृथक् ध्यानयोग इति दोषाः प्रदर्शिताः । तत उक्तं
लोको देहो क्त्वा वैश्वानरांगता २५ ततः समस्तावपवोपेतस्य परमात्मनः । वैश्वानरस्य सर्वात्मभूतस्योपास्तिमुक्तवान् २६ तस्मात्
परमात्मपरत्वे तत्रैवैश्वानरपदस्य वै । स्मृत्या प्रोक्तं धुमूर्धादिस्वरूपमनु
मापकं २७ भवतीति स्मृतेरस्यामूलभूतं श्रुताविह । धुमूर्धकादिमद्रूपेषु कृतं परमात्मगं । वैश्वानरपदबोध्याग्निजीवपरहितम् २८
यस्याग्निराग्निर्धुमूर्धारवनाग्निश्चरणोऽसितिः । स्मर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नमः २९ इतीशरूपं श्रुतिगं ग्राह्यं भूतवस्मृ
तिः ३० शब्दादित्योतः प्रतिष्ठानादिति चेन्न तथा ह्युपदेशादसंभवात्पुरुषमपि चेन्न मधीयते ३१ धुमूर्धादिव्यंतरिक्षेषु व्याप्तुं कृ
तं निरूपणम् । धुमूर्धादिव्यंतरिक्षे मन्त्रादग्नेः प्रतीयते ३२ अग्नौ वैश्वानरपदं श्रुतं वाजसनेयके । ब्राह्मणेऽग्निरहस्याख्येतथात्राप्यस्तुतत

५ उक्तेभ्यएवहेतुभ्योनभूताग्निर्नदेवता।वेष्टानरस्त्रयोरेकदेशित्वान्नाखिलात्मता ३८

था ३२ सूत्रार्थस्तु। वैश्वानरपदने शपदं किं तूदराग्निं। रूद्रावह्निश्चराद्वैश्वानरशब्दादिह श्रुतात् ३३ शरीरव्यवत्वेनोप्यग्निं
निरूपणात्। प्राणादुत्थाधारतोक्तेरपि वैश्वानरस्य हि। पुरुषेनः प्रतिष्ठानश्रवणाच्चेति चेन्न तन् ३४ जाठराग्निस्वरूपस्योदर्य
नोवाजगत्यते। द्युमूर्धादिस्वरूपेणोपास्तेरनोपदेशात्। ३५ वैश्वानरे जाठरे तु द्युमूर्धत्वाद्यसंभवात्। वैश्वानरो जाठरे नोपास्यं किं तु
महेश्वरः ३६ किंच। एनं वैश्वानरं पूर्णं पुरुषाकारमप्युच्यते। अधीर्यस्वशरवायावप्रावाजसनेपिनः। नेतत्सर्वं जाठरे नोपास्तेरनेहियु
ज्यते ३७ अतएव न देवताभूतं च ४ उक्ते चान्यत्राप्यभिपुक्तेः। द्युमूर्धनादिसकलादाहः। समस्तलोकाश्च भोगभाक्तेः। आत्मादि
शब्दश्च न युज्यते चेत्यतो न वैश्वानरतातयोः स्यात् इति ३८ साक्षादप्यविरोधजैमिनिः ५ जाठराग्नेर्विनाप्यत्र प्रतीकोपाधिकल्पना। सा
क्षादपि महेशस्योपासनायाः परिग्रहे। विरोधात्सावमाचार्यो मन्यते खलु जैमिनिः ६ पूर्वापरालोचनयोपासनापरमात्मनः। उच्यते चे
ति निष्कर्षजाते सति नु तत्र हि ४१ छांदोग्यवाजसनेयशरवयो र्यश्रुते तु ने। अग्निवैश्वानरपदे योगशक्त्ये शबोधके। सविष्यत इतीहैरभिप्रायो
हि जैमिनेः ४२ तदुक्तमभिपुक्तेः। क्रियाफलं प्रापयतीति वाग्निर्गत्यर्थकः स्यादगिधातुरेषः। अग्नितमस्यैव महेश्वरस्य स्यादग्रणीत्वादुपप
न्नमत्र ४३ उपासकस्यातिथिज्ञानात्प्राग्यथोक्तविद्यांगतया विधिः स्यात्। प्राणाग्निहोत्रस्य तदर्थमग्नित्रेतादिकं कल्पितमीश्वरस्य।
४४ अभिपुक्तेरित्याश्मरथ्यः ६ वैश्वानरस्य परमात्मनोऽपरिमितस्य च। उक्तं प्रादेशमात्रत्वमभिपुक्तिनिमित्तकिं। रसाश्मरथ्य
आचार्यो मन्यते स्मिन्नुपासने ४५ तदुक्तमभिपुक्तेः। उपासनास्थानहृदादिकेषु हरेः प्रतीतेः क्वचिदाश्मरथ्यः। युक्तं भवेद्भक्तकृपाक

रस्य प्रादेशमात्रत्वमिति प्रभाषे। इति ४६ अनुस्मृतेर्वादिः। ७ इतीत्यनुवर्तते। उक्तं प्रादेशमात्रत्वमनुस्मृतिनिमित्तकं। इतिवादि राचा
 योमन्यतेस्मिन्नुपासने ४७ प्रादेशमात्रे हृदये हृदाध्ये य इतीश्वरः। प्रादेशमात्र एवेहानुस्मर्तव्यो न चाधिकः। नापि प्रादेशतो न्यूनो ध्येय
 इत्याह वादिः ४८ सपत्निरिति जैमिनि स्तथा हि दर्शयति ८ मूर्धादिचुबुकानि गेध्यातुः प्रादेशमात्रे के। ध्यानात् प्रादेशमात्रत्वमर्थोत्तं
 पद्यलेविभोः ४९ इत्याह जैमिन्याचार्यो हृत्वा श्रुत्यंतरं तथा। यथा जैमिनिना प्रोक्तं तथा दर्शयति श्रुतिः ५० तदुक्तं मभिमुक्तेः। पुलोक
 मुख्या वयवा शिवस्य संपादयत्पुरुषमस्तकादौ। प्रादेशमात्रात्मकतां विमोश्च ब्रूते हरेर्वीजसने विवाक्यं ५१ निष्ठत्पतीत्येति भवेदति
 छाद्योरीशमूर्धामममस्तकः स्यात्। ध्यानास्वमूर्धश्च श्वरमूर्धहृदिः कार्ये सुवाचा श्वपतिर्मुनींस्तान् ५२ एवं स्वकीया वयवेतदंगं विचिंतनीयं
 तदुपासकेन। सूर्यः सुतेजाः परमेश चक्षुस्तत्स्वीयनेत्रे परिचिंतनीयं ५३ प्राणोत्पनासे मुखसंस्थितं रवं श्रीदेवसंदहनभो विभाव्यं। मुख
 स्तुलात् परमेशवस्ति स्थितो दं स्याच्चुबुकं तुभूमिः ५४ दिवस्वनिष्ठा तृणं वदति रेवेः सुतेजस्वगुणं तथा म्ये। तथा पिशाखांतरधर्म
 योगाद्देवानरोपासनमेकमेव ५५ न चाल्यवेषम्यवशेन भिन्नं शरवाभिदा वास्तुगुणव्यवस्था। प्रादेशमात्रश्रुतिनो ल्यसत्वाच्छागा विभे
 देपिनमिद्यते तत् ५६ ~~आत्मनो विवेकमस्ति~~ ५७ प्रादेशपरिमाणोस्मिन्मूर्धं चुबुकांगयोः। अंतराळे वदत्येनं जावालाः परमेश्वरः।
 अतोपि उक्तं प्रादेशमात्रत्वं परमात्मनः। ५७ तदुक्तं मभिमुक्तेः। मूर्धादिकं यच्चुबुकांतमुक्तं तदंतराळे कथयन्ति वेनं। अतोपि सर्वशक्ति
 ग्रहेपि प्रादेशमात्रश्रुतिरक्षता स्यात् ५८ योनंत आत्मा खलु दुर्बिभाष्यः कथं विज्ञाने तमहमहंशः। इत्यत्रिष्टुष्टः प्रजोगो मुनीन्द्रः परमेश्वरसि
 छतिसोऽविमुक्ते ५९ कामादिदोषौघनिबद्धजीवे भेदं प्रकल्प्य स्वयमात्मनीति। जीवस्तु ल प्राह सया शवल्को नासाश्रुवोर्मध्य इहेतिष्टुष्टः ६०

समागतोऽप्यमुनींस्तान्विज्ञाय स तुभूमिषः। प्रागेव दर्शनात्क्षणं बहिर्दत्ताभ्य पूजयत् ५०० अथ निद्रां त्यजन्वातर्दशनार्थं समागतः। विनयेन जगा
 दं गृह्यतां बोधनेति १ प्रत्याख्यातः समुनिभिश्चितया समोपार्थिवः। मयि दोषध्याने मे गृह्णीतीति विरंक्तिः २ स्वस्य निर्दुष्टतां तेभ्यः
 रक्षां पयस्त्रिदशब्रवीत्। न मे स्तेनो जनपदेन कुर्यान्मम ययः ३ नानाहिनाग्निर्न विह्वलस्तेरीस्वेष्टिणी न च। एवमुक्तेः पिना गृह्णीते। जोराजाव्यचिं स्त
 तयत् ४ महत्तं स्वल्पमिति तेन गृह्णीतीति चिंतयत्। तेभ्यो बहु धनं देयमिति बुद्ध्या ब्रवीत्मुनीन् ५ केतुभिर्यस्य माणोस्मि यदतिगम्यः पृथक्
 पृथक्। दास्यामि तावदुष्मभ्यमपि दास्ये पृथक् पृथक् ६ तावद्भवतस्तिष्ठतु पश्यंतु मम चाध्वरं। इत्युक्ता सेतुपं प्रोत्तु यमिना र्येनयं प्रति
 ७ आगच्छति वदत्येव स तस्मै स्वप्रयोजनं। अतो नात्र वयं प्राप्ता धनस्य तु जिघृक्षया ८ किंतु वैश्वानरात्मानं तं तु जानासि संप्रति। तमेव
 नो ब्रूहि राजन्निमुक्तेः प्राह तानृपः ९ प्रतिवक्तास्मि वः प्रातरित्युक्तास्ते हि जास्तुषट्। श्वः पूर्वाह्ने समिद्रस्ता राजानं समुपागताः १०
 यः सांगवेदाधीत्यर्थं गुरोरतिकमिच्छति। तस्योपनयनं कृत्वा वेदमध्यापयेद्गुरुः ११ योन्यत्राधीतविद्यः सन्कोविदिद्यां समिच्छति। अ
 कृत्वा वैवोपनयनं विद्यां तस्ववेद इति १२ तादृशेन उपनीयेव मुनीनेतद्गोचरीत्। प्राचीनशालं प्राहा दावुपमन्याः सुतं नृपः १३ केतवं वैश्या
 नरात्मानमुपास्स इति सो ब्रवीत्। पुलोकमेव भगवो राजन्निमुपमन्युजः १४ इत्युक्तं वतं प्राचीनशालं प्रत्याह नृपतिः। यंतं वैश्या नरा
 त्मेकं देशं वैश्या नरस्त्विति। ध्यायस्य थापि मूर्धेऽपि सुतेजस्वगुणः प्रभोः १५ एकदेशं ध्यायतोपि प्राक्तं मस्ति फलं श्रुतो। तथापि सर्वांगोपे
 तध्यानाभावाद्दिवसितः। नैवास्त्वनराहति मागेनैवाद्योर्हतिः १६ सम्यक्कृतं त्वया सोम्य यस्मात्त्वमा मुपागतः। नागमिष्योप

जानुमानमतच्छात्र ३ युष्वाद्यायतनं नान्न प्रधानं सारव्यकल्पितं । प्रधानबोधकस्यात्र शब्दस्याभावतः श्रुतो ७५ सर्वज्ञ इत्यादि शब्दाः प्रत्युतेन
 हिराधिनः । अस्मिन्मकरणसंतीत्यत्र ब्रह्मेव सम्मतं ७६ ~~यत्तु सर्वविद्यया~~ ~~प्राप्तमिव~~ ७८ विरादिरण्यगर्भे विराजमानो देवताः ।
 यस्तेष्वयतमो जीवः सोऽपि युष्वाद्याश्रयो नान्न ह्यसाधारणस्यात्र शब्दस्याभावतः खलु ७७ ~~नेदस्य पदं~~ ७८ तमे वैकं जानथ्येति ज्ञातुं ज्ञेयत
 यो ज्ञयोः । जीवयुष्वाद्याश्रयो भेदोक्तेः श्वासुष्टु न्ततत् ७८ ~~प्रकरणे~~ ६ कस्मिन्नुभयवो ज्ञाते ज्ञाते सर्वमिदं भवेत् । श्वाद्यमुक्ते ज्ञेयत्र
 सोऽपि कमदर्शनात् ७९ युष्वाद्यायतनस्यात्र ज्ञेयस्य कथनादिदं । ब्रह्मप्रकरणे तस्मादाप्युक्त्या श्रयं ब्रह्म ८० ~~स्वित्वा~~ ~~ना~~ ~~प्या~~ ~~न~~ ७
 आभ्यां स्थित्यदनाभ्यां च युष्वाद्यायतनं तु यत् । उपक्रान्तं पूर्वमिह तद्ब्रह्मे वा सुष्टु न्ततत् ८१ तथा हि । अत्र युष्वायतनं प्रकृत्यभ्युत्थेषु
 तिः । दासुपणेति तत्रोक्तो क्षेत्रज्ञपरमेश्वरो । ओदासीन्यस्थितिस्वोपाजितस्वाहृद नोक्तितः ८२ निर्दिश्येते स्थित्यदने येन सर्वे श जीव
 योः । ते तु स्थित्यदने पूर्वयुष्वाद्यायतनं तु यत् । उक्तं तस्य ब्रह्मतायां सार्थकं स्तोत्रं चान्यथा ८३ यदा युष्वाद्यायतनं वेत्ति स्वात्मतया ब्रह्म तदा
 विशेषो भवति क्षेत्रज्ञो ब्रह्मतांगतः ८४ इति वक्तुं प्रवृत्ते यदा सुपणेति वेत्ति । वक्तुं न भवति स्थित्यदने शक्यं हारककारके ८५ न चैवमिहा क
 स्मात्तु उक्तोः किं प्रयोजनं । अस्या एवाशयस्य च श्रुतिर्वक्तुं तदगिमा । समाने ह्येतेषु रूप इत्यादि पदसंयुक्ता ८६ किंच युष्वाद्यायतनं
 तस्मात्स्वयमेव विदितत्वं । तद्ब्रह्माहमिति ज्ञातुमात्मशब्दः प्रयुज्यते ८७ युष्वाद्यायतनं जीवो यदि वा न विवक्षितः । तदा जानथ्य आत्मानं
 मित्तीहात्मपदं हियत् ८८ तद्वैतं भवति युष्वाद्याश्रयो क्ये च तद्विधः । जीवो विज्ञात एवेति नात्मशब्दोऽर्थसार्थकः ८९ युष्वाद्याय
 तनत्वस्य ब्रह्मगते ससार्थकः । आत्मशब्दोऽहं ब्रह्मेत्य पूर्वज्ञानसाधकः ९० तदुक्तं मभियुक्तैः । स्वभाववाच्यं न च आत्मशब्दस्त

हस्तु कीर्त्यैव च तत्स्वभावे । सिद्धे प्रयोगोऽस्य निरर्थकः स्यात् तस्मात्परेशः सकलाश्रयो न ९१ न च अविष्वायतनत्वकीर्त्या नाना रसत्वं परिशंक
 नीयं । अत्रैव कारेकपदद्वयेन विज्ञेयमतत्त्वलुनिर्विशेषं ९२ यथेव पिंडो लवणस्य चांतर्बहिर्विजातीयरसेन शून्यः । सर्वो भवेदेकरसस्तथाः
 त्माचिदेकरूपो भवतीति वेदः ९३ सर्वब्रह्मेति बाधायां सामानाधिकरण्यगीः । सर्वोद्देशेनात्मनो न विधाने सर्वबाधनं ९४ अदृश्य
 ताद्युक्तं न येन सिद्धं युष्वादिवा ब्रह्म परत्वमेतत् । तद्वाक्यमध्ये पठनात्तथापि तस्य प्रपञ्चार्थमयं नमः स्यात् ९५ तद्गत्यानेः परमात्मभा
 वः स्फुटीकृतः सेतुपदार्थकीर्त्या ९६ स्यात्पारवत्वेन गुणेन सेतुर्विधारकत्वेन भवेत्तथात्मा । तस्मादिदं ब्रह्मणि तन्मिती वा प्रवर्तते सेतु
 पदं गुणेन ९७ उक्तं नैवार्थदृष्टं तस्मिन् स्फुटीकरोति । सेतुर्जलं धारयतीति यद्ब्रह्मा तत्त्वचतुष्टये वधते । यदात्मबाधो भवती
 सेतुर्विज्ञानथे सेवमुपस्थितत्वात् ९८ अधिकरणार्थमुपसंहरति । युष्वाद्याधिष्ठानमतः परं यत्तद्ब्रह्म विज्ञेयमिहेति सिद्धं । इति ९९
 इति श्री-मुप्रथमाध्याये ज्ञेयब्रह्मालंकारकवाक्यसमन्वयाख्य तृतीयपादयुष्वादिवाक्यस्य ज्ञेयनिर्विशेषब्रह्मसमर्थनपरं सप्तमं युष्वा
 द्याधिकरणप्रथमं १ ~~भूमासंज्ञसादादध्युपदेशात्~~ १ छांदोग्यसप्तमाध्याये भूमविधेरिताः खिले । सनत्कुमारस्ताविद्या नारदायो
 पदिष्टवान् ६०० षड्विंशतिरिहाध्याये संति खंडानि तत्र हि । आद्ये खंडे नारदपि ब्रह्मविद्यां सुखावहा । सनत्कुमारं ब्रह्मिष्ठशिष्य
 भावेन पृष्ठवान् १ यदेतद्ब्रह्म तत्त्वं पश्चाद्ब्रह्मा मिते हितं । इत्युक्तो नारदः प्राह ब्रह्मविद्यां विना खिलं वेदिवेदादिकं तेन मंत्र
 वेत्तास्मि नात्मवित् २ श्रुतं भवादृशेभ्यो सि शाकं तरति हात्मवित् । इति शांतिमिसो हं मातार्ये त्याह नारदः ३ सनत्कुमारः प्रोवाच यज्ञादृश

हृतस्त्वया। वाचारंभणमेवेतच्छब्दवाच्यनयेरितं ४ शब्दप्रतीके ब्रह्मेति यउपास्ते सेवेषुमान्। राहवाच्ययावदस्ति तावदेत्यखिलं जगत् ५ इत्युक्तो
नारदस्तेन पुनः प्रच्छतं मुनिः। सर्ववेदकवेदारव्यराष्ट्राच्छेष्टतरेहिकिं ६ दृश्यमस्तीत्येवमुक्तः। प्राहवागिन्द्रियत्विति। वागभिव्यक्तवादेन सर्व
विज्ञायतेति ७ वाचोधिकतरेषु प्राह श्रेष्ठमनस्त्विति। मुष्टिर्व्याप्तोत्थामलके यथावावदरीफले। यथावैसीतकफले तथावाङ्नामनीमनः
८ संकल्पश्चिन्तयध्यानादि विज्ञानं चततो बले ८। अन्तरमाप १० स्ततस्तेज ११ आकाश १२ स्मरणं १३ ततः ९ ततः प्राण १४ ततः प्राण १५
श्रेष्ठमाहोत्तरोत्तरं। प्राणचेष्टाधीनचेष्टा आशाता अखिला इति। सर्वा क्रिया कारकादि प्राणांतर्भूतमेव हि १० अतो यः प्राणसंकेतकारी दु
ष्टः स उच्यते। प्राणहीनशब्दादेर्योदाहको दोषभाक्त्वन ११ अतो दाता गृहीत्रादिः सर्वोपि प्राण एव हि। अतः प्राणोत्कर्षवादी योतिवादी स उ
च्यते १२ श्रेष्ठस्यात्यन्तात् प्राणश्रेष्ठ्यवादावधिर्यतः। अतस्तथावादिनं चेद्भूयुरतिवाद्यसि। इत्युक्तोप्यतिवाद्यस्मीत्यंगीकुर्यादसंशयः १३
एवं सनत्कुमारेण संप्रोक्तो नारदो मुनिः। मत्वा श्रेष्ठप्राणमतो न्यश्रेष्ठनेव पृष्टवान् १४ सनत्कुमारो भगवान् ज्ञातवान् नारदाशयः। विकारि
षधिकः प्रोक्तो मया प्राणस्तथाप्यमुं। विकारिणं प्राणमेव स्वात्मानं ज्ञानवानिति १५ मा भूदो धस्तादृशोऽस्य नारदस्येति वाञ्छया। प्राण
श्रेष्ठ्यश्रेष्ठ्यवादपर्याप्तिविगमप्यतां। सत्यारव्यब्रह्मणः श्रेष्ठ्येष्वतिव्यादिनोक्तवान् १६ सत्यश्रेष्ठ्यश्रेष्ठ्यवादपर्याप्तिनारदो गुरोः। श्रु
त्वासत्येनातिवदिष्यामीत्याह निजं गुरुं १७ उवाच तं गुरुः सत्यं ज्ञात्वेवातिवदेत्यथ। ज्ञातुमिच्छामि तस्य तत्तद्व्याह नारदः १८ ज्ञाना
यस्य सत्योत्पाद्यश्रवणप्रश्नमात्मनः। श्रोतव्यब्रह्मणो नित्यनिःसीमसुखरूपतां १९ बुबोधयिषुराचार्यः श्रवणेसाधनक्रमो वदन् क्रमान्नित्यसु

ते वरणा नास्यौ।

सर्वेन्द्रियोऽष्टाघनिवारकता। द्युग्मरूपा वरणा मता स्यात्। दोषांश्वनाशायतीति नासीत्येवं जगौ ते परिपृच्छते स्मे ६१ जीवाश्च यद्वा रत ईश्वरस्य रूपा नेहि
नासी वरणा च तस्मात्। युक्तं भवेदोषविनाशकत्वं नास्या भुवोरित्यवधार्यमत्र ६२ विशेषजिज्ञासु मुने श्वेतजसंधिस्तयोः स्थानमिति स्मवक्ति। संधिस्त
योरेष विचिंतनीयः संधिर्द्युलोकस्य परस्य चेति ६३ तद्वैश्वानरवाक्यं श्रीमहेशोपास्ति तत्परं। न जाठरादिकार्थं हि वैश्वानरपदादिकमिति ६४ इति श्री
सुखां दोग्यगत वैश्वानरपास्तिगत वैश्वानरपदस्य परमात्मपरत्वं साधकं न वस्तु चे वैश्वानराधिकरणं सप्तमं ७ इति श्री सुसमन्वयाध्याये अष्टम
ह्रजल्लिङ्गक वाक्यं नाम द्वाविंशत्तन्त्रात्मकः सप्तमः अधिकरणो द्वितीयः पादः २ तृतीये तु ज्ञेयमात्रपरवाक्यसमन्वयः। प्रायेण कथ्यते पादे ते
न तन्नामकस्तुसः ६५ द्युभ्याद्यामतनस्वशब्दात् १ यस्मिं द्योः पृथिवी चांतरिक्षमोतमनः सहप्राणोऽश्वसर्वैः। तमेवैकं जानध आत्मानमन्यावा वा
विमुच्यथा मृतस्येष सेतुः। इत्याथर्वणगेतुर्मुमुक्षुके यत्प्रतीयते। द्युभ्याद्याधारस्तु तत्तत्प्रत्येगब्रह्मेव नेतरत् ६६ जिज्ञासुना स एवैकः स्वात्मा शे
य इतीदृशात्। स्वशब्दापरपर्यादात्मशब्दादिह श्रुतात् ६७ तदुक्तं मभिषुक्तेः। यस्मिन् विराट्संदिश्य देवस्तनमव्याकृतं कल्पितमप्रमेये। तमेव ना
नीधवित्तज्यसर्वसवश्चिन्तप्रत्यगभिन्नमेकं ६८ विमुच्यथानात्मवचांसिवाणी विमोक्तपूर्वात्मक बोधेषु। संसारसिंधोः परपारमुक्तः संपाद
कः स्यादिति वक्तिवेदः ६९ यः समस्ताभयः सेतुर्मृतत्वस्य धारणात्। तानं वायस्य सेतुः स्यान्मुक्तिदः सोऽस्य हं हरिः ७० पूर्वपक्ष्याशयं प्रा
ह। द्युभ्यंतरिक्षग्रहणादिराट्स्यादिरण्यगर्भस्तु मनः प्रदोक्तः। प्राणास्तधिष्ठातु रा भवेयुरव्याकृतं वक्तिचकार एषः इति ७१ मुक्तोपरस्य
व्यपदेशात् २ किंच। निवृत्ता विद्यैकैर्मुक्तैः प्राप्य ब्रह्मण एव हि। निरूपितत्वाद् स्वेव द्युभ्याद्यायतनं तिह ७२ भिद्यते हृदयग्रंथि विद्यते सर्वसंशयाः। स्वीयं ते वास्येकमणि तस्मिन् हृदये परावरे ७३

स्वप्नश्रमुत्थापयत्यथ २० विज्ञातुमिच्छामि सुखमिति संप्राथितो मुनिः। यो वै भूमा तत्करवं हिना ल्पे स्ति सुखमित्ययं २१ भूमेव
 सुखमित्येष विचार्यः सुखमिच्छता विचाराज्जायते ज्ञानं भूम्न इत्याह नारदं २२ भूमसाक्षात्कार एव प्राप्तिर्नित्य सुखस्य हि। कंठ
 स्थविस्मृतमणेः स्मृतिरान्तिर्यथानथा २३ जिज्ञासुनानिजरूपं नित्यं भूमसुखात्मकं। यदज्ञातं तन्मतिर्यासा तत्संप्राप्तिरुच्यते २४
 इत्युक्तो नारदः प्राह भूमरूपं वदेति तं। तस्मात्तृतेयभावेन हीनमित्याह नारदं २५ स नक्तुं मारो भगवान्यत्र नान्यदितीरयन् २५ कस्मिंश्चि
 तः स भूमेति संपृष्टः प्राह नारदं। निजेश्वर्ये स्थितो भूमा व्यवहारदृशा सदा २६ वस्तुनः पृच्छसि यदि तर्हि नो महिमन्यपि। लोके गोश्वादि स
 भोग्यं महिमेति वदेति वै २७ लोको न्यस्मिन्वास्ते न्यस्तिष्ठतीति ब्रवीति ह। नाहमेवं मूर्खवित्तां ब्रवीमीत्याह नारदं २८ किं त्वेव वक्ष्यमाणे
 न प्रकारेण वदामि यत्। तच्छृण्वित्याशयेनाह। पृष्टोपि दयानिधिः २९ तथा हि। आधारा धेयपूर्वादि दिगादि किमिदं जगत्। भूमेव नि
 लेयस्मात्तस्मादन्यन्वास्तवं ३० अहंकारालंबनस्य इष्टुर्भूमेक्यसिद्धये। अहंशब्देन भूमेवाऽऽदिश्यते ब्रह्मजानता। ३१ हसित्वा प्रा
 विलम्बेन भूमेवात्मपदेन सः। आदिश्यते शरीरादिव्यादृत्यै ब्रह्मजानता ३२ आत्मेवेदं सर्वमिति यः पश्यति विचारवान्। स वा एष भव
 त्यात्मरतिर्मत्यनुभूतिः। आत्मकीडात्ममिथुन आत्मानंदश्च सर्वदा ३३ स एव लक्षणो विहाजीवन्नेव स्वराडपि। प्रारब्धाते देहपाते
 स्वराडेव भवत्ययं ३४ अन्यान्धीनज्ञानो यो लोकदृष्ट्या खिलाश्रयः। स्वतः सिद्धज्ञानरूपः स स्वराट्सर्वशक्तिमान् ३५ तस्य सर्वपुलो
 केषु कामचारो भवत्यथ। येन यथातो विदुतेन्याधीना क्षय्यफला उत। तेषां सर्वपुलोकेषु कामचारो न विद्यते ३६ तस्यैव विडुषः सर्वस्वस्मादेव प्र

जायते। इति निष्कर्षसत्त्वेन निर्दुःखत्वेन तिष्ठति ३७ सप्ताक्षरे कथेव ब्रह्मसावेन तिष्ठति। सप्तावेनेकोभवतिसृष्ट्यतेत्येकएवतु ३८
 सर्वज्ञब्रह्मरूपेण निर्धर्मब्रह्मरूपतः। लोकदृष्ट्या विहरति स्वयं निर्धर्मकोपिसन् ३९ इत्यात्मविद्यामहात्म्यमुक्त्वा लोकोत्तरं सुनिः।
 ब्रह्मविद्यासाधनेषु सारं प्राह सुरर्षये ४० शब्दाद्यभीष्टविषयज्ञानमाहार उच्यते। तस्य शुद्धिरसृष्टिः कामक्रोधमदादिभिः ४१
 आहारशुद्धौ मनसो नैर्मल्यं जायते ततः। उक्तेरीत्याश्रुते भूमब्रह्मणि स्यादुवास्मृतिः। निदिध्यासनसंपन्नौ भिद्यते ब्रह्मयोः खिलाः ४२
 इतिकामादिदोषारव्याः कषाया येन मर्दिताः। तस्मै योग्याये शिष्याय नारदाय मुमुक्षवे ४३ सनत्कुमारो भगवानज्ञानतमसः परं। पारद
 र्शयति स्मेति श्रुतिराह हि तैषिणी ४४ उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानां मागतिं गतिं। वेत्ति विद्यामविद्यां च सवाच्यो भगवानिति ६४५ अ
 थ भूमाधिकरणार्थं सु। भूमासंप्रसादादध्युपदेशात् १ छांदोग्यभूमविद्यायां सर्वोत्कृष्टतयैरितात्। संप्रसादाभिधप्राणादूर्ध्वं स
 त्यस्य वस्तुतः ४६ भूमाभिधब्रह्मणोऽत्र सर्वश्रेष्ठतयैरेणात्। भूमासपरमात्मैव योऽत्र ज्ञेयतयैरितः ४७ प्राणो भूमतयानैवात्रोपा
 स्यात्प्रकृतत्वतः। शोकंतरं त्यामेवैतेत्यस्यात्मोपक्रमे श्रुतः ४८ धर्मोपपत्तेश्च २ किंच। भूमिश्रुतानां धर्माणां ब्रह्मण्येवोपपत्ति
 मः। भूमात्रपरमात्मैव न प्राणोऽनुपपन्नितः ४९ भूमिसर्वव्यवृत्तिश्च न्यत्वं सुखरूपता। अमृततादियत्प्रोक्तं तद्ब्रह्मण्येव युज्यते ६५०
 इति श्रीसुछांदोग्यसप्तमाध्यायां तोक्तभूमविद्यास्तु भूमशब्दार्थस्य परमात्मत्वसाधकं द्विस्रंभूमाधिकरणद्वितीयं २ अहं
 रमं वरांतधृतेः १ बृहदारण्यकगततृयाध्यायगाष्टमे। ब्राह्मणे श्रूयते याज्ञवल्क्यगात्र्यामिथोवचः ५१ तथा हि। जनकस्य सभा

यो वै याज्ञवल्क्यजिगीषया। विवादे याज्ञवल्क्येन संप्रवृत्ते द्विजमनां ५२ ब्रह्मवित्सन्त्रवादीयः स ब्रह्मोद्युज्यते। तादृशं याज्ञवल्क्यं सागार्या ब्रह्म
 वादिनी ५३ गागश्वाचक्रवीसभ्यविप्रानुज्ञांप्रगृह्यसा। संबोध्य याज्ञवल्क्येति वक्तुं समुपचक्रमे ५४ यथा कारसो नृपः कश्चिद्वेदे होत्रो यजो नृपः। वि
 ज्यं धनुरधिप्य तु कृत्वा हस्तेशरावुभौ ५५ बाणवतौ सपत्न्यातिदुःखदौ संप्रगृह्य च। कर्तुं दिग्विजयं यातो तथा हंतुमुपागता ५६ प्रश्नाभ्यां वक्ष्यमाणा
 भ्यां तौ मे ब्रूहीतिसा ब्रवीत्। लोत्था शलकया युक्तं शराग्रं बाण उच्यते ५७ कस्मिन्नो तं प्रोतमिदं जगदित्याह तं मुनिः। अव्याकृतारव्य आकर इति तं मु
 निरब्रवीत् ५८ याज्ञवल्क्येन मस्तु यो भवान्सम्यगुक्तवान्। इत्युक्त्वा ह द्वितीयं मे प्रश्नं समवधारय ५९ इति पृच्छेत्पुनस्तौ गागश्च वतौ मुनिः। आ
 काशो तः प्रोतश्च कस्मिन्नित्यथ सो ब्रवीत् ६० गार्ग्ये तदक्षरं विप्राः सर्वधर्मनिराकृतं। वदं त्यक्ष्यस्तया शक्त्या निखिलस्य नियंतु च ६१ यस्याज्ञा
 यां हितिष्ठति सूर्यचंद्रादयः सदा। दातृन्प्रशंसंति जना यजमानं हि देवताः ६२ दक्षो होमादिकर्तारं पितरो नुगताः सदा। यत्र ये धिक्कृतास्ते तु न त्रतिष्ठं
 त्यनुव्रताः ६३ अविदिताक्षरं गार्गि जुहोति कुरुते तपः। बहुवर्षाणि तत्सर्वमंतवन्नेव शाश्वतं ६४ गार्ग्ये तदक्षरं ज्ञात्वा लोकादस्मात्प्रयातियः। स
 ब्राह्मणो ब्रह्मवित्सन्त्रतार्थो नैव संशयी ६५ गार्ग्ये तदक्षरं चक्षुः श्रोत्रादिकरणैर्विना। सर्वेन्द्रियाणां व्यापारं करोति निजमायया ६६ गार्ग्ये तदक्ष
 रान्योद्ग्राहिनीस्तिकश्चन। एतस्मिन्नक्षरं गार्गि स्वत एवापरोक्षके ६७ आकाशो तः प्रोतश्चेत्येवं श्रुत्वा ब्रवीन्मुनीन्। गार्गवाचक्रवीसभ्याः श्रु
 णुतेति मये रितं ६८ याज्ञवल्क्येन मस्तु मुक्ताः स्यामेति यदुदि। तदेव बहुमन्यध्वनास्पृजतास्तिकश्चन। इति वाचक्रवीगागश्चानुक्तोपर
 रामह ६९ सूत्रार्थस्तु। अक्षरं मंत्रात्तद्धृतेः। भूम्याद्यव्याकृताकाशपर्यन्ताधारनाश्रुतेः। इहाक्षरं परं ब्रह्म न वर्णः प्रणवात्मकः। सा च प्रशासनात् २

नन्वत्राकाशशब्देन भूताकाशो विवक्षितः। तदंनधारणस्यात्र प्रधानेष्वप्युपपत्तिनः ७१ प्रधानमक्षरपदबोध्यमस्त्विति चेदिह। तथापि सापि
 खांतस्य धृतिर्ब्रह्मण एव हि। युक्तात्र न प्रधानस्य प्रशासननिरूपणात् ७२ यात्याद्योन्यैरनुष्ठेय्यासाप्रशासनमुच्यते। प्रशासनं चेतने
 शोधमो नैव प्रधानगः। अतो त्राक्षरशब्देन परमात्मा विवक्षितः ७३ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ३ ब्रह्मान्यधर्माः दृष्टत्वादिकव्यावृत्तिमुद्गुणाः।
 ये इष्टतमसुरवासेषामप्यत्र कथनादपि। अक्षरं परमात्मेव न प्रधानमचेतनं ७४ अत्रैव वर्णकांतरं। ब्रह्मान्य इष्टुश्चात् भेदस्य प्रतिषेध
 तः। अक्षरं परमात्मेव न जीवोक्षरमत्र हि ७५ इति श्री सुगाग ३ ब्राह्मणस्थितक्षरपदस्य परमात्मपरत्वसाधकं त्रिसुत्रमक्षराधिकरणं
 तीयं ३ ईशतिके सर्वव्यपदेशात्सः १ प्रश्नोपनिषदः प्रश्नेषु च मेकं मुमुक्षुः। परब्रह्म ध्येयमुक्तं प्रतीके प्रणवाभिधे ७६ तथा हि। यो म
 नुष्येषु भगवन्नांकारमरणावधि। अभिध्यायेत्स कतमं लोकं ध्यानादवाप्नुयात् ७७ इति पृष्ठवते प्राह पिप्पलादो महामुनिः। शिव्यपत्या
 यशिष्याय सत्यकामाकृष्यायैवे ७८ भोः सत्यकाम ओंकारः परं चापरमेव च। यद्ब्रह्म तत्त्वरूपो यं यथा ध्यातस्तथेव सः। ७९ तस्मादेन
 न प्रणवध्यानेनावाप्तिहेतुना। द्वयोरन्यतरं ब्रह्म यथा ध्यानमुपैति हि ८० तत्राक्षरं परं ब्रह्म सासी पुरुष उच्यते। प्राणारव्यमपरं ब्रह्म स
 त्रात्मेतिय उच्यते। ८१ हिरण्यगर्भ इति च यज्जीवघन उच्यते। आदिजीव इति प्रोक्तमृतिर्घने इति र्विते। समस्तजीवमृतिरिति तत्र जीवघन उ
 च्यते ८२ यस्तस्य लोकपालं च यस्तस्य मिति चेरितं। एव बहु विधेः शब्दे परं ब्रह्म कथ्यते ८३ मांडूक्यसंज्ञकाथवेशिखाद्युपनिषत्कृत्ये।
 मात्राविभागास्तारस्य देवताछंद आदयः ८४ पादालोकास्तथावेदाध्यानं ध्येयं विभूतयः। उक्तास्तान्वेनियः स्यात्सर्वमात्राविभागविन ८५

अथ्यासमष्ट्यातारस्य सर्वमात्राविभागवित्। उपासकस्तत्प्रसादादखंडब्रह्मविद्भवेत् ८६ प्रणवार्थानवरतध्यानात्सद्योविमुच्यते ८७ सर्व
 मात्रानुभितोपिकिंचिन्मात्राविभागवित्। यः सोपितारे प्रोक्ताया उपासायाः प्रभावतः॥ क्रममुक्त्या ब्रह्मलोकं प्राप्याप्नोति परंपदं ८८ ब्रह्मोपास्ति
 मकुर्वाणः प्रतीके प्रणवाभिधे। किंचिन्मात्राविभागेन तारं ध्यायति केवलं ८९ सोपिलोकां च्छुमान्याति तारोपास्ते प्रभावतः॥ अतस्तारः परब्रः
 ह्मविभूतिः सर्वकामधुक ९० इति गूढाशयो विद्वा न्निष्पलादो महामुनिः। तारस्थोपासना ग्राहजन्महारककारिकाः ९१ एकमात्राविभागा
 द्यमुपास्ते प्रणवं यदि। ध्यानेन तेनैवैश्वर्यसंस्कारा द्योमृतः पुमान् ९२ क्षिप्रं भूमा समायाति तं मात्रात्वेन भाविताः। तच्चोमनुष्यो न मृता प्रा
 प्यति ह्युपासकं ९३ सतततपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया चित्। सपन्नो ब्राह्मणो भूत्वा तु भवत्यनुलांश्रियं ९४ यस्तु द्वितीयमात्राद्यमुपास्ते प्रण
 वं यदि। समृत्यु काले मनसि स्वप्नावरुणंगतः पुमान् ९५ मृता यजुभिः सोमस्य लोकमुन्नीयते दिवि। स सोमलोक एष्वर्यं भुक्त्वा यावर्तते पुनः
 ९६ यस्तु तृतीयमात्राया विभागेनान्वितः पुमान्। ओमित्येकाक्षरं ह्येतमोकारं प्रणवाभिधं ९७ सूर्योतिर्यामि परमपुरुषात्मकमीश्वरं।
 अभिध्यायेद्ब्रह्मचर्यतपःश्रद्धासमन्वितः। ९८ एतेनैव प्रतीकस्य ध्यानेन मरणंगतः। स ध्याता तेजसि रवौ क्रमाद्भवति संस्थितः ९९ नावर्त
 ते पुनस्तस्मात्सोमलोका दिवत्तथः। पुण्यपापैर्विनिर्मुक्तो यथा सर्पस्त्वचा तथा १०० ससामभिः सत्यलोकं नीयते सूर्यलोकतः। स एतस्मात्स
 र्वलोकं श्रेष्ठा जीवधना श्रयात् १ सत्यलोकान्तं स ते श्वके बल्ये समुपस्थिते। निर्विशेषं सर्वगतं परं पुरुषमीक्षते २ हिरण्यगर्भ एवात्र सर्वजीवस
 मष्टिमान्। समस्तजीवमूर्ति त्वा देवजीवधना मनः ३ लोकपक्षे जीवधनशब्दाल्लोको हिलक्ष्यते। यथा श्रुते जीवधनशब्दस्य तु न उल्लेखः ४

अथवा। स एतस्मा जीवधनात्कार्यब्रह्मण उन्नेमात्। अप्युत्तमं सर्वगतं परं पुरुषमीक्षते २

अमृतीकालंबनारयो न्यायः सूत्रकृतेरिति । यत्र सा सा च्युतिर्नोस्ति तत्र सार्थक इष्यते ६ प्रतीकालंबनस्यापि ब्रह्मलोकः श्रुतेर्बलान् । क्वचित्सी कि
 यतेपचाग्युपास्तो हियथा तथा । त्रिमात्रिकप्रतीकस्याप्युपास्तो स श्रुतेर्बलान् ७ त्रिमात्रेणाक्षरेण तितृतीयाश्रयते त्रया । सा द्वितीयार्थिका ब्रह्म
 तारेक्यस्य ह्युपक्रमान् ८ सूत्रार्थस्तु । ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः १ त्रिमात्राकाररूपणयोर्भिध्येयतयेरितः । परोहिपुरुषः सोऽत्र परमात्मेव नतरः ।
 तस्यैक्षतेः कर्मतया वाक्यशेषे निरूपणात् ९ एते देवविशदयितुमाह । वाक्यशेषस्तु वाक्येन समानविषयो यतः । अतो वाक्यार्थसंदेहनिवर्त
 कतयेष्यते १० वाक्यशेषे परं ब्रह्म वीक्षा कर्मतयेरितं । समानविषयत्वेन वाक्येयात् तदेव हि ११ अत्र युक्त्युत्तरेणापि माध्यकारोक्त्या
 दिशा । समानविषयत्वं हि स्यादध्याने क्षणवाक्ययोः १२ यः परं पुरुषं ध्यात्वा ब्रह्मलोकं मुपागतः । स परं पुरुषं ध्याने क्षण इत्येकवाक्यता ।
 उभयोर्वाक्ययोर्यत्तच्छब्दाभ्यामवगम्यते १३ ये अत्राग्निमवाक्यरूपं परं पुरुषं मित्युभे । यदेताभ्यां पूर्ववाक्यगतयोरुभयोस्तयोः १४
 वाक्येकत्वात्तु ग्रहाद्या प्रत्यभिज्ञा प्रजायते । तथा ध्यानस्य क्षणस्य कर्मैक्यमवगम्यते १५ इति श्री सुत्रिमात्राकारतादात्म्येन ध्येय
 परपुरुषपदार्थस्वईक्षतिकर्मत्वोपलक्षणेन लक्षितेन पापनिर्मुक्तिहेतुना पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति श्रुत्या परमात्म
 तेन निर्धारितपरमपुरुषपदार्थत्वेन च परमात्मपरत्वसाधकमेकसूत्रमीक्षतिकर्माधिकरणं चतुर्थं ४ दहरुत्तरेभ्यः १ सूक्ष्म
 स्यात्काशसंज्ञस्य तद्वत्स्य परमात्मनः । छांदोग्यस्याष्टमाध्यायादावुपास्तिः समीरिता १६ अस्मि ब्रह्मपुरे देहे तद्दं दहरादिय
 त् । वेश्मभूतप्रभोरस्मिन्दहराकाशांतरः १७ अस्ति यत्रास्ति तस्मिन्नेषु सूक्ष्मे विमले शुभे । त्वत्पुंडरीके दहराकाशाद्योतरीरितः ।

विचार्यत्वेन विज्ञेयतया चात्र सुमुक्तभिः १८ परमात्मैव सो त्रैतद्वाक्यशेषस्तु हेतुतः । अतः काशो यवाजीवो नैव सोऽनुपपत्तिः १९ उप
लब्धेरधिष्ठानं ब्रह्मणो देह इष्यते । विद्याधिकारिणो देहसेन ब्रह्मपुराणवेत् २० तदेतदुक्तमभियुक्तेभ्यः । ब्रह्मैव युक्तं देहं न भोजतद्वाक्य
शेषास्तु तदेतदुदात्त । द्यावोऽप्यव्यादिसमाश्रयत्वव्योमोपमादिः खलु हेतुसंघः २१ तदल्पमत्रत्यमतीव चाल्पं किमत्र खेतिष्ठतियादि
चार्यः । इति स्मृष्टो गुरु राहयावानित्यादिना ल्यत्वनिवृत्तिमस्य २२ यद्वाकाशश्च तस्मिन् यद्वर्तते तत्तद्व्युत्पन्नं । अन्वेष्टव्यमिति ज्ञेया विषय
श्रुतियोजना २३ निर्विशेषं विचार्य पिसाक्षात्कर्तुमर्नीश्वराः । ये ते रुपास्त्य आकाशः स्वात्मानिर्दोषतामुरैः । लक्षणैरष्टभिः श्रेष्ठैरि
त्याह स घृणाश्रुतिः २४ आकाशा एष सर्वेषां प्रत्यगात्मा हि पाप्मभिः । पुण्यपापात्मकैर्नित्यमसंस्पृष्टोऽजरः सदा २५ विमृत्युश्च
विशोकश्चानशनेच्छुः पिपासया । रहितः सत्यकामश्च सत्यसंकल्पकः सदा २६ एष आत्मेति देहराकाशस्यात्मत्वकीर्तनं । कृत्वाप
हतपाप्मताद्यष्टलक्षणवर्णनात् २७ ईशोऽपहतपाप्मत्वं प्रमुखैर्लक्षणैः सह । स्वात्मत्वेनोपास्य इति श्रुतितात्पर्यमूह्यते २८ आ
त्मानं तद्रूपान्धर्माश्चानुविद्य ब्रजं नित्यं । तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचार इतीरणात् २९ ईशोऽश्वर्ययोः स्वत्मा तथा त्रानुभवोऽद्वयः । सोऽनु
वेदमश्वर्य इति भाष्ये निरूपितं ३० तेनायमर्थः संपन्नो भवत्यत्र श्रुतीक्षितः । वह्न्यमाणेऽर्पितेनात्र ब्रह्मचर्यादिसाधनेः ३१ एवं
लक्षण आकाशः शास्त्राचार्योपदेशितः । ध्यातव्यो हृदये स्वात्मतया स्वाराज्यमिच्छता ३२ षड्रुणैश्चर्यसंपन्नपरे शस्त्रगुणैः सह । स्वा

त्वत्पोपासिदाद्वेन सत्यसंकल्पतामुरवाः ३३ स्वस्मिन्नाविर्भवन्तीशधर्माहीहैव जन्मनि देहपातेऽपि ते धर्मानैव मुञ्चन्त्युपासकं ३४ ये तीक्ष्णं
 तद्गुणं श्वात्मतयानानुभवन्ति ते। इहाशुभिन्नस्वतंत्रा राजाधीनाः प्रजा इव ३५ याः प्रजा अनुवर्तन्ते यथा राजानुशासनं। ता यं प्रदेशं देशं वा ह्ये
 त्रभागमिह प्रजाः ३६ स्वराजतोभिर्वा छतिस्वाधिकाररुरूपतः। तदन्तं तं तमेवोपजीवन्ति न ततो धिकं ३७ यथा सेवाकर्मजितो लोकः क्षयस्त
 था परः। यः पुण्येन जितो लोकः सोपि क्षीयत एव हि ३८ उपासकस्त्वीश्वरव्युत्पन्नपापविवर्जितः। सादृश्यं स्वयं समापन्नैश्वरभावमश्नुते ३९
 आत्मानं तद्गताधर्मश्चानुविद्य ब्रजति ये। तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचोरो महात्मना ४० आत्मानमनुविद्येति त्वुपासिदहरात्मनः। अन्वयफ
 लसंबंधोऽर्चनेन विधियते। फलोपास्योर्विधाने तु वाक्यभेदो भवेदिति ४१ सत्यसंकल्प आकाशः स्वात्मा स्वास्मिंस्तिता अपि। सर्वे ते सत्यसंक
 ल्पमात्रजा विषया इमे। यतो नृतापि धानावेजातास्तस्मात्कटुर्लभाः ४२ सत्यसंकल्पसिद्धेऽपुते श्वात्मन्येव सत्स्वीप। यावाद्यविषये तृष्णा
 साऽनृताख्यं विधानकं ४३ येनात्मापासकस्तस्य पित्रादिः कोपिवामृतः। नेहत परलोके वा लभते दर्शनाय सः ४४ यस्वात्मापासकस्तस्य
 ये जीवन्ति मृताश्च ये। यच्चैच्छन्नपि लोको न लभते त्यंत दुर्लभं। तत्सर्वं हृदयाकाशे स्मिन्नात्मा हि संविंदति ४५ यद्यप्यत्राकाशात्ते सत्याः कामाः
 सदा स्थिताः। तथाप्यस्यानात्मविरोधान्नृताच्छ्रदना अतः। सुषुप्तौ तत्र गत्वा पितृनाम्नां त्वस्वविंदति ४६ यथा हिरण्यं निहितं क्षेत्रज्ञानुविर्जिताः।
 उपर्युपरि गच्छन्त्यो न विंदेयः प्रजा इमाः ४७ तथा सुषुप्तौ गच्छतो ब्रह्मलोकं स्वयं प्रभं। न विंदति महामोहपिहितं दहरात्मनः ४८ सवा आकाश आत्मै
 ष्यस्मानिष्ठति हृदये। तस्माद्दृश्यमित्युक्तं। स निजामेत्यहर्निशं। जानन्नादाकाररूपस्वगंसंप्रतिपद्यते ४९ यद्देवोपासनायाः संप्राप्य फलमीश

तां। संप्रसीदतिसावत्प्राप्तसंप्रसादः सखत्विह ५० सुपुमिः संप्रदोस्यासु प्रसन्नतद्दर्शनात्। तयोपलक्षितो जीवः संप्रसाद इतीर्यते ५१ सर्वत्रात्रतु यच्छ
 ह्येतच्छब्दाभ्यामुदीरितः। विद्वान्कालुष्यरहितः संप्रसादो विवक्षितः ५२ अभिमानं परित्यज्य शरीरत्रितयेष्वयं। सन्निदानदमात्मानं साक्षाज्जीवो
 उभेयतु। आविर्भवत्यात्मरूपेणैव नागंतुकात्मभिः ५३ परमात्मे वैषम्यमुक्त इति शिष्यगुरुजगौ। अमृतं चाभयं ब्रह्म वायमित्यपि चाब्रवीत् ५४ सत्यना
 मतया काशरव्यब्रह्मोपास्यमत्र हि। स्तूयते सत्यशब्दरूपसकाराद्यक्षरार्थतः ५५ सत्यनामाय आकाशः स निजात्मेत्यहर्निशं। ध्यायन्नादीकाशरूपस्व
 र्गसंप्रतिपद्यते ५६ ब्रह्ममाणं ब्रह्मचर्यं मुख्यं ब्रह्मसिद्धि साधनं। इति वक्तुं पुनर्ध्यायन् ध्याता ब्रह्मयते क्रमात् ५७ तथा हि। य आत्मा दहरोकाशः स सेतुर्वि
 धृतिः सुराः। असंभेदाय लोकानामेषामंतं महेश्वरं ५८ अहोरात्रेन तरतो नमृत्युर्न जरापि च। न शोको नैव सुकृतं न दुःकृतं मपीश्वराः ५९ अतः सर्वे नि
 वर्तन्ते पाप्मानः सुरपुंगवाः। एषोपहतपाप्मा हि ब्रह्मलोकः स्वयंप्रभः ६० तस्माद्देसे तु मेतं तु प्राप्या धः सत्करुषं भाः। भवत्यनं धो विद्वान् स त्रिविद स द्वे देवतु
 ६१ उपतापी तु सन्देवानोपतापी भवत्यपि ६२ अपि नक्तं महर्नित्यमभिनिष्पद्यते खलु। सदा विभात एवैष ब्रह्मलोकः स्वयंप्रभः ६३ य एवेतं ब्रह्म
 लोकं विदंति ब्रह्मचर्यया। तेषामेष ब्रह्मलोकः कामचारो रिव लेषपि ६४ यः कामिनी विषयकं कृच्छ्रात्यागः स एव हि। मुख्यतेन ब्रह्मचर्यं मुख्यमिति भा
 ष्यकत्वं ६५ यत्ते सत्सत्त्वमौनानि ४ तथैवानुशानव्रतं ५। अरारव्यण्याख्यसरसी ब्रह्मलोकं गते उभे ६६ ऐरं मदीयं वसरोऽश्वयः सामस्रवस्त
 था। तत्रोपराजित प्रश्वमं उपप्रभुनिर्मितं। हिरण्यमयं चैव मादिकं मुक्तिफलं च यत् ६७ यज्ञादिकं च यत्प्रोक्तं पुरुषार्थस्य साधनं। तस्मिन्मह्यात्मकत
 या स्तूयते ब्रह्मचर्यकं ६८ संपादनीयं यत्नेन निजसाम्नाज्यमिच्छता। ब्रह्मचर्यं ज्ञानसहकारिणावश्यकं त्विति ६९ ब्रह्मचर्यविहीनानां ब्रह्मोपासि
 प्रकुर्वतां। नास्ति कार्यं ब्रह्मलोकः कामचारोपि नास्ति वै ७० मनसा कल्पिता एव विषया ब्रह्मलोकिकाः। संकल्पजाश्च पित्रा ध्यायेत्प्रोक्तास्तेऽपि मानसाः।

विशुद्धसत्त्वसंकल्पजन्या अतिसुरवावहाः ७१ साध्येष्वर्थप्राप्तवतां यावद्विच्छंसि संति ते । अतो न ते भूतमया इति भाष्ये निरूपितं ७२ साध्ये
 स्वर्थप्राप्तवतां संकल्पा ये भवन्ति । अनादिनित्यमुक्तेः संकल्पस्याविरोधिनः । फलाध्यायेतु र्यपाद इदं सर्वं प्रकीर्तितं ७३ सत्कार्यवादां गीका
 राज्ञः सत्कारणात्मना । विशेषाकारमात्रं तु भिन्नं प्रत्ययहेतुकं ७४ अतो दहराकाशसत्याः कामास्तदात्मना । निष्ठति न त्वसादेन स्फुट
 तायां ति जानता ७५ यस्तु ह्युत्तरीकं यथा कृणुणं कविषु । उपास्ते दहराकाशं प्रेमन्त्या शिमादिमान् ७६ तस्य मूर्धन्यया ग्राहादीनां न
 हलब्धया । वक्तुं मते गतिनाडी हस्तबधो यत्कथ्यते ७७ या एता हृदया अत्यनाद्यः सस्मा विनिस्तृताः । नाद्यनः शुक्लनीलादिसौरेणोभि
 योगतः । शक्लपिगा उनीलस्य पीतलोहितकस्य च ७८ रसस्य पूर्णमस्ति सतिवान् भिन्नकफात्मनाः ७९ यतो सौ सुक्ती नीलादिरूपयादि
 त्युच्यते । अतो नाद्यतस्तु ते जोगान्तरुणेरसस्तथा ८० यथा महापथो दीर्घ उभयग्रामसन्ततः । आदित्यरश्मयस्तद्वन्नाद्यादित्युत्त
 ताः ८१ एकोत्तरशतनाद्या हस्तबद्धा इहेरिताः । यास्तासां द्विविधो वास्तित्युपयोग इतीरितुं । सुषुप्तिरथ चोक्तातिः क्रमेणात्र प्रदर्श्य
 ते ८२ यदा समग्रसुप्तः सन्नसन्नः स्वप्नमप्ययं । न जानाति तदा काशमाभिर्नाडीभिरेति वै ८३ संपन्नं तं सतापाप्मानकश्चित्संस्पृ
 शत्यपि । सौरेण तेजसा व्याप्तस्तदा नाडी गतेन सः । आनंदमयकोशस्थो न हृदि प्रतिबिंबति ८४ ब्रह्मविद्यादुनाशे न त्वविद्याकामव
 र्मणा । अदग्धत्वात्तदुद्धे पुनर्युक्ता न मेति सः ८५ यदा तु व्याधिबार्धक्ये रसामर्थ्यगतः पुमान् । क्रिष्टो मुमूर्षु भवति तदा तज्ज्ञानयो
 मुहुः । आसीनाः परितः सर्वे प्राहुर्जानासि मामिति ८६ स्यादस्मात्त्वाद्देहादनुक्रान्तो भवसयं । तावज्जानातिता सर्वान्सवयवभ्रातामा

स्थितः ८७ यदोक्तमत्यविद्वान्सा च शरादेस्त्रिविदिः सुषुम्ना भिन्ननाडी सौख्यं धर्माक्रमते शुभः ८८ यथा कर्मजितो
 कानविद्वान्सतुगच्छति ८९ यथा क्तसाधनोपेतो विद्वान्स्वाकाशसंज्ञकः उक्ताष्टगुणमोकारेणात्मानं वितयन्नदा। एतिहादनुग्र
 हाप्तसूधन्यधमनीविलात् ९० यो वेदादोस्वरः प्रोक्त इति श्रुत्यर्थ इति रितः। यस्तु ज्ञातुमिः सोऽत्र स्फुटज्ञस्ये विभिरव्यते ९१ तथा हि। वेदस्य
 चोदो कथितस्तदंते प्रतिष्ठितोयः प्रणवः स्वशरव्यः। संध्यानकाले जगदेकहेतावत्प्राकृतारव्यप्रकृतो विलीनः ९२ ध्यात्वा विराजं च हिरण्यग
 र्भमव्याकृतं च प्रणवाक्षरेषु। विराडकारं प्रविलाप्य सूत्रे तं चाप्युकारं प्रकृतो मकारे ९३ विलापयेत्तस्य चकारकस्य लीनस्य तस्या प्रकृतोप
 रोयः। चतुर्थमात्रात्मकनारनादध्येयः समुत्पन्नरोस्ति देवः ९४ सोऽयं महेशो विबुधैरुपास्यः संसारबंधस्य विनाशनाया। अनेन मंत्रेण तु प्र
 वृत्तमुक्तं प्रपंचितं वैगगनारव्यवस्तु। इति ९५ ऊर्ध्वोर्ध्वमुक्ता मिष्युस्त एतैरेवां शुभिविबुधः। यावत्क्षिप्ये नमस्तावदादित्यं शीघ्रमेतिसः ९६ एतदे
 ब्रह्मलोकस्य द्वारमादित्य उच्यते। गंतव्यो विदुषांपथा भवेत्तृणानिरोधकः ९७ तदेतस्मिन्पथोक्तेर्येष श्लोक उदीरितः। शतं चैकाचतुदस्य
 नाष्टस्तासां मूर्धानमितिः सृतेका। तयोर्ध्वमायनमृतत्वमेति विषदुःन्या उक्ता मणे भवति। इति ९८ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिंगं च २
 उत्तरेभ्यो ब्रह्मेतुभ्यो दहरः परमेश्वरः। इत्युक्तं पूर्वसूत्रे यत्तदेवायं प्रपंच्यते ९९ इमाः प्रजा ब्रह्मलोकं गच्छंत्यो हरहस्त्वमुं। न विदंती हरहर्ब्रह्मलो हा
 कगतिः श्रुतो ८०० श्रुते ब्रह्मलोकशब्देऽप्युभयं विदं। हार्दिकाशस्य परमात्मत्व एव समंजसं १ ब्रह्मेव हार्दिकाशारव्यं लोको जाहरहर्गतिः।
 तथा त्वेघटते सुप्तो नान्यथा प्रत्यहं गतिः २ घटते ब्रह्मणो लोके षष्ठी तत्पुरुषादृतो। कर्मधारय एवातो ब्रह्मलोकपदे हितः ३ सूत्राक्षरार्थस्तु।

प्रत्यहातिब्रह्मलोकशब्दाभ्यामप्युपक्रमे। ध्येयत्वेनोक्त आकाशः परमात्मेति गम्यते ४ यथात्र प्रत्यहं ब्रह्मलोकस्य गमनं श्रुतं। तथाह्यन्यत्रा
 विदुषं सुषुप्तो गमनं श्रुतं ५ कर्मधारय एवात्र ब्रह्मलोकपदे हितः। अस्मिन्नर्थे किमिह संशयोक्ता हरहरातिः। षष्ठीतत्पुरुषोदोषो लक्षणेति च सूच्यते ६
 धर्तृत्वमहिम्ना स्यात्स्मिन्नुपलब्धेः ७ जगद्वारणरूपस्य प्रकृताकाश आत्मनि। अत्रोक्तेः स्य महिम्नोऽस्येतरत्र श्रुतावपि। उलब्धेऽदहर आकाः
 शः परमेश्वरः ८ जगत्प्रशासकत्वेन त्यात्मा विधृतिरुच्यते। वर्णाश्रमाद्यसांकर्यहेतुत्वात् सेतुरीर्यते ८ प्रसिद्धेऽप्य ४ श्रुतावाकाशशब्दस्य
 ब्रह्मण्येव प्रसिद्धितः। जीवे प्रसिद्धभावाच्चात्राकाशः परमेश्वरः ९ भूताकाशः प्रसिद्धोऽपि नात्राकाशतमेव्यते। यावान्वा अयमाकाशस्तावानेवो
 तरास्ति १० इति भूताकाश इह तूपमानतयेरितः। उपमानस्योपमेयदहराकाशतानि हि ११ इतरपरामर्शात्सिद्धिरेवेनासंभवात् ५
 वाक्यशेषवत्त्वेनात्र यदोद्देशो दहरोऽस्ति १२ इति चेन्नोक्तधर्माणामत्र जीव असंभवात्। न संभवति जीवोऽस्मिन्
 पापासंस्पर्शनादिकं १३ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ६ हार्दाकाशोपासनोर्ध्वेनामेवोपासनापुनः। ग्राहब्रह्माद्यपहतपाप्मत्वादि प्रकारिका
 १४ विरकालब्रह्मचर्यगुरुश्रुषणादिभिः। युक्तेन साधनेः पुंसात्प्राप्त्यनोन्वेषणे कृते १५ विपरीतात्मावबोधनिवृत्तिर्जायते ततः। स्वसंवे
 द्योऽभवत्प्राप्ताशास्त्राचार्योपदेशतः १६ इति व्यापयितुं विद्येयं प्रजापतिनेरिता। अन्वेष्टव्यो विजिज्ञासितव्य आत्मस्यैव विधिः। नापूर्वः किंतु नि
 यमविधिरित्युक्तमाकरे १७ विपरीतात्मावबोधनिवृत्त्यैव फलप्रदा। न केवलाद्यपहतपाप्मत्वादि प्रकारिका। दहराकाशविद्येयं फलदेति निय
 म्यते १८ सूत्रार्थस्तु। ननु जीवेत्यपहतपाप्मत्वादेरसंभवः। इत्युक्तं पूर्वसूत्रे यन्नोपपन्नं हितं तद्वत् १९ तथाहि। हार्दाकाशोपासनोर्ध्वं प्रजा

पतिसमीरितात्। विद्वज्जीवेण्यपहतपाप्मत्वादितिरूपकात् २० श्रोतवाक्यादपहतपाप्मत्वादिकसंभवं। अतोदहराकाशो जीव एव स्तिहेति
 चेत् २१ ज्ञानेनाविभूतं निजरूपो जीवस्तिहश्रुतौ। उन्नमः पुरुषः प्रोक्तो न तु जीवतयेत्यतः २२ नासंभवादिति प्रोक्तो हेतुर्जनिराकृतौ। ना
 ह सिद्धत्वेन परमात्मैवेदहरो मतः २३ अन्यार्थश्च परामर्शः ७ नन्वत्रदहराकाशयाक्यशेषे प्रदर्शितः। अस्ति जीवपरामर्शः संप्रसादपदे रितः।
 अतोत्रदहराकाशो जीव एवेति चेच्छृणु २४ श्रुत्यर्थघटितसूत्रार्थस्तु। स्वप्नजागरितस्थानरूपदेहाभिमानकं। त्यक्ता भूतानिर्विशेषस्वप्नकाश
 स्वरूपकः। सुषुप्तौ संप्रसादो यस्यैव रूपेण तिष्ठति २५ येन रूपेण जीवो यस्य सुषुप्तौ स स्वरूपकः। स स्वयं ज्योतिराकाश उन्नमः पुरुषः स तु २६
 परमात्माद्यपहतपाप्मत्वादिगुणोर्हति। उपास्य इत्येवमीशार्थः परामर्श ईरितः। न तु जीवोपासनार्थं तेनाकाश इहेश्वरः २७ अल्पश्रुतेरि
 ति चेन्न दुर्लभं ८ उपास्याकाशस्य हृदि दहरत्वश्रुतेरिह। आकाशो दहरो जीव इति चेदुत्तरं शृणु २८ यद्वक्तव्यं समाधानमत्र तत्प्राक्त्वमीरि
 तं। द्वितीयपादस्याद्याधिकरणेत्यष्टसूत्रके। अर्थकोकस्त्यादित्यत्र सूत्रेभ्यो मोपमानतः २९ अत्रैव मारव्यायिका श्रूयते। तथा हि। आत्मानं
 ज्ञानमिच्छंतो सुरासुरपती उप्तौ॥ प्रजापतिं जग्मतुः स्म गुरुमिंद्रविरोचनो ३० अकुर्वाणा देवमिथः संविदंतो फलेष्वप्यथा॥ समिंसाणी उपा
 गत्या स्योपतुर्ब्रह्मचर्यकं ३१ द्वात्रिंशद्वर्षपर्यंतं गुरुसेवनपूर्वकं॥ ब्रह्मचर्यं परोदष्टाता बुवाच प्रजापतिः ३२ किमिच्छंतो युवामत्रोषितवता
 बुभोविति ३३ तावूचतुरपहतपाप्मत्वाद्यष्टधर्मकं॥ विचार्यात्मानं परोक्षं करोति स यः पुमान् ३३ सर्वलोकान्सर्वकामानाप्नोतीति स्वह
 वः॥ आवेक्ष्यते विबुधा वसावो जतदिक्षया ३४ इति श्रुत्वा ता बुवाच प्रजापतिरिदं ब्रुवः॥ य एषो क्षिणिपुरुषो दृष्टविज्ञायते बुधे॥ एष आसेतद

ब्र० स० सं० का० मृतमभयं जलरवात्वेति ३५ जाग्रदृष्टारमात्मानमक्षिप्तं समुदीरितं॥ अबुध्वा ब्रह्मणा प्रोक्तं छायात्मेति विबुध्यते॥ छायात्मेको धवानेक इति प्रब्रूतः
 पुनः ३६ यश्चक्षुषि मया पूर्वद्रष्टा प्रोक्तः स एव हि॥ सर्वतीर्थान्मकरवाले स्वमि प्रायवान् विधिः॥ सर्वेषां मध्ये आत्मेक इति तावत्तु ज्ञान्युनः ३७ तदा
 शयमबुध्वेव छायात्मेवोक्त इत्यम॥ बुध्वा तल्ली स्थितो दृष्ट्वा विपरीतग्रहा विमो॥ मा भूतामिति तो प्राह कृपया विश्वसृष्टे पुनः ३८ उदपूर्णशरा
 वेस्वमवेक्ष्यात्मानमत्रयत्॥ भवेदविदितं तन्मा ब्रूतमित्यब्रवीद्विधिः ३९ यदत्राविदितं ब्रूतमिति वक्तुः प्रजापते॥ आशयो वक्ष्यमाणेन ग्रंथे
 नैव प्रदर्श्यते ४० देहत्वेन गृहीतस्य नरबलो मादिकस्य वै॥ जलादोदृश्यते छाया संछिन्नस्येन दृश्यते ४१ आगमापायिनो दत नरबलो मा
 द्यो यथा॥ तथा देहाप्यनि लोयमागमापायदर्शनात् ४२ तस्य छायाप्यनित्यत्वान्नात्मा भवितुमर्हति॥ श्रुत आत्मा त्वपहतपाप्मत्वोद्यधर्मकः ४३
 तस्माद नित्यदेहस्य छायाप्यात्मानदेहवत्॥ अक्षिप्तः पुरुषस्त्वात्मेत्कत्तो विज्ञायते न सः ४४ आवेदयिष्यते रिषं द्रष्टारं शपयाम्यहं॥ इत्याशयोत्रा
 विदितं ब्रूतमित्युक्तिमद्विधिः ४५ तदा शयमबुध्वेव छायात्मेवोक्त इत्यम॥ बुध्वा तल्ली स्थितो दृष्ट्वा विपरीतग्रहा विमो॥ मा भूतामिति तो प्राह कृ
 पया विश्वसृष्टे पुनः ४६ युवां निजगृह्य दृष्ट्वा महार्हाभरणो शुको॥ तिष्ठथो निर्मलौ तद्भूत्वेदाने युवां पुनः ४७ उदपूर्णशरा वेस्वमवेक्ष्यात्मा
 नमत्रयत्॥ भवेदविदितं तन्मा ब्रूतमित्यब्रवीद्विधिः ४८ यदत्राविदितं ब्रूतमिति वक्तुः प्रजापते॥ आशयो वक्ष्यमाणेन ग्रंथे नैव प्रदर्श्यते ४९ तथा हि
 वस्त्रालं कृति वत्सर्वे यदा लीयतया मते॥ स्मरवदुःखं दितदपि कादाचित्कतया उध्रवं ५० तेन देहस्तदीयं तच्छायाप्यात्मा भवेन्न हि॥ अक्षिप्तः पुरुष
 स्त्वात्मेत्कत्तो विज्ञायते न सः ५१ आवेदयिष्यते रिषं द्रष्टारं शपयाम्यहं॥ इत्याशयोत्रा विदितं ब्रूतमित्युक्तिमद्विधिः ५२ तदा शयमबुध्वेव छाया
 त्मेवेरितो मम॥ इति ज्ञातवान् देह आत्मेति तु विरोचनः ५३ विपरीतग्रहो दृष्ट्वा स्वस्वदोषेण केन कचित्॥ प्रतिबुद्धिविवेको तो कृपया हविभिः पु

रामः
 ३०

नः ५४ य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृष्टा विज्ञायते बुधेः ॥ एष आसौ तदमृतं मयं ब्रह्म रवात्विता ॥ जाग्रद्विषयमक्षिष्ठमात्मानं प्रोक्तवान्विधिः
 ५५ तदा शयमुबुधे वंस्वस्वदोषेण तावुभौ ॥ छाया देहं क्रमात् ज्ञात्वा आत्मानं स्वस्थो प्रजग्मतुः ५६ ताव प्रबुधो गच्छंतो दृष्ट्वा प्राह प्रजा
 पतिः ॥ देवता अथ वा देवता य एतां बुद्धिमाश्रिताः ॥ अकृतार्था भविष्यंति तद्वाह प्रजापतिः ५७ कृतार्थतां मन्यमानो देसा
 नाह विरोचनः ॥ देह आत्मा देहमेव रक्षन्सं पूजयन्निमं ॥ अमुं च लोकमाप्नोति देहात्मज्ञानवानिति ५८ तस्मादद्यापि लोके स्मिन् न ह
 दानमयत्नं ॥ अश्रद्धा नमस्करायामिति प्रादुरार्यकाः ५९ तत्संप्रदायगालोके सद्विद्याभरणादिभिः ॥ संस्कृतिविमाने तमारो
 प्य प्रेता विग्रहं ॥ ज्येष्ठो वयमेतेनामुं लोकमिति मन्वते ६० प्रतिबद्धविवेको तो निजदोषेण केन चित् ॥ अस्मि चर्या विना नैव शुद्धस्व
 तो भविष्यते ॥ इति ध्यात्वा स्वमनसि तावुपेक्षितवान्विधिः ६१ छायात्मज्ञानवानिन्द्रस्त्वप्राप्ये वनिजान् करान् ॥ विज्ञाता यामात्म
 तया छायायां दोषहृदिमान् ॥ भूत्वा पुनः समित्पाणिः प्रजापतिमुपागमत् ६२ साक्षी विरोचनेनेन्द्रसमाहितमना प्रवान् ॥ गतः
 पुनः किमायात इति प्राह प्रजापतिः ६३ इन्द्रः प्रोवाचागतोऽस्मि दोषदृष्टिवशादिति ६४ तथा हि ॥ छायात्मा भगवन् न स्मिन्करी
 रे सा ध्वलं कृते ॥ यथा देहस्तथा भाति स हस्त्रे विमलीकृते ६५ एवमेव शरीरे स्मिन्स्ववन्नासा विलोचने ॥ छिन्नांगे धेपि भ
 वति यथा देहस्तथैव च ६६ शरीरनाशमन्वेष्ट्वा छायात्मापि विनश्यति ॥ अतो देहात्प्रविज्ञाने छायात्मा वगमोपि वा ॥ भोग्यं
 फलेन पश्यामि भोक्तुरेवाश्रयत्वतः ६७ अतः समित्करोहं त्वामात्मानं प्रष्टुमागमं ॥ इतीदं वचनं श्रुत्वा तमुवाच प्रजापतिः ६८ तथा हि ॥
 इन्द्र त्वेष आत्मानं छाये त्यवगतं हि मत् ॥ तदेवमेव त्वत्केंद्रं पुनः प्राह प्रजापतिः ६९ योऽक्षिण्युक्तो मया पूर्वं दृष्टात्मा येन मेव तं ॥ पुन
 र्वक्ष्याम्यविज्ञातं त्वया दोषेण केन चित् ७० वस कर्तुं ब्रह्मचर्यं पुनर्होत्रं शतं समा ॥ इति प्रजापतेर्वाक्यं तदा कर्ण्यकृतं प्रतो ॥ आत्मा

नं ज्ञातुमिच्छंति मिदं माह प्रजापतिः ७१ तथा हि ॥ य उक्त आत्मा पहत पाप्मत्वाद्यस्य धर्मकः ॥ य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यते त्विति वर्णितः ७२
 सेवेयस्वप्न आत्मीयैः पूज्यमानो मनोरमान् ॥ स्वप्नद्रष्टानुभवति विषयान् स्वप्ननिर्मितान् ७३ एष आत्मेतदमृतं मम यं ब्रह्म स्वान्वि-
 ति ॥ इति प्रजापतेर्वाक्यं तदा कर्ण्यं सुराधिपः ७४ देहलायातिरिक्तं तं स्वप्नस्थं देहमेव हि ॥ बुद्ध्यात्मानं स्वप्नचित्तो जगामाभिमतो दि-
 शं ७५ अप्राप्यैव सुरा निद्रः स्वप्नदेहासदर्शनो ॥ दोषं दृष्ट्वा परावृत्त्य प्रजापतिमुपागमत् ७६ मध्वन्महन्वनतः समाहितमना भव-
 न् ॥ गतः पुनः किमायात इति प्राह प्रजापतिः ॥ इन्द्रः प्रोवाच गतोऽस्मि दोषदृष्टि वशादिति ७७ तथा हि ॥ जाग्रद्वाचं यद्यपीदमधं स्ना-
 ममथापि सः ॥ स्वप्नदेहात्मको ह्योत्तमानं धोऽस्मिन्मेष्वदृश्यते ७८ न दुष्यत्यस्य दोषेण न वधेनास्य हन्यते ॥ देहस्वाम्येपानस्वामोऽथापि
 दोषोऽत्र दृश्यते ७९ तथा हि ॥ स्वप्ने विद्रावयती वधंती वेनं हि केचन ॥ किंचाप्रियस्य वेते वरोदितो वेष्टदृश्यते ८० छान्ति त्वेव सेवका
 रद्वयार्थक इह श्रुतो ॥ इव शब्दः साहचर्योदिति व्याख्यातमाकरे ८१ अतः स्वप्नस्य देहात्मविज्ञाने दोषदर्शनात् ॥ भोग्यं फलं न पश्य-
 मिभोक्तुः शोकादिमत्ततः ८२ दृष्ट्वा आत्मा तपहत पाप्मत्वाद्यस्य धर्मकः ॥ त्वया वर्णित इत्याद्याः कथयंति भवद्वचः ८३ अतः समि-
 त्याणिरह मात्मानं प्रष्टुमागतः ॥ इतीदं वचनं श्रुत्वा तमुवाच प्रजापतिः ८४ इन्द्र त्वेष स्वाप्नो न ह्यात्मेत्यवगतं तु यत् ॥ तदेव मे
 वत्कलेंद्र पुनः प्राह प्रजापतिः ८५ वाशिष्णु उक्तः स्वप्नगः स दृष्ट्वात्मा ह्येनमेव तां ॥ पुनर्वक्ष्याम्यविज्ञातं त्वया दोषेण केनचित् ८६ व-
 स्कर्तुं ब्रह्मवयं पुनर्द्वात्रिंशत्समाः ॥ इति प्रजापतेर्वाक्यं तदा कर्ण्यं कृतव्रतं ॥ आत्मानं ज्ञातुमिच्छंति मिदं माह प्रजापतिः ८७ तथा हि
 य उक्त आत्मा पहत पाप्मत्वाद्यस्य धर्मकः ॥ य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यते त्विति वर्णितः ८८ स एष स्वप्न आत्मीयैः पूज्यमानो मनोरमान्

स्वप्नइत्यनुभवतिविषयान्स्वप्ननिर्मितान् ८६ स एष सुप्तो निस्विलः सं प्रसन्नस्वरूपकः ॥ न विजानाति वै स्वप्नं मनोवृत्तेरनुभवात् ८७
 एष आसेत दमृते मभयं ब्रह्म खल्विति ॥ इति प्रजापतेर्वाक्यं तदा कुर्येत्सुराधिपः ८९ स विशेषज्ञानशून्यो ह्यचिद्रूपो विरिञ्चिनो ॥ आ
 त्मोक्त इति विज्ञाय प्राप्ताजीकृतं मामसः ९२ अप्राप्येव सुरानिंद्रो ह्यचिद्रूपात्मदर्शने ॥ दोषदस्यापरावृत्त्यप्रजापतिमुपागतः ९३
 मध्वन्मह्वन्नतः समाहितमना भवान् ॥ गतः पुनः किमायात इति प्रोह प्रजापतिः ॥ इंद्रः प्रोवाचागतोस्मि दोषदृष्टिवशादिति ९४
 तथा हि ॥ नाहं बल्वयमित्यादिवचने दोषमुक्तवान् ॥ अहं तितु निपातो यं रवेदार्थक इह श्रुतो ९५ यथा जायते स्वप्नकाले ह्यहं
 स्मृतिबुध्यति ॥ इमानी भूतानी खेवं स्फुटो नैव बुध्यति ९६ अतो विनाशसंप्राप्त इव भाति स्फुटिगः ॥ एष आसेत दमृते मिति
 तत्कं त्वया खलु ९७ अतः कारणादेहात्मदर्शने दोषदर्शनात् ॥ भोग्यं फलं न पश्यामि भो कुर्दष्टे रभावत् ९८ अतः समिकरो
 हं त्वा मात्मानं प्रष्टुमागतः ॥ इतीदं वचनं श्रुत्वा तमुवाच प्रजापतिः ९९ इंद्रकारणादेहो यं नास्तेत्यवगतं तु यत् ॥ तदेव मे वै त्स्फुटं द्रु
 नः प्राह प्रजापतिः १०० पर्यायेस्त्रिभिरप्येकमेवात्मानं मये रितं ॥ पुनर्वक्ष्याम्या विज्ञानं त्वया दोषेणाकेनचित् १ पर्यायत्रितयप्रो
 क्तादस्मादन्यं न कंचन ॥ आत्मानं संप्रवक्ष्यामि व्याख्यास्याम्येन मेवाहि ॥ अन्यत्र शब्दस्यैवान्यमित्यर्थो भाष्यद्विरितः २ पर्यायत्रित
 ये ब्रह्मचार्यचिरणतस्तवा ॥ अत्यो वशिष्ठो दोषोस्ति तदोषस्यापनुत्तये ॥ वस कर्तुं ब्रह्मचर्यं पुनः पंचसमाह ३ इति प्रजापतेर्वाक्यं तदा
 कुर्येत्सुतव्रतं ॥ आत्मानं ज्ञातुमिच्छंति इमाह प्रजापतिः ४ वर्षोप्येकशतं हीदोष्यात्मज्ञानस्य लिप्सया ॥ प्रजापतेः समीपे वं ब्रह्मचर्यं
 च चारह ५ अतो नास्तेव पुरुषार्थोतिरंज्ञानतोधिकं ॥ निरंकुशानंदहेतुरिति प्राहुर्मनीषिणः ६ उक्तं यदि इमाहेति विशदीक्रियते हि

अ० सू० सं०
३२

तत्तथाहि॥ इदं शरीरं मघवन्मर्त्यं संहि मृत्कृत्वा॥ अशरीरस्यामृतस्य तदधिष्ठानमात्मनः ६०७ स्वाधिष्ठानेशरीरेस्मिन् विशन्ना
 मैव सर्वदा॥ प्रियाप्रियाभ्यां यस्तः स शरीरो ह मिति भ्रमं ८ शरीरत्रयतादात्म्यमापन्नस्य कदापि न॥ प्रियाप्रियवियोगोत्तिष्ठति
 नं स्पृशतो न ते ६ स्पर्शो स्पृशो सितो ह्येते लोके नैवा सतः क्वचित्॥ अतः सप्तो वसन्नेव नासन्नामेति बोध्यते ६१० त्रिरः पाप्या
 ध्वंगहीना अशरीरा उदाहृताः॥ अशरीरो वायुरभ्रं तथा विद्युद्धलाहकः ११ यथैतान्यशरीराणि रवस्था निरवसरूपतां॥ संप्र
 पोर्ध्वोकाशतया दृश्यंते शरदण्डिषु १२ तान्येव शिशिरापाये वेलक्ष्ण्यमवाप्सरवात्॥ सावित्रं त्रेष्मणं ज्योतिः प्राप्य तप्त
 नितेनैव १३ स्वेन रूपेण वर्धतां वा विभवं प्रजंति वै॥ एवमेवैष जीवस्तत्त्वमसीति प्रबोधितः॥ एतच्छरीरत्रितयेत्येकाहं मम
 ताग्रहं १४ ६०० स्वयं प्रकाशमात्मानं साक्षादेवानुभूय वै॥ आविर्भवत्यात्मरूपेणैव नागंतुं कर्तुमभिः १५ यो भिनिष्पद्यते
 स्वेन रूपेणावधि तेन सः॥ व्याकृता व्याकृतात्मभ्यामुत्तमः पुरुषः खलु १६ येस्मात्क्षरमतीतो ह मक्षरादपि चोत्तमः॥ अतोऽस्मिन्
 केवेदेन प्रथितः पुरुषोत्तमः १७ इत्कृतमोयः पुरुषो गीता स्फुरिणोरितः॥ ८ तदभेदो मुक्तजीवेन याश्च सात्र बोध्यते १८ विलीनक
 रणाग्रामः स्रुप्तो संप्रसीदत्यते॥ इति जीवः संप्रसादशब्देन ह विवक्षितः १९ प्राप्ते विदेहके वल्ये संप्राप्य निखिलात्मतां॥ तस्मिन्सर्वस्य
 त्मभूते स्वस्मिन्तादात्म्यतो वसन्ते ६२० क्वचित्तत्त जीवरूपेर्ह सन्भक्ष्याणि भक्षयन्॥ प्राप्तास्यभीष्टान्कामान्निखिलस्यात्म
 भावतः २१ क्वचित्संकल्पमात्रेण संभूते ब्रह्मलोकिकेः॥ स्त्रीभिर्यानेर्जातिभिर्वाक्रममुक्तस्वरूपतः २२ मनसैव कीडमानो रममाण
 श्रुतेः सह २३ स्त्रीपुंसयोः सनिकर्षादिदं जातं निजं वदुः॥ अस्मरन्वै विहरति परब्रह्मरूपतः २४ ये ये कामाः श्रेष्ठजीवैरनुभू

रामः
३२

ताभवंति ते॥ सर्वात्मभूतमुक्तेन संबध्यं तदतिश्रुतिः॥ ब्रह्मविद्याप्ररुच्यर्थात्मात्मानं प्रशंसति २२४ अथा॥ सिंहावलोकनन्यायात्
 श्रमिंद्रमनोगतां॥ ज्ञात्वा तदुत्तरं वक्तुं श्रेष्ठं आरभ्यते श्रमः २५ तथाहि॥ य एषोक्षिणिपुरुषो दृश्यते विबुधैर्धिया॥ एष आत्मेतदमृतमभयं
 ब्रह्मरवोत्विति २६ यदुक्तं तत्र सकृदसाक्षादक्षिणिदृश्यते॥ तद्वक्तव्यमिति प्रश्ने प्राहोत्तरमिदं विधिः २७ तथाहि॥ यथारथं वाशं कटवो ह्यमश्वो
 यवा वृषः॥ तत्र प्रयुक्तो भवति तथा प्राण इव पुः २८ सदा च हृदयितुं गात्रे प्रयुक्तः परमात्मना॥ देहेन देहिनां कर्मफलभोगमभीप्सता २९ दोहे
 स्मिन्निन्द्रियद्वारहृदि वृत्तिरुदेति या॥ दर्शनश्रवणाद्याख्या व्याप्नोति विषयं हि या २३० तयोपलक्षितं ज्ञानं तत्तद्विषयकं हि यत्॥ प्रतीयते
 चक्षुरादौ व्यापारैर्दर्शनादिभिः॥ स आत्मेति ख्यापयितुमथ यत्रैकपक्षमः ३१ अथ यास्मिन् देहे तत्कृतं कृतारोपलक्षितो॥ कृषिरात्मकमाक्रा
 शं तत्रानुगतमिन्द्रिया॥ चक्षुः स आत्मा तत्कृतः संश्राक्षपः पुरुषो मतः ३२ तत्कृतं कृतं पिवस्तपलक्ष्य परनामकं॥ यद्दर्शनं त
 दुपलक्षणं चक्षुरिन्द्रियं ३३ उक्तो यो ह्यपहतपाप्मत्वाद्यष्टधर्मकः॥ परमात्मा काशसंज्ञो यद्भूषो जीव उच्यते ३४ यो वरुण
 त्रितये साक्षी स एवात्मा च चक्षुषि॥ दर्शनारूपे न लिङ्गेन द्रष्टेति ज्ञायते बुधैः ३५ श्रुत्या न यासि पुरुषो दृश्यते ज्ञानिभिः क
 थं॥ इतींद्रमानसप्रश्नोत्तरं सवतिकीर्तितं ३६ द्रष्टृत्वेनाक्षिणा विज्ञातस्यात्मनो ज्ञानरूपता॥ न तु ज्ञानाश्रयो रूपमित्यारुणा
 पयितुं विधिः॥ स्वरूपमात्मनः प्राह यो वेदति पुनः पुनः ३७ दृश्यदर्शनकालीनात्मसत्ताज्ञानकर्तृता॥ नृयापृततैयास्यसूर्यप्र
 काशस्यैव कर्तृता ३८ प्रकाशरूपसूर्यस्य दृश्यदर्शनकालिका॥ स्वरूपसत्तालोके ही सा प्रकाशनकर्तृता ३९ जिघ्राण्यभि
 याहराणि मन्वानि शृणवानि च॥ इति यास्त्रिपुरी वेद स आत्मा ज्ञानिमात्रकः २४० मनोस्य देवं कर्णं नेतरे रिन्द्रियैः समं॥

प्र० सं० सं० का
२३

यतास्त्रैकालिकांतः स्रुवाह्यार्थज्ञानसाधने॥ चष्टे सर्वमनेनेति चक्षुरिह न्यते मनः ९४१ सर्वज्ञ ईश्वरो देवो नेन मनसा खिल
न॥ वेत्येकदेवविषयान्निजसंकल्पमात्रजान्॥ इति देवचक्षुरिति मनः श्रुत्या न योज्यते ९४२ सो हि मुक्तो ब्रह्मभावमापन्नो ब्रह्मवि
द्यया॥ अनाद्यविद्यारचितदेहद्वियमनोऽस्मिन्॥ विमुक्तोऽप्यो मवच्छुद्धो य आसौ निखिलात्मता ९४३ सर्वमुक्तोऽपि आत्मा का
शारव्यः परमेश्वरः॥ देवेन चक्षुषेतेन मनसा पाधिना क्व वत्॥ साक्षी स न विषयानेतान् संपश्यन्मतेति शं ९४४ ब्रह्मेव लोका
यस्तास्मिन् य एते निजमायया॥ संकल्पजन्या विषयास्तान्पश्यन्मतेति शं ९४५ तं वा एनमुक्तजीवस्वकल्पमखिलेश्वरः॥ हादा
काशारव्यमात्मानं देवं प्रमुरवामराः॥ उपासते ह्यपहतपाप्मत्वाद्यष्टधर्मकं ९४६ तस्मादुपासनात्तेषां स्मरणानि निखिला अपि॥
प्राप्ता लोकास्तथा सर्वकामासंकल्पमावतः ९४७ एवमप्युक्तो लोकेश आचार्योऽपि देवतः॥ विचारेण तमात्मानमपरो संकरोति
वे॥ सः स वात्मतया सर्वान् लोकान्कामानुपेति हि ९४८ यस्तु पास्ति तमात्मानं स हि संकल्पमात्रतः॥ सर्वान् लोकान् सर्वकामान्
ज्ञाति क्रममुक्तः ९४९ इति प्रजापतिर्ज्ञेयब्रह्मविद्यासुगर्भितां॥ दहरोपास्तिना हेति श्रुतिराह हि ते पिणी ९५० इयमारव्यापि
काळादोग्याश्च माध्यायगामया॥ विवृता भगवत्पादकृतभाष्यानुसारतः ९५१ आत्मा पहतपाप्मादिः परमात्मा परः पुमान्॥
दहराकाशसंज्ञोऽत्रोपास्य उक्तोऽखिलार्थः॥ अक्छासाक्षिबोधार्थमवस्थात्रयमीरितं ९५२॥ ॥ अत्र द्विउपाखानुसारेण श्रीवि
द्यारण्यपादव्याख्यातायास्तेतिरीय नारायणीयापनिषदामध्ये प्रोक्तं दहराकाशापास्तिप्रकरणं लिख्यते॥ तथा हि दहरविषयाप्रप
रवश्च १॥ तत्तत्पुंडरीकपुरमध्यसं स्ते॥ तत्रापि दहरगगनविज्ञाकृतस्मिन् यदतस्तु दुपासितव्यं १ यो वेदादोऽस्वरः प्राक्तो वेदा
तच्च प्रतिष्ठितः॥ तस्यै प्रकृतिर्लीनस्य यः परः समेश्वरः २ सहस्रशीर्षदेव विश्वाक्षं विश्वशंभुवं॥ विश्वनारायणं देवमक्षरं परमप्रभुं ३

रामः
२३

विश्वतः परमं नित्यं विश्वं नारायणः ५ हरिः ॥ विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति ४ पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं दृष्ट्वा श्वतः शिवमन्युतां नार
 यणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणं ५ नारायणपरं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः ॥ नारायणपरो ज्योतिरात्माना नारायणः परः ६ यच्च किंचि
 जगत्प्राप्तिं नृश्यते श्रयतेऽपि वा ॥ अंतर्बहिः श्वतः सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ७ अनंतमव्ययं कविः ८ समुद्रांतं विश्वं शंभुवं ॥ पद्म
 कोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखं ८ अधोनिष्ठावितस्त्यां तेनाभ्यामुपरितिष्ठति ॥ हृदयंतद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महत् ९
 संततः १० शिराभिस्तुल्यं वसाकोशसंनिभं ॥ तस्यां तस्मिन् विरेसु स्मृतास्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं १० तस्य मध्ये महानग्निर्विश्वान्निर्विश्वतो
 मुखः ॥ सोऽग्नौ विभजंस्तिष्ठन्नाहारमजरः कविः ११ संतापयति स्वं देहमापादतलमस्तकं ॥ तस्य मध्ये वह्निश्चिरवाअणीयो धोव्यवस्थितः १२
 नीलतोयदमध्यस्थाविद्युल्लेखेव भास्वरा ॥ नीवारश्चकवत्तन्नीपीतोभास्वत्तन्नुपमा १३ तस्याः शिरवायामधो परमात्मा व्यवस्थितः ॥ स
 ब्रह्मासशिवः सैंद्रः सोक्षरः परमः स्वराट् १४ अतः सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कुरुपिंगलं ॥ ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपायवेनमः १५ ॥ इति पंच
 दशमं ब्राह्मिकं नारायणीयोपनिषद्गतोदहराकाशसंज्ञिकोऽस्य गुणब्रह्मविद्या ॥ सहस्रशीर्षमित्याद्यैरुक्तं तत्त्वं परे श्रितुः ॥ पद्मकोश
 प्रतीकाशमित्याद्युक्तप्रकारतः १ विंतयेदिति तात्पर्यं मन्त्रास्योपासितुमुनेः ॥ उपास्य देववर्यस्य प्रणत्ये मन्त्रमुच्यते २ वेदव्याख्यानवि
 श्वश्रीविद्यारण्यमुनीरितः ॥ अर्थः कथ्यते स्माभिः संतः कुर्वन्निहाहरं ३ विद्यारण्यादिकाचार्यैर्वेदगूढार्थवेदिभिः ॥ अर्थः कथि
 तोऽग्नौः कोन्यः अर्थतत्त्ववित् ४ लालारिकादिकप्रोक्तं न्यूनाधिक्यं हरीशयोः ॥ कार्यं हितार्थिभिः साद्धिर्नैवमानविरोधतः ५ श्रीम
 न्नारायणीयस्मिन् विस्पष्टं प्रतिभासते ॥ हरेर्हरस्य चाप्येदोमेदमाहुर्मुधाबुधाः ६ नारायणीयेयदुदोऽस्ति स्यादुपसृतं तच्च निरूप्यते ॥
 तत्रादतोऽविडपाठेऽवप्रज्ञेऽतोऽप्याक्रियते सर्वं ७ तथाहि ॥ दलाहकोपतहदुज्जमल्यं विपाश्रमेकाग्रपदं हतेः ॥ ब्रह्मोपलब्धो

स्तदुपासनायाः स्थानत्वं तो ब्रह्मनिवेशभूतं १ प्राप्तादवद्यत्पुर्मध्यसंस्थं तत्रापि चाल्पंगगनं समस्ति ॥ हृदि स्थितत्वा उपचारतोत्पं
 व्यपेतशोकं परमात्मतत्वं २ अत्रापि वाक्ये हरं नमः स्याद्ब्रह्मेव पूर्वोक्तनयोधसम्प्राप्तः ॥ एवं च तस्मिन् हृदयां लुजेत धर्मतत्वं
 तदुपासितव्यं ३ वेदस्य बोधो कथितस्तदंते प्रतिष्ठितो यः प्रणवः स्वराख्यः ॥ अध्ययनकाले जगदेकहेतावव्याकृतारव्यप्रकृतौ वि
 लीनः ४ ध्यात्वा विराजं च हिरण्यगर्भमव्याकृतं च प्रणवाक्षरेषु ॥ विराडकारं प्रविलाप्य सूत्रे तं चाप्युकारं प्रकृतो मकारः ५
 विलापयेत्तस्य च तारकस्य लीनस्य तस्यो प्रकृतो परो यः ॥ चतुर्थमात्रालोकतारनादध्येयः समुत्कृष्टतरोऽस्ति देवः ६ सो
 मं महेशो विबुधैरुपास्यः संसारबंधस्याविनाशनाय ॥ अननमंत्रेण तु पूर्वमुक्तं प्रपञ्चितं स्याद्भग्नारव्यवस्तु ७
 तस्मिन्नुपास्यं गुणजातमीशं सहस्रमूर्धादिकमुच्यते त्र ॥ समस्तलोकात्मविराडवपुः स्याद्दीशस्य च वसंतियो
 स्मदादेः ८ मूर्धादिकः सोपितदीयैवेत्यनंतमूर्धापरमेश्वरः स्यात् ॥ सर्वास्मदीयानि विलोचनी ९ नितस्ये वा वि
 श्वाक्षु उदीरितो तः १० तं सर्वलोकस्य स्वरवस्य हेतुं श्रीमन्महेशं परिचिंतयिता ॥ विराडुपुः स्थस्य महेश्वरस्य रूपानि
 जं मंत्रगतोत्तरार्धं १० विश्वस्याविष्णोपरिकल्पितत्वाद्दिष्वात्मकोयं परमेश्वरः स्यात् ॥ नरोत्तमत्वा न्ययनं यतस्त्वं
 नारायणो देव इतीरितश्च ११ इंद्रादिरूपेण च संस्थितत्वा तथाश्रुतेन स्वरतीति चासौ ॥ हेतुत्वतः स्यात्परमः प्रकृ
 तः प्रभुः समर्थः सकलं नियंतुं १२ जघो घतः परमः प्रकृतो नाशेन हीनो भवतीति नित्यः ॥ विश्वस्तु सर्वात्मक उच्य
 तेयं नारायणत्वं तु निरुक्तमस्य १३ हरस्य धतेन हरिर्यदेतज्जगत्प्रतीतं पुरुषोर्थं तस्तत् ॥ विश्वंतदस्य व्यवहा

रसिञ्चे समाश्रयेदि स्फुपजीवतीति १४ अत्रप्रतीतः पुनरुक्तदोषो मंत्रांतरत्वेन निवारणीयः ॥ तथा तथा ध्येयतया
स्तुतित्वान्नास्तेव चासौ पुनरुक्तिदोषः १५ पतिर्जगत्पालनतो नियंता जीवात्मनो तेन तदीश्वरः स्यात् ॥ निरुत्त
तः शाश्वतशब्दितः स्यात्किं वो महामंगलमन्युतश्च १६ भवेन्महान्यो ह्येतरेषु यतो महाज्ञेय इतीरितोक्तः ॥ विश्व
स्वरूपः प्रकृतित्वतः स्यात्परायणश्रेष्ठसमाश्रयत्वात् १७ नारायणो ब्रह्मण एव तत्त्वं महत्तेतो सो पर एव चात्मा ॥
ज्योतिर्यदुत्कृष्टमुदीर्यते तन्नारायणो तः परमात्मरूपः १८ अस्मिन्लोके दृश्यते यच्च किञ्चिद्दूरस्थं वा श्रूयते तत्स
मस्तं ॥ अंतर्बाह्यं चाप्यनारायणो सा वास्तेयस्मात्स्वाडुपादानहेतुः १९ परिच्छेदहीनं विनाशव्यपेतं समस्त
ज्ञमंतं समुद्भवेत्वा ॥ स्तवस्याविवलस्याद्भवस्यापजीव्यभजेतामुमवापवर्गस्य सिञ्चे २० नारायण
स्य सद्रूपं संगृह्योक्तं तु पूर्वतः ॥ उत्तरार्धेन मंत्रस्योपासनस्थानमुच्यते २१ पद्मस्य मध्यस्थिद्वेया तुल्यं हृदय
शब्दितं ॥ लोकि कं पद्ममूर्ध्वास्य हृत्पंकजमधो मुखं २२ ग्रीवाबंधाधः प्रदेशोस्ति नाभेरुर्ध्वे भागयावित
स्तिस्तदंतो ॥ नाभिग्रीवाबंधमध्ये हृदं जानीयात्तत्सर्वलोकास्पदं स्यात् २३ मनोहिहृदया ज्योस्ति तेनेदं
काल्पितं जगत् ॥ ततो हृदं विश्वस्य महायतनं स्मृतं २४ हृत्पंकजं पंकजकुंडलं नाभं मध्यशरीरस्य
तुलंबतः ॥ व्याप्तं शिराभिहृदयस्य चांते समीपदेशे स्फुषि रं च स्त २५ नाडीस्रष्टुम्ना प्रथिता हितस्या

नालंतुस्तस्मिंस्तुष्टिराभिधेयां तास्मि जगतिष्ठति तत्राचिन्ते प्रतिष्ठिते सर्वपतिर्हीतिष्ठति २६ तन्नालमध्ये
 स्य नलः प्रकृत्युतः शिरवाभिर्बद्धाभिस्ततश्च ॥ सर्वास्मना डीपुशिरवाविशेषे व्योपित्वतो विश्वमुखः सचाग्निः
 २७ भुंक्ते जगन्त्रिविभजन् शरीरे सर्वजमुक्तं समवास्थितो न ॥ नजीर्यते सो जयते च भुक्तं कविः स्मृतो यकुश
 तोतएव २८ आस्थपादस्य तलं शिरो तं संतापयत्यग्निरयं स्वदेह ॥ तदाग्निमध्येऽग्निशिरवातिस्तस्मा नाले
 नमूर्धो तमवास्थितासो २९ मध्ये स्थितानीलघनस्रविद्युल्लेखे वसादीप्तिमती च तन्वी ॥ स्यात्सीतवर्णा च तनू
 परमासास्तस्मांतराणामुपमानयोग्या ३० स्थितः शिरवायाज्ज्वलनस्य मध्ये तस्याः परशो जगदेकहेतुः ॥
 स्थानं च तस्याल्पमुपासनार्थं तथापि नाल्योपितु सर्वरूपः ३१ ब्रह्माशिवः स्वर्गपतिः सर्वेशो मायाविशिष्टो
 शरुच्यते सो ॥ मायाविहीनः परमातएव स्वातंत्र्यतः स्यात्स्वयमेव राजा ३२ ब्रह्मातिसत्यं समुपासकानामनु
 ग्रहायेव पुमानुमेशः ॥ स्यादक्षिपोपि गलवर्णयुक्तो वामेतुक्लृप्तावर्धरेताः ३३ स्वकीयरेतः खलु नीलकंठः
 स्य ब्रह्मरंध्रे धृतवान् महात्मा ॥ अयं विरूपाक्ष उदीरितः स्यात्त्रिलोचनत्वात्तमिममहेशं ३४ स्मृसा प्रणामः क्रियते
 च तस्मै विष्णात्मकायारविलहेतुभावात् ॥ श्रीकाशिकेशं प्रणमाम्यमेशं त्रिलोचनं ब्रह्म परंतदास्मि ३५ ॥ ॥ इति श्रीमत्पुरु
 षोत्तमानंदतीर्थयतिवरप्रणीतं श्रीकबड्देवांतन्याय रत्नावली ग्रंथस्य तैत्तिरीयनारायणीयोपनिषद्गतदहरोपासना
 व्याख्यानं समाप्तं ॥ आदिपादादित एतावत्पर्यंतमाद्यतकारिका ४ ९७४ १००९ इति श्री ० सप्रथमाध्याये हेव ब्रह्मलिंगक
 वाक्यसमन्वयारण्यतृतीयपादे असहस्रं दहस्राधिकरणं पंचम ५ अनुकृतेस्तत्पञ्च १

नमिन् क्षणवादस्य तथा च यथा ॥ १॥ विच्छेदक्षणाज्जगतो नात्मप्रकृतिकं जगत् ॥ अचेतनं वादिरूपं वैलक्षण्यं श्रुतं श्रुतेः ॥ १२ ॥
 अभिमानि यमदेवास्तु विशेषानुगतिभ्यां ॥ २ ॥ प्राणादीनां चेतनं श्रुतौ संवाददर्शनात् ॥ इति शंकापनोदार्थं तुकारः सूत्रेणोद्यमः ॥ ३ ॥
 प्राणादिका चेतनाभिमानिनां हि देवो कसां ॥ विशेषानुगतिभ्यां सव्यवहारो वधार्यते ॥ १४ ॥ श्रुतौ विशेषिताः प्राणादेवतात्प्रकारतः ॥
 तत्राभिमानिदेवानां न तदशेषाभिधेयता ॥ १५ ॥ तत्र तत्रार्थवादेभ्यो मंत्रेभ्यश्चावगम्यते ॥ अतो विच्छेदक्षणात्वेन नात्मप्रकृतिकं जगत् ॥
 १६ ॥ विशुद्धं चेतनं ब्रह्मजगज्जो ॥ उमश्चिभाकृतेन प्रधानसारूप्यात् प्रधानस्यैव विक्रिया ॥ १७ ॥ इत्यादिप्यसमाधत्ते दृश्यते हि
 तिसूत्रतः ॥ १८ ॥ दृश्यते तु ॥ ३ ॥ दृश्यते तु न रयादीनां जडानां चेतनाज्जनिः ॥ अचेतनाच्च पंकादेः कृम्यादिप्राणिसंभवः ॥ १९ ॥ सारू
 प्यस्य विशुद्धादेरभावेऽपि चिदाश्रिता दृश्यते जडकार्येषु सत्ता रूपा सरूपता ॥ २० ॥ सर्वसाध्यं न कुत्रापि दृश्यते हेतुकार्ययोः ॥ तथा चेभिन्न
 ता बुद्धिर्नैव स्यादविशेषतः ॥ २१ ॥ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रेणात् ॥ ४ ॥ नामरूपविहीना धियादि चेज्जायते जगत् ॥ असत्स्याज्जन्मतः पूर्व
 प्रभावात् नामरूपयोः ॥ २२ ॥ सकार्यवादभंगः स्यात्तथात्व इति चेन्न तत् ॥ असच्छेद न सहस्य प्रतिविधत्तमात्रतः ॥ सिध्यस्य सत्त्वो न स्यस
 तः सकारणात्मना ॥ २३ ॥
 पादानं ब्रह्मसत् ॥ सद्रूपकारणात्मना स एः पूर्वमनन्तरं जगत्सत् ब्रह्मसत् रूपसत्तात्तोरितं जगत्सत्तायाः पुरुष एवेदं सर्वं भिन्नादिभूतिभिर्न
 हाना नास्त किंच नोति श्रुत्या सद्रूपे ब्रह्मणि नानात्वा विशेषाद्वाचाभावात् ॥ २४ ॥ धारणानां तस्य पारमार्थिकत्वेन प्रतिविधत्तादिति भावः ॥ सत्त्व
 ता इति पयाय शब्दे ॥ सत्तायाः सत्त्वानंगीकारे असत्तापत्तिः स्यात् ॥ तत्प्रसयः प्रमेयं प्रमेयत्वशब्दवत् प्रकृत्यर्थे व बोधक इति भेदधि
 कारग्रन्थकृद्भिरुक्तं ॥ २५ ॥ प्रमेयत्वस्य प्रमेयत्वानंगीगारे प्रमेयत्वमप्रमेयं स्यादतः प्रमेय प्रमेयत्वशब्दयोः पर्याप्तमिति तदाशयः ॥
 ३२ ॥ तः कार्यमसत्स्यादिसाक्षो वाचारभणमात्रमिहाभिश्रयः ॥ २३ ॥

अभीतो वद्वत्संगदसमंजसः ॥ ५ ॥ कार्यवत्कारणे दोषाः स्युर्लकारणात्मना ॥ अतोऽसमंजसं ब्रह्मोपादानमिति शङ्कते ॥ २४ ॥ परिहर
 ति ननु दृष्टान्ताभावात् ॥ ६ ॥ कारणलीयमानं हि कार्यं स्यात्कारणात्मकं ॥ नैव कार्योत्पत्तिको हेतुर्दृष्टान्ताभावस्तत् ॥ २५ ॥ नैव कार्यद्वेषयति
 कारणं स्वनिजैरुपैः ॥ यथानित्यते प्रकृतिर्नानित्याकार्यधर्मतः ॥ २६ ॥ स्वपक्षदोषाश्च ॥ ७ ॥ वैलक्षण्यादयो दोषा उक्ता ब्रह्मसमन्वये ये
 त सांख्यैरत्र तेषां तु स्वपक्षे चैव संभवता ॥ २७ ॥ अपि न तमेवैव दृष्टत्वादसमंजसं ॥ नास्मिन्मतमनिर्वाच्यत्वात् ॥ २८ ॥ तर्का
 प्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसंगः ॥ ८ ॥ वेदाहितनिमानस्य मेया निश्चायकत्वतः ॥ अपिते नानुमानेन
 नोद्देतमसमंजसं ॥ २९ ॥ आस्नायनिरपेक्षेणानुमानेन बलीयसा ॥ तदन्यथानुमेयं स्याददेतमिति चेच्छृणु ॥ ३० ॥ वेदानुपेक्षा
 नुमाने स्वस्वसमनेन हि ॥ निदुष्टत्वस्य कथनाद्धि वैविध्ययोगतः ॥ ३१ ॥ नियामकाभावतश्च वक्ष्योपादयते तितु ॥ अनिश्चया
 दनिर्मेष्टप्रसंगः स्याद्विद्वेषिणां ॥ ३२ ॥ वेदाविरुद्धतर्कस्तु सर्वेषामिष्ट एव हि ॥ ३३ ॥ तस्मात्साक्षाद्देहमूर्त्तौ देतवादसमन्वये
 सांख्यतर्कविरोधो नोऽश्रोतत्वात् त्वं उनादपि ॥ ३४ ॥ इति सूत्रं सांख्यतर्करवंडनं नामाष्टं सूत्रं ब्रह्मसिद्धिपरिग्रहार्थं ॥ ३५ ॥ एत
 न शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १ ॥ एतेन शिष्टेष्टसांख्यमतापाकरणेनैव ॥ शिष्टानिष्टकणादादि स्मृतितर्कानि
 राकृताः ॥ ३५ ॥ इति सुमन्वादि वेदिक शिष्टापरिग्रहीत कणादादि मतरवंडनं नामैकं सूत्रं ॥ चतुर्थ्याधिकरणं ॥ ४ ॥ भो
 क्रापते रविभागाश्च स्याद्विचित्रं ॥ १ ॥ भो कृ ब्रह्मात्वं केत्वेन भोग्यस्य जगतः सदा ॥ भो कृत्वापत्तितो न स्यात्परस्परविशि
 न्नता ॥ २ ॥ अथ स्यात्सिद्धा भोग्यानामिति चेदुत्तरं शृणु ॥ ३६ ॥ मृदात्मना ह्यभिन्नानामपि भेदः परस्परं शरावकले
 शादीनां तथा भोग्यमिदामिथः ॥ ३७ ॥ नहि कार्योत्पत्तिको हेतुः कार्यवत्कारणात्मकं ॥ तेन कार्यवत्कारणेन भिदा

नवेत् ॥ ३८ ॥ नाद्वैतवादः श्रुत्युक्तः प्रत्यक्षेण हि बाध्यते । व्यावाहरिकमेवेन प्रत्यक्षस्य कृतार्थता ॥ ३९ ॥ इति सु एकसूत्रं कार्यस्योपा-
 दानकारणाभेदेऽपि कार्यस्य मिथोभेदसाधकं पंचमाधिकरणम् ॥ ५१ ॥ तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिषु ॥ ११ ॥ असत्त्वे हि पृथक्त्वेन त-
 स्मात्कार्यस्य कारणात् । आरंभणादिशब्देभ्यः श्रुतिगोचरो वगम्यते ॥ ४० ॥ पृथक्त्वात्तान्नान्यत्वं कारणादिहानिहेतु-
 कार्ययोरेक्यं कार्यमिष्योत्वतोहितं ॥ ४१ ॥ वाङ्मनसव्यवहार्यतद्वाचारंभणमुच्यते । वेध्यासुताद्यसद्यच्चरज्जुसर्पघ्निवा-
 स्तव ॥ ४२ ॥ निवर्त्यज्ञानतोत्रेष्टं वाचारंभणशब्दतः । न चात्यंतमसत्तस्यानुपयोगादिवक्षितं ॥ ४३ ॥ सदेवसौम्येत्याद्यत्रत्यादि-
 शब्दादिवक्षितं । श्रुतिजातं स इमपि हेतुन न्यत्वसाधकं ॥ ४४ ॥ तद्विधिर्यतुलोकानां तदभाविताहसा । भ्रमाध्यासरोपश-
 ब्देर्विद्वद्भिः परिकीर्त्यते ॥ ४५ ॥ सत्यानृतयोर्धर्मात्तम ॥ ४६ ॥ ध्यासत्त्वक्षणं । अनाद्यविद्याध्यासस्य साधारणतयेष्यते ॥ ४६ ॥ आश-
 पोद्विविधः प्रोक्तोऽनाहार्यहार्यभेदतः । अधिष्ठानावबोधेनानाहार्यस्तु निवर्तते ॥ ४७ ॥ आहार्यः स्येच्छयैवेह जायते विनिवर्तते । म-
 णिमंत्रादिजरोपस्तच्छतवधितिष्ठति ॥ ४८ ॥ आहार्योद्विविधः प्रोक्त आशेषः शास्त्रकोविदेः । आश्रयोदातिपूर्वश्च तदनादृति-
 पूर्वकः ॥ ४९ ॥ ऐन्द्रजालिकसर्पादिराश्रयादृतिपूर्वकः । अयं धूर्जठिरित्यादिस्तदनदृतिपूर्वकः ॥ ५० ॥ भावे चोपलब्धेः ॥ ५१ ॥ हे-
 तो निमित्तसत्त्वेन ज्ञानपूर्वकमेव यत् । कार्यसत्त्वपरिज्ञानं स्यात्तस्मादप्यनन्यता ॥ ५१ ॥ भावपदं कारणासत्त्वोपलब्धिपरा उप-
 लब्धिपदं कार्यसत्त्वोपलब्धिपरा । विकारः कारणादनन्यः । कारणसत्त्वोपलब्धौ भावविधायिसत्त्वोपलब्धौ भक्तत्वात् । यत्रैवं
 तन्नैवं । यथा घटात्पटः । अतः आरंभणादिश्रुत्योक्तानुमानेन च कार्यस्य कारणानन्यत्वेऽप्यर्थः । अस्य सूत्रस्य पाठांतर-
 ५११

अथ विरोधारव्युद्दितीयाध्यायारंभः । स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात् ॥ ११ ॥ सर्वज्ञे सर्वशक्त्या
 द्येजगज्जन्मादिकारणे । परब्रह्मण्यभ्युते वेदांतानां समन्वये ॥ ११ ॥ महर्षिकपिलप्रोक्ता सारव्यस्मृतिरतिस्फुटं । जगतः कार-
 णं वक्ति प्रधानं बहुयुक्तिभिः ॥ २१ ॥ तस्यानवकाशदोषस्यात्र प्रसंगः । इति चेन्न तथावाच्यमुक्तब्रह्मसन्नेपे ॥ ३१ ॥ श्रुतिमूला
 स्मृतिस्तन्यामन्यादिविहितास्तिया । तस्यानवकाशदोषस्यात्र प्रसंगः ॥ ४१ ॥ दृष्टश्रुत्यनुसारिण्या स्मृत्यामन्यादिकौतक्या ।
 कपिलारव्यमुनिप्रोक्तानिर्मूलाबाध्यते स्मृतिः ॥ ५१ ॥ अतर्द्धो विरुद्धो न वेदांतानां समन्वयः । श्रुतौ प्रसिद्धः कपिलः सर्वज्ञो विष्णु-
 र्वसः । पोवतीणो देवहूतां कर्दमारव्यात्प्रजापतेः ॥ ६१ ॥ सारव्याचार्यस्तु कपिलः सोग्रिवंशोऽसमुद्भवः । सारव्यशास्त्रप्रवक्तृस-
 इत्युक्त्यादिपर्वणि ॥ ७१ ॥ इतिरेषां चानुपलब्धेः ॥ ८१ ॥ परिणामतयोक्तानि प्रधानस्यैतरेषां चामुहदादीनि तत्त्वानि सारव्येयानीह ता-
 नि ॥ ९१ ॥ तादृशानि न दृश्यन्ते दृष्टश्रुतिषु केवलात् । साक्षात्कारादुपलक्षणस्तु निवर्त्यानीति दृश्यते ॥ १०१ ॥ प्रधानादितरेषां च ह्यन्यत्रानु-
 पलब्धितः । सारव्यस्मृतिः प्रमाणं नो प्रधानाद्यनुसारिणी ॥ १११ ॥ इति भगवद्देव्या सप्रणीशारीरकब्रह्मवेदांतमीमांसासू-
 त्रेषु अविरोधारव्युद्दितीयाध्याये स्मृत्यविरोधतर्काविरोधारव्यप्रथमेपादे अधिकरणार्थं संग्राहककारिकासु सारव्यस्म-
 तिरवदनाधिकरणं द्विसूत्रं प्रथमं ॥ १११ ॥ एतेन योगः प्रसक्तः ॥ १२१ ॥ सारव्यस्मृतेर्निरासेन विरुद्धांशोपतंजलेः । स्मृतिर्यायोगशा-
 स्त्रारव्याज्ञेयासापि निराकृता ॥ १११ ॥ इति श्री सु विरुद्धोक्तवप्रधानाद्यंशयोगशास्त्ररवदुनं नामैकसूत्रं द्वितीयाधिकरणांश-

दिहेनुता। इत्याक्षिप्य समाधत्तेऽधिकं हि सादि सूत्रतः। ६७। अधिकं तु भेदनिर्देशात्। २। शारीरादधिकं ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्तिं च।
 निसमुक्तं निससुधमुपादानं स्वयं प्रभा। ६८। स्वस्वरूपानभिज्ञेन ज्ञेयं जीवेन मुक्तये। इति भेदेन निर्देशात् नोक्त दोषप्रस
 जने। ६९। क्लृप्तं दोषदृष्टिः स्यादविद्यात इति सूत्रं। जीवाभेदेऽप्यधीशस्य न जीवाहितकारिता। ७०। व्यावहारिकभेदस्य ह्यामुक्ते
 रनिवर्तनात्। अज्ञो जीवः स्वसंसारं यथार्थं परिपश्यति। ७१। मिथ्यात्वं संसृतेः स्वस्य नित्यं पलं च सर्ववित्। ओपाधिकेन भेदेन सा
 न्नियम्या नियन्ता। ७२। अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः। ३। यथा पृथ्वी तसामान्या चित्ताश्मादिविचित्रता। तथैक ब्रह्म कार्याणां स्वाध्यस्तज्ञा
 नताभिदा। ७३। अतो वै चित्रदोषस्योपपत्तिर्न वै चिति। ७४। इति श्री सुत्रिसूत्रं हिता करणादिदोषरचंडनाधिकरणं समाप्तं। ७। उपसंहा
 र्यश्रुतिमतेति चेत्सीरवधि। १। यथा लोके कुलालादेर्घटाद्युपादाने सदा। चक्रचीवरदंडादिः सहायो दृश्यतेऽपि च। ७५। उपादानस्य घृ
 त्वादेः कुलालादिः सहायकः। उपसंहारशब्दार्थं सहायादर्शनात्तथा। उपादानत्वं कर्तृत्वे ब्रह्मणो नेति चेच्छृणु। ७६। विना बाह्यं सहा
 यं हि पयसोऽधिकर्तृता। उपादानत्वं च तथा ब्रह्मणोऽप्युभयात्मता। ७७। अग्नितापाङ्गुयोगादियद्बाह्यसाधनं न तु वत्। दधिभावं हरा
 यां हि केतुर्न दधिजन्मनः। ७८। देवादिबद्धिलोके। २। लोकशब्देन हवेदेवर्षिपितरो यथा। संकल्प्या देवनानोक्तानानो रूपा तथैकचित्। ७९।
 इति श्री सुबाह्यसहायरचंडनं नामादिसूत्रमष्टमाधिकरणं। ८। कुत्त्र प्रसक्तिर्निरवयवत्वं शब्दकोषो वा। १। कुत्त्र नाशप्रसक्तिः स्यात्कृत्स्नत्वे स
 रिणामवत्। एकांशे चेदवयवशून्यत्वश्रुतिबाधनं। ८०। इत्याक्षिप्य समाधत्ते श्रुतेऽस्ति सादि सूत्रतः। ८१। श्रुतेऽस्ति सादि सूत्रतः। २। श्रुतावे
 व श्रूयते हि विकृतेर्हेतुन न्यसा। को यतिरेकतः सत्तंतत्रैव श्रूयते चितः। ८२। अन्यथानुपपत्तौ बोभयोरप्येकधर्मिणि। विवर्तवादः श्रुतेव भव

निप्रकटीकृतः। ८३। एकविज्ञानतः सर्वविज्ञानप्रतिपादनं। उक्तयानुपपत्तौ विवर्तपरमुच्यते। ८४। आश्रितपरिणामारव्यवादाश्चाशङ्कितं
 हितत्वं। श्रुतावेवं श्रुतः कुत्त्र प्रसक्त्यादिन सिध्यति। ८५। कारणानन्यसत्ताकं प्रतीतं हेतुतो न्यथा। ज्ञानमात्रनिवर्तनं द्विवर्तनं इति साक्ष
 तं। ८६। श्रुतिमात्रप्रमाणेन ज्ञेयं निर्धर्मिकं बहत्वं। श्रुतिमूलतुतो ब्रह्मांगी कार्यहियथा श्रुतं। ८७। आत्मानि चैव विचित्रा ग्राहि। ३। यथा
 निरंशो यिनाश्च सप्रप्रष्टुमिष्टः। भाषाविनेयथा लोके मंत्राद्यैर्बहुरूपता। एवं ब्रह्मणि विज्ञेया विचित्राः सृष्टयोरिव ताः। ८८। स
 पक्षोऽपि। ४। मूलारव्यां प्रकृति सांख्या निर्विकारा निरंशकां। परिणामवती प्राहुर्निसां मूलस्वरूपतः। ८९। परमाण्वोस्तु सयोगदा
 रा सृष्टिनुता किं काः। कुत्त्र प्रसक्त्यादिदोषः सांख्यपक्षे स्फुटः खलु। ९०। तस्य दोषस्य संप्राप्तिस्तार्किके काणां मतेऽपि हि। अव्याप्यवृत्तिसं
 योगः किं वा स्याद्वाप्यवृत्तिकः। ९१। विनां शिष्यमणोर्योगेन स्यादव्याप्यवृत्तिकः। अव्याप्यवृत्तिना सोक्ता या स्यादेकांशवृत्तिता। सयोगे वा
 प्यवृत्तिर्न न साक्षात्कापि दृश्यते। ९२। व्याप्यवृत्तिर्न पक्षे स्यान्न भानं युक्तयो द्वयोः। अवच्छेदेन येनासौ दृश्यते सति रोहितः। ९३। कुत्त्र
 प्रसक्त्यादिदोषवादिनां पक्ष एवा हि। सदोषः स्याद्विवर्तारव्यवादे शंको न युज्यते। ९४। इति श्री सुचतुःसूत्रं कुत्त्र प्रसक्त्यादिदोषरच
 डनपूर्वकं विवर्तवादसमर्थनाधिकरणं नवमं। ९। सर्वेपिता च तददर्शनात्। १। सर्वशक्तियुता गवहीनोऽपि परदेवता। तत्सर्वशक्तियोगस्य
 श्रुतौ सम्यक्प्रदर्शनात्। ९५। विकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तं। २। नेत्रादिकरणाभावान्न सा कर्त्रीति चेन्न तत्। अबाधकत्वमश्रुततर्कस्योक्तं पुरैव
 तत्। ९६। इति श्री सुदिसूत्रं दुर्घटघटकशक्तिमत्ताधिकरणं दशमं। १०। न प्रयोजनवत्तात्। १। फलेच्छया यथा लोके कर्तृत्वं दृश्य
 ते तथा। स्वदृष्टं नित्यं तस्य ब्रह्मणो घटनेन हि। फलाभि संधिविरहादियाक्षिपति सांख्यवित्। ९७। समाधत्ते। लोकवत्तुलीलोके
 वल्यं। २। व्यवच्छेदः फलेच्छया अत्र कैवल्यं शब्दतः। ९८। स्वभावतः क्वचित् लोके लीलारूपाः प्रवृत्तयः। राजा देराजकौमस्य य

धातुद्विहे शितः ॥ ९८ ॥ अनिच्छन्नीडमानो वा दृश्यते तिलघुः शिशुः ॥ अथवा केवलभातिः सा सृष्टिः स्वप्नसृष्टिवत् ॥ ९९ ॥
 इति श्री सुद्धि सूत्रं स्वाभाविकलीलापरनामक प्रवृत्त्यधिकरणमेकादशः ॥ ११ ॥ येषाम्यनेर्घण्येन सापेक्षता तथा हि दर्शयति ॥ ११ ॥
 सृष्ट्यैषाम्यनेर्घण्ये प्राणिकर्मवशान्नाहि ॥ यथायंकारसात्मा तथा दर्शयति श्रुतिः ॥ १०० ॥ न कर्माविभागादिति चेन्नानादिता
 ॥ १०१ ॥ सृष्टेः प्राक्कर्मणोऽसत्त्वमहाक्षिपतिवैपुनः ॥ सृष्टेः प्रागविभागावधारणोत्कारणात्मनः ॥ कर्मणः कर्मसापेक्षानसृष्टि
 रिति चेन्नतत् ॥ १०२ ॥ सृष्टेर्वीजांकरन्यायेनोदिताच्चकर्मणः ॥ अनादितात्पूर्वपूर्वकर्मणोत्कारणं मतं ॥ १०३ ॥ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते
 ॥ १०४ ॥ अकस्मात्कृतहान्यादिप्रसंगात्सृष्ट्यनादिता ॥ युक्त्योपपद्यते किंच श्रुतावप्युपलभ्यते ॥ १०५ ॥ धाता यथा पूर्वमकल्पयति
 यादिना सृष्टं ॥ १०६ ॥ इति श्री सुद्धि सूत्रं वैषम्यादिराहित्यबोधकं द्वादशमधिकरणं ॥ १२ ॥ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ११ ॥ उक्तरीत्याप्र
 हामाये सर्वज्ञे परमात्मनि ॥ सर्वेषां हेतुधर्माणां संभवात्सत्त्वमन्ययः ॥ १०५ ॥ इति श्री सुद्धि सूत्रं मदितीयात्मनि अनाद्य
 ध्यस्तमायया सर्वज्ञत्वादिसर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ १०६ ॥ इति द्वितीयाध्यायेऽविरोधारये सप्तमविरोधतर्कावितो
 धोनाम त्रयोदशाधिकरणात्मकः प्रथमः पादः ॥ ११ ॥ अत्र पादे सूत्रसरव्या ॥ १०७ ॥ अथ विरुद्धमनरवद्विरोधो विरोधारव्यदि
 तीयाध्यायद्वितीयापाद आरभ्यते ॥ ईक्षसाकाधिकरणचमसाकानुमानिकैः ॥ त्रिभिरत्राधिकरणैर्वेदांतप्रतिपाद्यता ॥ निराकृता
 प्रधानस्य तेनाशयेन दीर्यते ॥ ११ ॥ अचेतनप्रधानस्य जगदुत्पत्तिसाधने ॥ वेदानपेक्षयुक्तीनामप्यभावो न कल्प्यते ॥ १२ ॥ रचना
 नुपपत्तेश्च मानुमानं ॥ ११ ॥ कर्तव्यकोशलेः शून्याच्चेतनेनाप्रवर्तितात् ॥ रचनाया अशक्यत्वाच्च प्रधानं हिकारणं ॥ १३ ॥

माश्रित्य प्रत्यक्षज्ञानादप्यनन्यत्वं सिध्यतीत्याह ॥ तावाचोपलब्धेः ॥ इति ॥ १२ ॥ वितानात्तानसंयोगवन्तस्तत्तव एवाहि ॥ पट इत्यप्य
 नन्यत्वं प्रत्यक्षज्ञानसत्त्वतः ॥ १२ ॥ कार्यस्यात्कारणावस्थाविशेषस्तध्यत्वात्त्विकं ॥ निवर्त्यकारणज्ञानाभिध्यास्युत्पद्यते चि
 ति ॥ १३ ॥ विशेषः कालिको वस्तुत्वमरः ॥ १४ ॥ सत्त्वाच्चावस्थ ॥ १५ ॥ उत्पत्तेः प्राक्कृतौ सत्त्वश्रवणात्कारणात्मना ॥ तद्वर्ध
 मप्यनन्यत्वं विकारस्य हिकारणात् ॥ १६ ॥ असद्व्यापदेशान्नेति चेन्न धर्मतिरेकावाक्यशेषात् ॥ १७ ॥ असद्व्यापदेशमि
 दि श्रुतिभिः कारणात्मना ॥ विकारास्तत्त्वकथनादसत्त्वमिति चेन्नतत् ॥ १८ ॥ अव्याकृतस्वरूपेण सत्त्वधर्मतिरेका
 हि ॥ असद्व्यापदेशमिदि श्रुतिभिः प्रतिपाद्यते ॥ अव्याकृतमसच्छब्दाद्व्योध्यते वाक्यशेषतः ॥ १९ ॥ युक्तेः सादृश्याच्च
 ॥ २० ॥ उत्पद्यते घटोत्रेति प्रयोगे कारणात्मना ॥ विनोसादाश्रयत्वेन प्रतीयात्पराजनेन ॥ किंच मृद्वदिसादि सामानाधिकरण्यतः ॥ मृत्कंभयोः
 प्रतीतिर्न भूयात्साद्व्येदसन्धतः ॥ २१ ॥ इत्यादियुक्तिभिः कार्यमनन्यत्वं हेतुगं ॥ असद्व्यापदेशस्य सच्छब्दाच्च प्रतिपाद्यता ॥ २२ ॥ पटवच्च
 ॥ २३ ॥ पूर्वसूत्रोक्तयुक्तीनां प्रपञ्चः क्रियते धना ॥ विभिन्नधर्मवत्त्वेन प्रतीतावपिनोपेक्षा ॥ प्रसारितो वेदितो वा न हि भिन्नो पटो यथा ॥ २४ ॥ यथा च प्राणादि ॥
 ॥ २५ ॥ विभिन्नकार्यकारिणमपिनोपेक्षा सौधकं ॥ यथानिरुद्धः प्राणादिः कार्यजीवनमेवाहि ॥ २६ ॥ अनिरुद्धः स एवाव्यक्तीनां च नोदिकं ॥ २७ ॥ नेताव
 तास्वहेतोः सभिन्नो भवति मातृतात् ॥ तस्मादन्यता हेतुकार्ययो रूकहेतुभिः ॥ २८ ॥ एकविज्ञानतः सर्वविज्ञानप्रतिपादनं ॥ कार्यस्य हेतुन न्ययासि
 धुंभवनिवेदगं ॥ २९ ॥ इति श्री सुद्धि सूत्रं कार्यस्योपादानसंज्ञातिरिक्तत्वेन तत्र सत्ता शून्यत्वं बोधनद्वारा मिथ्यात्वप्रतिपादनं नन्यत्वाधिकर
 णमष्टमः ॥ ३० ॥ इति रव्यपदेशाद्विज्ञातकरणे दोषप्रसक्तिः ॥ ११ ॥ शरीरस्यात्मनो ब्रह्मभेदेन व्यपदेशनात् ॥ चितो वा जीवभावेन प्रवेश्यपदेशनः ॥
 ॥ ३१ ॥ जीवे स्वाहितकारिणमुत्पत्तदोषसमागमः ॥ ब्रह्मण्यपि च दोषास्ति जीवभावेन सज्जनात् ॥ ३२ ॥ तस्माच्च युक्ता हि चित्तोजगज्जन्मा

प्रधानं तेदुःखमोहसुरवात्मकमिति स्थितिः। सुरवादीनामांतरत्वादुपादानं न तद्वहिः। ४। प्रवृत्तेश्च। २। अचेतनरथादी
नां प्रवृत्तेश्चेतनेन तु प्रवर्तितत्वं दृष्टं हि प्रधानं न प्रवर्तते। ५। प्रवर्तते स्वतंत्रं तदिसारव्यागमोऽशुभः। ६। साम्यावस्था प्रच्य
ति स्तु वेतनप्रेरणं विना। घटते न प्रधानस्य तस्मान्नो विश्वहेतुता। ७। पयोबुधश्चेत्तत्रापि। ३। वसार्थं तु यथाक्षीरं स्वयमे
व प्रवर्तते। यथा वा स्पंदते नीरं प्रधानं तदिवेति चेत्। ८। परमात्मा प्रेरको हितत्रापि श्रूयते श्रुतौ। ९। यन्निरेका नवस्थितेश्च
नपेक्षतात्। ४। किंच स्वतंत्रहेतुत्वे सहायमनपेक्ष्यतु। कार्यभावावस्थितिस्तु न कदापि भवेत्सदा। कार्योत्पत्तिप्रसंगः स्यादतोऽ
व्यक्तनकारणं। १०। संपूर्णं अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत्। ५। अनपेक्ष्यतु जंयद्विप्रित्तांतरमंबुतु। क्षीरीभवति तद्वृद्धिप्रधानमि
ति चेन्न तत्। ११। तृणादिकं तु धेन्यादिसापेक्षं हि पयोऽप्येव भवेत्। बलीवर्दक्षीरभावाभावस्य रचलुदर्शनात्। १२। अभ्युपग
मेऽप्यर्थभावात्। ६। स्वभावेन स्वतंत्रस्य प्रवृत्त्युपगमेऽपि वै। नापेक्षा पुरुषार्थस्य भविष्यति सहायवत्। १३। भोगापवर्गार्थ
त्वस्य हानिः सारव्यामते भवेत्। १४। यदा प्रयोजनोपेत प्रवृत्त्युपगमेऽपि वै। भोग्यानां सान्द्रमोक्षः स्यात्सर्वभोगोत्पन्नः। १५।
साम्यावस्था च्युतेः पूर्वस्वरूपस्थितिलक्षणा। मुक्तिः सिद्धे वा प्रवृत्तिरपि स्यादफलवत्। १६। भोगार्थचापवर्गार्थप्रवृत्तिर्ना
चिता ह्यतः। अल्पभोगेन चेत्मुक्तिरिति हि स्यात्। नमो तत्रतः। १७। कृते भोगे प्रधानस्यानिवृत्तौ वा हि मोक्षणात्। स्वभावेन स्वतंत्रस्य स
हकार्यनपेक्षणात्। अयुक्तं सत्पुरुषाभ्युपगमप्रतीक्षणात्। १८।

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि । ७ । पंगुरंधमयस्कांतो लोहं यद्वत्प्रवर्तयेत् । अप्रवृत्तोऽपि पुरुषः प्रधानं च तथेति चेत् । १९ । तथापि प्रकृतौ
 हानिः स्वातंत्र्यस्य भविष्यति । कौटस्थ्यहानिः पुरुषे तद्वनिर्ह्यनयेत वा । २० । वागव्यापारस्तु स्ति पंगवयस्कांते तु सान्निधिः । व्यापारो
 स्ति ततो लोहेऽधो प्रवृत्तिरनर्गका । २१ । पुरुषे नित्यसंयोगो व्यापारहेन नो हितः । हितश्चेन्नित्यसंयोगः स्यान्निरवृत्तिः कदापि न ।
 १२२ । आदिद्यं कृत्वा नियोक्तुमिष्टमद्वैतिनां नृये । २३ । अंगितानुपपत्तेश्च । ७ । साध्यावस्थागुणानां या प्रकृतिः सैतिकथ्यते । तच्च
 यनंतरं तेषामंगगी भवने न हि । उत्पत्तिर्महदादीनामिति सारव्यमतस्थितिः । २४ । कूटस्थनित्या प्रकृतिरिति चेदुत्तरं शृणु ।
 साम्यच्युते रभावेन कायानुदय आपतेत् । २५ । स्वरूपहानिः प्राप्नोति प्रच्युत्युपगमे सति । विकारिणी सा प्रकृतिरिति चेदुत्तरं
 शृणु । २६ । स्वतश्च्युतो नित्येति स्तु कदापि न भवेत्तत्त्वत् । परं च्युतो पुंसः कौटस्थ्याग आपतेत् । २७ । तस्माद्गुणानामंगगीभा
 वेयत्वात् साम्यभागिनः । आपे वैवम्याह गुणानुमितौ विश्वहेतुता । सुलेभवेति चेदत्र प्रागुक्तदूषणं स्मर । २८ । तवेष्टस्य प्रधानस्य
 ज्ञानशक्तेरभावतः । रचनानुपपत्त्यादि दोषः प्रागुक्त एवाह । ३० । विप्रतिषेधाच्चासमंजसं । १० । महतः पंचतन्मात्रसंगं
 चिदहंकृतेः । कचित्सप्तद्रियाण्याहुः सारव्या एका दशकंचित् । ३१ । ज्ञानेन्द्रियं त्वगे वैकं रूपादेर्ग्राहकं हिति । परस्परविरो
 धाच्च न सारव्यं स्यात्समंजसं । ३२ । इति श्री सुदशसूत्रं प्रधानस्य रचनानुपपत्त्यधिकरणं प्रथमं । ११ ।

येन हि। व्यवस्थाया अभावात्स समवायो न सिध्यति। ५३। तदसिद्धौ सृष्टिस्थितिः समवायेन नो भवेत्। अतः कारणतावादो न युक्तः परमा
 गुणः। तादात्म्य संबंध सत्त्वादोषोऽद्वैतिनां नये। ५४। नियमेवं च भावान्। ३। यदोतु परमाणूनां स्यात्स्ववृत्तिस्वभावता। एवं भावात्सदा सृष्टेः प्र
 कृत्यः स्यात्कदापि न। ५५। सृष्ट्यभावप्रसंगः स्याच्चेन्निरवृत्तिस्वभावता। अतः कारणतावाः गः। ५६। रूपादिमत्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्। ५७। स्थ
 ता अनिरूप्यतादि मत्वात्स्यः परमाणवः। स्वस्य कारणसापेक्षाः पटादौ दर्शनात्तथा। ५८। उभयथा च दोषात्। ५९। वाय्वग्निजलभूमेदाद्ये
 धपरमाणवः। क्रमेणैकैकवर्षाद्यस्य र्शदिगुणा अमी। ६०। तथैकैकहा साठ्यगुणा व्युक्रमस्तुते। हेतवः पंचभूतानां सृष्टौ वैशेषिके नये। ६१। यद्यस्य
 दधिकगुणं तत्तस्मात्स्थूलतामेति। एवं व्याप्तिस्तैजसादिपरमाणुघण्टघातः स्यात्। ६२। यद्येकैकगुणाः परमाणवः स्वीकृतास्ते स्युः। स्याद्रूपोपेतकार्ये
 तैजसानामेव कारणता। ६३। आरंभते स्वैतीयागुणान्कारणगुणाः। इति। पार्थिवो न हेतुत्वमरूपाणां हि पार्थिवे। ६४। तस्मादुपचिन्नापचिन्तगु
 णकहे परमाणूनां तदभावे वा। उभयथापि दोषसत्त्वादयुक्तोऽणुकारणतावादः। ६५। अपरिग्रहाच्चायतमनपेक्षा। ६६। अनेगीकरणाच्छेदेषि
 तत्वाच्च युक्तिभिः। ६७। शेषिकनयोभातिमूलो नो मानमूलकः। कार्यात्तस्मादुपेक्षैव वैदिकब्रह्मवादिभिः। ६८। इति श्री सुषुप्तसूत्रं परमा
 णुकारणतावादुरवदनाधिकरणतृतीयः। ३। समुदाय उभयहेतुके पितदप्राप्तिः। १। बुधागमो बुधशिष्ये बुधिवैचित्र्ययोगतः। प्रवर्तितो न
 कथाहितप्रीतिः स्वउपतेधना। ६५। वैभाषिकस्य रोधांते तथा सौत्रातिकस्य चादौ समूहो जगत्सर्वबाह्य आभ्यन्तरास्ति। ६६।
 भूम्पादिपरमाणूनां समूहो बाह्य उच्यते। स्केधानां मधपंचानां गण आभ्यन्तरो मतः। ६७। रूपविज्ञानयोः स्वप्नो वेदनासत्तयोरुभौ। संस्कारस्वप्न इत्येवं पंचस्वप्ना उच्य
 रितः। ६८। बाह्य आभ्यन्तरं सर्वं सत्त्वं चक्षुषिकं मतं। घटाद्याकारभूतं न ज्ञानेन तु घटादयः। ६९। प्रसङ्गेनानुमीयंते सौत्रातिकमते विदो वैभाषिकमते प्रोक्ताः वै
 घटादयः। ७०। सममन्यद्वयोः पक्ष एकयुक्त्या त्रयं उच्यते। अणुस्केधाभयारब्धोभयोरपि समूहयोः। ७१। असंभवः समूहस्य नियन्तारविना भवेत्। स्थिरचैत

२ प्रसक्षा ६

विज्ञानं नाम रूपेदे।

नराहियात्स्वयं चाचेतनत्वतः। ७२। इतरेतरप्रसयवादिनिचेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वान्। २। अविद्या संस्कारौ षडायनस्य शो वेदनात्तृष्टा प्रवृत्तिश्च। ७३। भवजा
 ती जरा मरणे शोकः परिदेवनात्तदुःखं। अथ दुर्मेन स्तेसाद्या उत्तरोत्तरोत्पत्तिहेतवः पूर्वपूर्व। ७४। घटीयंत्रवदनिशमावर्तते परस्परहेतुभूतास्तौ द्विविधौ हि कार्यो
 सादो हेतुधीनः कारणनिचयाधीन इति हि। ७५। तत्राद्योषी जादकुरो कुरात्पत्रपत्राकाड। अन्यस्य ण्वाकाशकालविशेषादिमेलनादुच्यते। ७६। इत्यादि हिमत
 स्थितिः सामान्यतो नास्तिकानां वै। तत्राद्यः पक्षः कार्योसादेस्ति चेदस्तु। ७७। कारणनिचयाधीनः कार्योसादोत्र नैव संभवति। इत्याह सूत्रकारो त्राक्षेपसमाधिभ्यां।
 ७८। अविद्याहेतुका जन्मादयो जन्मादिहेतुकाः। अविद्यादय इत्येवं हेतुवस्ते परस्परस्परं। ७९। मिथः कारणभावेन घटीयंत्रमिवानिशं। आवर्तमानेऽविद्यादौ जन्ममृ
 तुजरादिके। ८०। अर्थादाक्षिप्त एवात्र संघात उपपद्यते। विनापि चेत्तन्न नियमिति चेन्नोपपद्यते। ८१। मिथः कारणभावस्याविद्याद्युत्पत्तिमात्रके हेतुत्वेन
 कृतार्थत्वा न संघोत्पत्तिहेतुता। ८२। अभावात्तिससहंतुः संघोत्पत्तिर्न सिध्यति। सूत्रस्य प्रसयपदं कारणार्थकमत्र हि। ८३। उत्तरोत्तरादयः पूर्वनिरोधात्।
 कार्योवस्थितिकाले विद्यमानस्यैवमुदादेः कारणता। दृश्यते न तु हेतुस्य भवन्तते सर्वक्षणस्थायि। ८४। कार्योसादक्षणे हेतोर्नाशांगीकरणात्तया। हेतु
 धीनोपिकार्याणां मुसादो नैव संभवेत्। ८५। असतिप्रतिज्ञोपरोधो योगपद्यमन्यथा। ८६। हेतोः कार्योभ्युगमेऽद्य सति स्यागमेव या। हेतोः कार्यो
 भ्युगमप्रतिज्ञा सौवधा भवेत्। ८७। आकार्यचेत्स्थितिहेतोः स्थिति स्याद्युगपदयोः। एककाले तेन वृथाक्षणिकोपगमो भवेत्। ८८। प्रतिसं
 ख्याऽप्रतिसंख्या निरोधा प्राप्तिरविच्छेदात्। ५। प्रमेयमात्रमुसाद्यक्षणि कंच त्रयं विना। बुधिपूर्वबुधिपूर्वो नाशो न भइदं त्रयं। ८९। अवस्थभाव
 रूपेते निरुपाख्यमिति स्थितिः। तत्र सावरणाभावस्य बाह्योकाशमुच्यते। ९०। यद्यदर्थक्रियाकारितत्तत्सदितिकथ्यते। कार्यकारणभावेन प्र
 वाहो योनिरंतरं। भावात्तासौ त्रकथितः संतान इति सौगतैः। ९१। प्रतिसंख्या निरोधः सूत्रोक्तो योऽस्ति। ९२। अविद्यापूर्वो नाशः सत्येतात्त्विके जा
 नं विना। ९३। अविद्यापूर्वो नाशो प्रतिसंख्या निरोधकः। संख्या बुधिरिति प्रोक्तानिरोधो नाश उच्यते। ९४। बुधिपूर्वबुधिपूर्वनाशयो रूप्य संभवः। संतानेन नश्यस
 तानस्याविच्छेदात्तत्तत्तत्। ९५। नाशक्षणव्यवहितो संतान संभवोपि च। न हेभावात्तरोत्तरादिक्रियाया अप्यभावेत्। संतानेना मलीकं तत्संख्या त्वपुष्पयत्। ९६।

बुधिपूर्वकं।

६

शून्यवादीमाध्यमिकोऽनेनाधिकरणेन तु वर्णकांतरमाश्रित्य तु चोदूषयितुं क्षमः। इति तत्त्वेऽनेयज्ञः पृथक् तत्रैः कृतो न हि १३ शून्यस्य स्वप्नकाशत्वं नो रीक्रियते
 ततः। असति शून्यस्यासिद्धेः शून्यवादोऽसंभवंतः १४ इति पंचमाधिकरणसूत्रितं शून्यवादखंडनं तत्त्वं ५ नैकस्मिन्नसंभवात् १ निरस्य मुक्तकच्छानां जैनानां
 मिति दर्शनं। आर्हतानां विवस्त्राणां जैनानां खंड्यते मतं १५ पदार्थादि विधस्तत्र जीवोऽजीवः प्रकीर्तितः। प्रोक्ता जीवो भोग्यजातमजीव इति कथ्यते १६ जीवाजी
 वाऽऽजीवाऽऽखवसंवरनिर्जरबंधमोक्षारण्याः। सप्तानयोः पदार्थास्तथान्येष्वसंज्ञाः १७ जीवोऽद्योद्वितीयस्तु पुद्गलः परिकीर्तितः। धर्मस्तृतीयः संप्रोक्तस्त्वध
 मेत्रवतुर्थकः १८ आकाशः पंचमश्चैवस्ति मेकायाः प्रकीर्तिताः १९ जीवालिकायास्त्रिविधः पुद्गलः षड्विधः स्मृतः। आकाशो द्विविधः प्रोक्तः। शिष्टावैकविधो म
 तौ २० बंधः कर्मोऽष्टके प्रोक्तं विषयो नुस्वताऽऽखवः। संवरोऽष्टांगयोगः स्यान्निर्जरस्तप उच्यते २१ अलोकाकाशगमनं मोक्ष आर्हतसंमतः। अस्तिकायाः पदार्थो
 त्रपुद्गलाः परमाणवः २२ विरुद्धसत्तासत्तादिसप्तधर्मोऽन्वितं जगत्। एकैकोपि पदार्थो न सप्तधर्मोऽन्वितो मतः २३ एकस्मिन्नेव कलशेऽस्य सिकाये क्रमादिना।
 प्राप्तिर्यागस्थापनादिव्यवहारस्य सिद्धये। अनेकरूपतास्येया सप्तभंगीनयेन हि २४ तथा हि। स्यादस्ति १ स्यान्नास्ति २ स्यादस्ति च नास्ति ३ स्यादवक्तव्यः ४
 स्यादस्ति वा वक्तव्यश्च ५ स्यान्नास्ति वा वक्तव्यश्च ६ स्यादस्ति च नास्ति वा वक्तव्यश्च ७ इति सप्तसंगाः। स्यादित्यथा कथंचिदित्यर्थकं तिङन्तप्रतिरूपकम
 व्ययं। एकस्यैव वस्तुनोऽस्तित्वं वा च्छायां स्यादस्तीत्याद्यभंगः १ नास्तित्वं वा च्छायां द्वितीयः २ क्रमेणोभयवां लृतीयः ३ युगपदुभयवां छायां अस्ति नास्तीति शब्दद्वय
 स्य सकृद्वक्तुमशक्यत्वाच्चतुर्थः ४ आद्यचतुर्थभंगयोर्वा च्छायां पंचमः ५ द्वितीयचतुर्थयोर्वा च्छायां सप्तमो भंगः ७ इति एकस्यै
 व सत्त्वरूपत्वं सर्वसर्वत्र सर्वदा स्येवेति। घटोदेः सर्वात्मना सदेकरूपत्वे प्राप्यात्मनाप्यस्यैव स इति तस्मात्तत्र ये यत्नो न स्यादतो घटत्वादिरूपेण कथंचिदस्ति प्रा
 प्यत्वादिरूपेण कथंचिन्नास्तीत्यनेकरूपत्वं वस्तुमात्रस्यैव द्वैतसमन्वयोन घटतइत्यत आह नैकस्मिन्निति। विरुद्धानां तु धर्मोणामेकस्मिन्नारमार्थिके।
 असंभवाद्निर्वाच्यकोट्या निर्वाहसंभवात् २५ नानेकरूपता कल्प्या सप्तभंगीनया हि २६ एवमात्माऽकार्त्स्न्यं २ पथा विरुद्धधर्मोणामेकवस्तुन्यस
 त्वः। एवजीवो यतो भीष्टः खेदेऽपरिमाणवान् २७ स्यात्परिच्छिन्नतादोषस्ततस्तत्त्वनिवृत्ता। अनित्यस्य नवैमोक्षः सततोर्ध्वगमात्मकः २८ सूत्रेदे

हस्यास्यसूक्ष्मे प्रवेशो विनो भवेत् । सूक्ष्मस्य सूक्ष्मगत्येनो तद्देहपरिमाणकं २० ननु पर्यायविरोधो विकारादिभ्यः ३ जीव एव सूक्ष्मसूक्ष्मावयवश्चेत्तथापि हि । वा
 पर्यायतोप्यवयवोपवयापचयित्वतः । सूक्ष्मस्य सूक्ष्मविरोधो न विकारमुखदोषतः ३० आत्मनि मध्यमपरिमाणरूपस्थेऽप्यसौ सूक्ष्मविरोधो नोपयोगी । पर्यायः
 परस्परसंताभावसामानाधिकरण्यमन्यतरस्य मुखशब्दोत्राद्यर्थकः । विकारानित्यत्वा विमुक्तय आदिषु संज्ञायाः । ३० यद्वा संतानरूपेण पर्यायादपि नित्य
 ता । नानित्यत्वविरोधः स विकारमुखदोषतः ३१ सः तादृशः अनित्यत्वेन सद्विरोधाभावः । नोपयोगी ३१ वस्तुत्वं यदि संताने स्वसंतान्यतिरेकतः । संतानि जलादि
 कृतिमुखदोषसमागमः ३२ संतान्यनतिरिक्तत्वे संतानो नैव सिध्यति । संतानः सणिक विज्ञानप्रवाह एव न सिध्यति । इति दोषात्र युक्तो संतान्यात्मपरिग्रहः
 ३३ बोद्धाभिमतस्य स्वानभिमतस्य परित्येहेप्यनिर्वाहात् ३३ अस्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ४ मोक्षावस्थाभावि जीवपरिमाणस्य तन्मते । नि
 त्यत्वनिश्चयान्नद्वयाद्यमध्यमयोरपि ३४ नित्यत्वस्य प्रसंगः स्यादुभयोः परिमाणयोः । तेन तत्परिमाणानामेकं स्यान्नष्टयुक्तता ३५ विरुद्धपरिमाणाना
 मेकप्राणित्यसंभवात् । तस्य सर्वविदेहाः स्युरामोक्षंतुल्यमानकाः ३६ अथ वर्णकांतरं । परिमाणस्य नित्यस्य मुक्तौ जीवगतस्य तु । महत्ता गुणयोरन्य
 तरत्वेन व्यवस्थितेः ३७ नित्यत्वादेकरूपेणादशयोरध्यमध्ययोः । स्थितत्वाच्च सदा जीवः स्यात्कृतपरिमाणवान् ३८ अपुश्चेत्सर्वदाणुः स्यान्म
 हाश्चेत्सर्वदामहान् । अविशेषस्ततो जीवः स्वदेहपरिमाणवान् । इति योनियमस्तस्य संगः खलु भविष्यति ३९ मुक्तियोग्यजीवपरिमाणे अविशे
 षेकरूपं ३९ तस्माद्भूतैकमूलेन नार्हते न मतेन तु । विरोधः संभवेद्देहभूतस्य समन्वये १४० इति श्री० सुचतुःसु नमो हतमृत
 खंडनाधिकरणं षष्ठम् ६ पञ्चुरसामंजस्यात् १ माहेश्वरागोतमीयाकाणादाश्च पतंजलिः । आहंता वै सेशसारव्याः सौगतेश्च विकेच
 न ४१ निमित्तकारणलोकप्रेरकं जगदीश्वरं । अगीकुर्वंतिसमयैः स्वीयैः स्वीयैः प्रकल्पितैः । ४२ उपादानं निमित्तं ब्रह्मैकमिति वेदिकं । नगीकुर्वं
 तिसमयमतस्तत्त्वदोद्यमः ४३ जगतः प्रेरकत्वेन नेश्वरस्य निमित्तता । असामंजस्य तस्तत्तुरागद्वेषादिरूपकं ४४ लोके प्रवर्तनं दृष्टं रागद्वेषादिपूर्वकं ॥

ईशः प्रवर्तकः तस्मिन्नेव प्रेरक एव ॥ ५६ ॥

४ मते

स
दृष्टानुरणाः सर्वे विनोपनिषदां जनाः ॥ ४५ ॥ स्वत एव प्रमाणेन वेदेनेरित ईश्वरे निमित्तकारणहेतोपादानहेनचादने ॥ ४६ ॥ सर्वज्ञे सर्वशक्त्या ज्ञेयकमनुकूलदा
तरि ॥ ४७ ॥ अतींद्रियेन दृष्टांतः शास्त्रयोर्नोपपेक्षते ॥ अत एवामृतबिंदूपनिघेयमीरित ॥ ४८ ॥ निर्विकल्पमनंतचहे
तु दृष्टांतजितं ॥ अत्रमेयमनादिचयत्साहामृतमुच्यते ॥ ४९ ॥ इति नावेदविष्णुनुतेनं बहंतमिति तु श्रुतिः ॥ आनुमानिकसर्वेशवादेसाक्षान्निषेधति ॥ ५० ॥
संबंधानुपपत्तेश्च ॥ ५१ ॥ दोषांतरं च वदति पातं जलं मुनिः ॥ तत्रावयवशून्यत्वाद्युतसिद्धतुोपि च ॥ संयोगः समवायो वा संबंधो नैव सिध्यति ॥ निरंशस्य तु संयोगः
केनाप्यंशेन नो भवेत् ॥ ५२ ॥ नहि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तः स ईश्वरः ॥ अंतरेण तु संबंधमोक्षिता पुं प्रधानयोः ॥ ५३ ॥ पुं प्रधानयोः संबंधमंतरेण जगत ईशिताम
वति ॥ ५४ ॥ संबंधः प्रेरणायोग्यः कल्प्यः कार्यकलात्त्रहि ॥ ५४ ॥ जेदी शत्रेरितस्य प्रधानस्य हि दजगत् ॥ कार्यमिथं हि नो सिद्धं तस्मिन्नेव हि संशयात् ॥ ५५ ॥ संबंधास
भवा दोषादपि पत्युर्निमित्तता ॥ प्रधानप्रेरणाद्वारा जगतो नैव संभवत् ॥ ५६ ॥ श्रुत्या निर्वच्यतादात्म्यसंबंधो ब्रह्ममाययोः ॥ देवात्मशान्तिस्वगुणोर्
गूढमिति हि श्रुतिः ॥ ५८ ॥ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ५९ ॥ इत्यालोके कलात्स्य प्रेरकसंमृदादिनः ॥ तदृष्टानेनेश्वरेपि प्रधानादिप्रवर्तना ॥ ५९ ॥ न सं
भवेत् प्रधानस्यास्यैव स्वरूपकत्वतः ॥ ६० ॥ ईश्वरस्य प्रधानादिप्रेरणा अनुपपत्तितः ॥ जगतः प्रेरकत्वेनानेमित्तकारणं न सः ॥ ६१ ॥ अत्रैव वर्णकांतरं ॥ इरी
शानुपपत्तेश्च प्राक् सृष्टेरशरीरिणः ॥ जगतः प्रेरकः न सः ॥ ६२ ॥ कारणवत्त्वेन भोगादिभ्यः ॥ ६३ ॥ अप्रसक्षमनुद्भूतगुणमिंद्रियवृंदकं ॥ प्रवर्तयति जीवात्मा
तदुत्स इति चेन्न तत् ॥ ६३ ॥ स ईशः ॥ ६३ ॥ प्रवर्तकस्यैद्रियाणां भिवभोगादिसंभवात् ॥ ६४ ॥ कारणवत्त्वदस्य शरीरपरत्वेनापि प्रेरणकांतरमाह ॥ स्वेच्छया प्राक्
सृष्टिकालाच्छरीरमिति चेन्न तत् ॥ भोगादिभ्यः प्रसक्तोऽनी शहंस्याच्छरीरिवत् ॥ ६५ ॥ अत एव त्वमसर्वज्ञतावा ॥ ५॥ ये संख्यापरिमाणेस्तः प्रधानपुरुषेश
गे ॥ ईशो न ते परिच्छिद्येते न चाद्ये त्रपक्षके ॥ ६६ ॥ परिच्छिद्येते इयत्तथा ज्ञायेते न वेति प्रश्नः ॥ ६६ ॥ घटादिवद्विनाशितं स्यात्परिच्छिन्नं ब्रह्मतः ॥ द्वितीयं ब्रह्म
पक्षे तु स्यादसर्वज्ञत्वमीक्षितुः ॥ ६७ ॥ परिच्छिन्नसंख्यापरिमाणवत्तादिना शि तं प्रधानं जीवेश्वराणां स्यात् ॥ ६७ ॥ निमित्तमात्रं जगतो नोपादानं प्रभु
स्थितिः ॥ असंगतं मतं तस्मादप्रतिष्ठितं तर्ककं ॥ ६८ ॥ इति श्री सुक्रेवला निमित्तकारणेश्वरवाट्टरचंडनाथिरण्यसत्तम ॥ ७ ॥

९ पं-य सूत्रं

असमवधिकारणनाशा १७१

उत्पत्तिसंभवात् ११ दूषितं न दूरागवतं मतं यत्तां चरात्रकं परात्मनो वा सुदेवाज्जीवोत्पत्तेरसंभवात् १२ युज्यतामविरुद्धां शो जीवोत्पत्तिर्न युज्य
 ते १३ अस्य विनाशो कृत हा न्यादि दोषतः १७० कार्यस्य नाशो नाशे हेतोरसमवायेन उपादाने निमित्तो वा सुदेवो रिवलस्य ही तत्समा रोधन
 ध्यानज्ञाने जीवो विमुच्यते १७१ अस्य विशुद्धो कस्य संप्राप्तिर्मुक्तिरुच्यते १७२ वा सुदेवात्समुत्पन्नो जीवः संकर्षणाभिधः संकर्षणात्समुत्पन्नं
 प्रद्युम्ना रच्यमनस्ततः १७३ प्रद्युम्नाद निरुद्धा रच्यो जज्ञे हंकार उक्तः चत्वारो वा सुदेवा यो व्यूहाः सवर्त्मका इमे १७४ विज्ञानैः सवर्ते जा
 सि बलानंदादयोगुणाः १७५ त्रैलोक्ये श्रवणं व्यूहानां सर्वे ते परमेश्वराः १७५ व्यूहामूर्तयः १७५ विज्ञानादिस्वरूपास्ते विज्ञानादिगुणा
 अपि १७६ गुणाभेदेऽपि गुणिनो विशेषेण हि केनचित् १७७ अभेदेऽपि शरूपाणां विशेषेण भेदको सत्तः स विशेषाभेद इष्ट इति भाग
 वतं १७७ न च कर्तृकरणं १७८ कर्तुः सकाशात्करणं विना तत्करणं तत्र नोत्पद्यते यतो लोके कथोत्पत्तेरदर्शनात् १७९ प्रद्युम्नास्य
 स्पमनस आद्यस्य करणं सत् १८० संकर्षणाभिधाज्जीवा कर्तुं रुतस्य संभवात् नोपादेयं भागवतं मतं तत्सा चरात्रकं १८१ विज्ञानादिभो वैवान
 दप्रतिषेधः १८२ विज्ञानाद्यात्मके हेतुत्रयाणां वा सुदेववत् १८३ उत्पत्तिसंभवादीनां दोषाणां निवारणं १८४ विप्रतिषेधाच्च १८५ एकस्यैव गुणिनादि
 गुणसाधसमंजसं विशेषं कंचिदाश्रित्य निर्भेदं प्रकल्प्यते १८६ गुणिनां तद्गुणादीनां निर्भेदत्वा सहस्रतः १८७ आत्मा यानंदा रूपा अविरोधाद्भिन्नं
 मतं १८८ चतुर्ष्वेदेषु परं श्रेय अलब्ध्या शोडित्य मुनिरिदं पांचरात्रभागवतशास्त्रमधिगतवानित्यादिवेदनिंदा रूपा विरोधाच्चैसर्गः
 १८९ इति श्रीसुमां चरात्रभागवतमंतरवेंडनं नाम चतुः सूत्रमष्टमाधिकरणं १९० इति द्वितीयाध्याये अविरोधार्थं विरुद्धमतं वदं
 नं नामाष्टाधिकरणात्तु को द्वितीयः पादः १९१ त्रयादे सूत्रसंख्या १९२ जडजीवब्रह्मभेदो विशिष्टाभेद इत्यपि निराकरिष्यते पक्षे
 स्तृती मस्य द्वितीयके १९३ पक्षे प्रकृतैतावत्प्रतिषेधसंज्ञके अधिकरणे १९४ +

[illegible]

५ वे जी

नात्मा श्रुतेर्निसहायताभ्याः ॥ ११ ॥ स्फुलिंगसाम्याज्जीवस्योत्पत्तिराशंक्यदृश्यते । जीवो नोत्पद्यते स्फुलिंगेन रश्मिभ्यो जीवस्त्वनियता
वगमादपि । नापि सन्नियते तस्योपाधिगजननादिकं ॥ १२ ॥ इति श्री सु एक सूत्रं जीवोत्पत्तिव्यवस्थापूर्वकजीवोत्पत्तिनाशसूत्रं च कमेकादशमधिक
रणम् ॥ ११ ॥ जीवोत्पत्तिः ॥ ११ ॥ स्वयंप्रकाशते शश्वच्चक्षुराद्यनपेक्ष्यः । देहमात्मा सवेदांतेर्ज्ञेयस्योत्पत्तेरसदा ॥ १२ ॥ स्वस्वरूपेण जीवेन कार्येनुप्रवि
शन्नपि । नोत्पद्यते विकारिहादिवर्तश्रयभावतः ॥ १३ ॥ अस्मादनुत्पत्तिमहादेवजीवः सदात्मकः । स्वप्रकाशो जन्ममृत्युहीनं ब्रह्मैवनेतरत् ॥ १३ ॥
जीवात्मनो विषयितावन्निमूला हि जायते । वसुभावे ह विषयी स्वयमेव प्रकाशते ॥ १४ ॥ इति श्री सु एक सूत्रं प्रष्टाश्रोते साधनिसचैतन्याभासस्वरु
पबोधकश्रुतिविरोधानिराकरणपूर्वकनिसचैतन्याभिन्नस्वयंप्रकाशत्वसाधकं द्वादशमधिकरणम् ॥ १२ ॥ अथ चतुर्दशसूत्रं तदुपसारात्वा
धिकरणम् ॥ १३ ॥ क्रांतिगमागतीनां ॥ १३ ॥ क्रांतिगमागतीनां हि जीवगानां श्रुतवतः । जीवो गुरितिवक्तव्यं न विभुत्वसंभवात् ॥ १४ ॥ स्वात्मना चोत्पद्यते ॥ १५ ॥
देहस्याम्यनिवृत्तिस्तु यद्युत्क्रान्तिस्तथापि सः । गमागतेस्तत्र सवादणुर्गर्हः स्वरूपतः ॥ १६ ॥ नागुरितव्युत्पत्तेरिति चेन्नैतदाधिकारात् ॥ १७ ॥ सवा एष महानात्मनः
तु श्रुतेरसौ । जीवात्मानो गुरितिवेत्त किं ह्यत्र महान्यरः । वेमहेनेतरस्यात्र ब्रह्मणः प्रकृतवतः ॥ १८ ॥ स्वभावेनात्मानाभ्यां वा ॥ १९ ॥ एषो गुरात्मा चेतसा वेदि
तव्य इति श्रुतौ । अणुशब्देन कथनादुन्मानादप्यणुर्हि सः ॥ २० ॥ यालाग्यशते भागस्य शतं भागं कल्पितस्य च । भागो जीवः सविज्ञेय इति सू
क्ष्मतमः स्मृतः ॥ २१ ॥ अविरोधश्च यद्वक्तव्यम् ॥ २२ ॥ देहैकदेशगो बिंदुश्च दनस्य यथा सूर्यो । सर्वदेहे जनयतीत्यविरोधस्तो हि णुः ॥ २३ ॥ अवस्थिति वैशेष्या
दिति चेत्ताभ्युपगमा हि दि हि ॥ २४ ॥ एकदेशानेकदेशव्यवस्थिति विशेषतः । न बिंदुसाम्यमिति चेन्नैवं वाच्यं शृणुत्तरं ॥ २५ ॥ हृद्यतज्योतिरित्यादि श्रुत्याभ्युप
गमादपि । एकदेशस्थत्वसाम्यादविरोधो न बिंदुवत् ॥ २६ ॥ गुणा द्वालो कवन्ता ॥ २७ ॥ अणुजीवे व्याप्तिकार्यशक्तावपि हतगुणात् । शानाद्वा व्याप्ति
र्यस्यात्मभागुणकदीपवत् ॥ २८ ॥ व्यतिरेको गंधवत् ॥ २९ ॥ प्रभेदिदीपसंयुक्तं तन्मद्रव्यं गुणो न चेतुः स्वगुणिव्यतिरेकेण वृत्तिज्ञानि स्वगंधवत् ॥ ३० ॥ वाटिकापु
ष्पगो गंधो व्यापक इव दूरगः । तद्वत्तानं व्यापकं सत्प्रकाशो बहिरंतरे ॥ ३१ ॥ तत्राभ्यादर्शयति ॥ ३२ ॥ यथाज्ञानगुणो व्यासस्तथा दर्शयति श्रुतिः । प्रवि

यथापक्तामृष्टमिच्छन्नप्यमृष्टौदनादिकं। पचन्कारकवैचित्र्यासाककर्तव्यतुच्यते। ६७। स्वेतरेषां कारकाणां प्रयोक्तृत्वे सति स्वतः। कारका प्रेर्यता स्वस्य प्रो
 क्तकर्तुः स्वतंत्रता। ६८। स्वान्यानपेक्षया स्वप्रवृत्तौ या स्वतंत्रता। सानेष्टे शेषि जीवस्थकर्मपेक्षप्रवृत्तितः। ६९। स्वतंत्रं नानादृशं स्वप्रकाशोचितात्मनः। तस्मा
 दनियमः कर्तुः स्वैरानिष्टप्रवृत्तिषु। ७०। शक्तिविपर्ययात्। ६। शक्तौ पिकर्तृकरणापेक्षोक्तो के ध्यातथा। चैद्विधो कर्तृतेष्टास्याद्वाच्यस्याकरणेष्टक। ७१। यावद्वा
 नौ नान्यकरणेष्टितोस्तिहा। कारण्यो धीस्थशक्तेस्तु नाशात्सा जीवगाभवेत्। ७२। जीवसर्वव्यवहितियोग्यं तु करणं हि यत्। तदेव बुधिरिति तत्सर्वतंत्रविनि
 र्णयः। ७३। मिथः शक्तिविपर्ययात्। आभ्यामन्यन्तसिध्यति। अतो बुधिरिति रिको हिलीवः कर्तृनयेमतिः। ७४। सदसंक्रमकर्तृवशक्तिमान् जीवमुच्यते। आभ्यामन्यनुवृ
 र्णकसाधनं चेष्टिगौरवं। ७४। समाध्यभावाच्च। ७। आत्मा कारानिविकल्पाधीः समाधिः श्रुतीरितः। श्रवणादित्रया उत्तम्यः सर्वदुःखापनोदकः। ७५। मुक्तिभोक्तुरकर्तृ
 तैर्कः कुमोच्यवणादिकं। तदभावेवभावः स्यात्समाधेर्हवभावतः। ७६। वेदेन विहितं यस्ति श्रवणाद्यात्मसंविदे। तद्वैयर्थ्यप्रसंगाच्च कर्तृजीवो नयेमतिः। ७७। इति
 श्रीसुजीवस्य कर्तृवसाधकं सप्तसूत्रं चतुर्दशमधिकरणं। १४। यथावनक्षोभयथा। १। कर्तृवसाधकं यथावाच्याद्यपेक्षया। अनपेक्ष्यनवैकर्तृना
 यासीचमथातथा। ७८। जीवः कर्तृसंसारनिबुद्धियोगमपेक्ष्यतु। अनैवैकर्तृपरमानंदएव हि। ७९। औपाधिकं तत्कर्तृसंस्फटिकरत्नता समं। इति श्रीसुएकसूत्रे
 कर्तृवसाधकं सप्तसूत्रं चतुर्दशमधिकरणं। १५। परानुवच्यते। १। कर्तृवादि कसंसारो जीवसुरमेश्वरान्। मोक्षम्यजायते तत्कारयितुं तत्तुतेर्वलान्। ८०।
 रणकारणं। साधारणो हेतुरीश इति विध्यादिसार्थकं। ८२। तत्तदं कुरवेषम्येबीजं हेतुर्विशेषतः। तत्साधारणहेतुं पृज्यो वैमपेश्वरः। ८३। जीवस्य पूर्वाचरितप्रयत्ना
 पेक्षश्चरः। सायते प्रेरक इति विध्याद्यविधतत्ततः। ८४। पूर्वप्रयत्नापेक्षस्तु सधः कारयतीश्वरः। तत्पूर्वप्रयत्नापेक्षस्तु तत्तत्पूर्वमकारयत्। ८५। प्र
 र्प्रेरकभावोत्रानादिबीजां करोयमः। अनोनचक्राकाद्यासिः पुंसोमहोपिसार्थकः। ८६। इति श्रीसुईश्वराधीनजीवकर्तृवाधिकरणं द्विसूत्रं
 उक्तं। १६। अंशो नान्यपदेशोदयथावापि दाशक्तिवादिहमधीयत एके। १। अंशः कल्पितभेदेन निरंशपरमात्मनः। जीवो न स्थस्यनियमकर्तृवादि
 मिदोक्तिः। ८७। ब्रह्मणोदाशक्तिवदासभावस्य चैरणान्। भेदाभेदोभयश्रुत्या कल्पितांशोऽशिकल्पना। ८८। एकस्यैव नानाह्वयपदेशस्तद्व्यथावापि व्यपदेशः कल्पितमे

तिमिदेहपरास्त्रायाविरोधस्य प्रकाशकः द्वितीयस्य चतुर्थे यथादआरभ्यतेधना ॥ १॥ तत्र प्राणाः ॥ १॥ एतस्माज्जायते प्राण इति श्रुत्यनभः ॥ जायते भूमिवाद्यादिसाह
 चर्यादिनीर्यते ॥ २॥ तथेन्द्रियाणि जायते जनिश्रुत्यविरोधतः ॥ इति वक्तव्यमेव ह प्राणशब्दार्थ इन्द्रियं ॥ ३॥ गोप्यसंभवात् ॥ २॥ मुख्यप्राणोत्पत्तिरगोप्युत्पत्तिरसंभ
 वात् ॥ ४॥ एकविज्ञानतः सर्वविज्ञानप्रतिपादनाद्यधेतप्राणनिपुणैतस्मात्तौ जीजनिर्नहि ॥ ५॥ सृष्टेः प्राणिन्द्रियाणां हि सत्त्वं यद्व्युत्पद्यते श्रुतौ ॥ हिरण्यगर्भप्राणानां न देवातरसर्ग
 गं ॥ ६॥ तस्मात्कृत्तुते ॥ ३॥ श्रुतौ जायते इत्यस्य ॥ ४॥ जन्मवद्वाचकस्य हि वाद्यादिषु तु मुख्यस्य तेभ्यः प्राचीनकृतिषु ॥ समानवाक्यपठितमनः प्राणैन्द्रियादिषु ॥ समन्व
 यस्य श्रवणादपि गोप्यजनिर्नहि ॥ ८॥ तस्यैव कलादायः ॥ ४॥ ब्रह्मप्रकृतिकान्येव ते जीवन्तानि यानि तु ॥ प्राणैस्मनसो वाचस्तज्जन्यत्वाभिधानतः ॥ ९॥ दोष्योक्तौ सति भा
 गे यस्तीन्द्रियजनिश्रुतिः ॥ १०॥ कादोग्ये वा गुणिकथनं सर्वेन्द्रियोत्पत्त्युपलक्षणमिति भावः ॥ १०॥ इति श्री सु इन्द्रियाणां ब्रह्मविचारिण साधकमिन्द्रियोत्पत्तिकर
 णं चतुःसूत्रं प्रथमं ॥ १॥ सप्तमते विरोधितवाच्यं ॥ १॥ येषामुक्ताति सप्तमे प्राणेन गमनं सहा भोगस्य साधने वाधिते वा मेवेन्द्रियात्मता ॥ १०॥ प्राणादीनां हि सप्तानां प्राणे
 नोक्रमणश्रुतेः ॥ विरोधितत्वेन सर्वशब्दसंकोचनादपि ॥ ११॥ प्राणादिकानि सप्तैवेन्द्रियाणीति शंकोते ॥ प्राणादयस्तु सप्तैव तयोक्ताया विरोधिताः ॥ १२॥ प्राणरसनच
 क्षुः श्रोत्रवक्षो वाच इति सप्त ॥ तेन मुख्यप्राणमुक्तामंतं सर्वप्राणा अनुक्तामंती त्रसर्वशब्दसप्तप्राणे येव संकोचोनेकादश प्राणैरिति शंका ॥ सप्तप्राणाप्रभवंति
 तस्मादिति सप्तोत्पत्तेः साक्षाच्छ्रुतत्वाद्यतिशंकाशयः ॥ १२॥ सिद्धान्तयति ॥ हस्तादयस्तु स्थिते तौ नैव ॥ २॥ हस्तादयेऽपि सप्तभ्योपिकाः प्राणाः श्रुतीरिताः ॥ हस्तौ वैग्रह इत्योद्ये
 र्ग्रहतेषां श्रुतीरिताः ॥ १३॥ ग्रहतेषां नैव सहप्राणेन गमनं विना ॥ ग्रहमेव गमकं प्राणत्वस्य करादिषु ॥ १४॥ सर्वप्राणा अनुक्तामंतीति सर्वेन्द्रियोत्क्रमः ॥ तेन सिध्यति
 सप्तानामुक्तामंती पलक्षणं ॥ १५॥ सर्वेन्द्रियाणां ग्रहता ह त्रबंधकलोच्यते ॥ १६॥ सप्तत्वाभिध संख्यायामनंतर्भावमागते स्थिते सप्तत्वातिरेके ॥ तर्भवतिसप्तता ॥ १७॥
 बहुत्वेन्यूनसंख्याया अंतर्भावस्य संभवात् ॥ अतः सप्तैवेन्द्रियाणीत्येवं वक्तव्यमेव न ॥ १८॥ किंतु कर्मेन्द्रियाण्याहुः पंचक्षानेन्द्रियाणि च ॥ एकादशमन इति
 श्रुतयस्तत्र तत्र हि ॥ १९॥ इहामुत्रस्य विषये भोगसाधनमिन्द्रियं ॥ प्राणेन सह गंतुं हे सतीतीन्द्रियलक्षणं ॥ २०॥ इति श्री सु सप्तप्राणा उक्तातिमत्वेनेकादशा
 नोमपीन्द्रियसाधकं द्विसूत्रं प्राणाधिकरणं द्वितीयं ॥ २॥ अणवश्च ॥ १॥ इमे प्राणाः परिच्छिन्नाः सूक्ष्माश्चांतीन्द्रियत्वं ॥ अण्वात्मपक्षोक्तदोषाः
 स्पृश्येते परमाणवः ॥ २॥ इति श्री सु इन्द्रियाणां सूक्ष्मपरिच्छिन्नत्वसाधकमेकसूत्रं तृतीयमधिकरणं ॥ ३॥

श्रेष्ठश्च ॥ १॥ मुख्यः प्राणोपीन्द्रियवद्वृत्तः स्वतः जायते ॥ एतस्माज्जायते इति जनिश्रुत्यविरोधतः ॥ २॥ इति श्री सु प्राणवायुप्रतिसाधकमेकसू
 त्रं प्राणातिदेशाधिकरणं चतुर्थं ॥ ४॥ न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ १॥ न प्राणवायुसामान्यतापीन्द्रियविरोधेन वायोत्पत्तिरप्येव पृथक् जनिश्रुतौ ॥ २॥
 व्यापारेभ्यस्तद्व्याणां पृथग्जन्माश्रुतावपि ॥ ३॥ निवृत्तिमतोर्भेदाभावस्यात्र विवक्षया ॥ २४॥ इन्द्रियेभ्यः पृथक्प्राणातद्व्यापारात्पृथक्कृता ॥ प्राणस्योक्ताभवयथा
 दितिसूत्रकदाशयः ॥ २५॥ व्यापारे वेन्द्रियाणां प्राणः सांख्यविदामते ॥ २६॥ न व्यापारे नैव वायुः किंतु वेदांतिनां नये ॥ तत्सांतरं वायुजंतप्राणारव्यं देहचालकं ॥ २७॥
 चक्षुरादिवंतु तसहसिष्यादिभ्यः ॥ ३॥ जीवस्य कार्ये प्राणोपिकरणं चक्षुरादिवत् ॥ प्राणस्यापि श्रुतानुक्तेः सहस्यक्षुरादिभिः ॥ ३८॥ भोति कलाचेतनत्वे सूत्रस्था
 दिपदेशिते ॥ संजातीयपदार्थानां युज्यते सहशासनं ॥ अतः स्य तंत्रतानास्योत्पादने जीव एव एव सौ ॥ २८॥ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥ ३॥ श्रोत्रवक्ष्या
 णरसनचक्षुः करणकेवयं कार्ये साधारणो हेतुः प्राणो नः करणं न सः ॥ ३०॥ इति चेन्नैष दोषो स्मिन्प्राणे कल्पयितुं क्षमः ॥ श्रोत्रादिसाध्यकार्येषु यतो करणत्वे वा हि ॥
 सो श्रोत्राद्यसाध्यदेहस्य धारणे करणं हि सः ॥ सुषुप्त्या दोदेह एतौ वैसाधारणकारणं ॥ ३२॥ तथा हि दर्शयेन मर्थं नूतनिषत्स्यथे ॥ प्राणेन रक्षन् वरं कुलाय स्यपितीति हि ॥ ३३॥
 पंचशनिर्मनोवद्व्यापदिश्यते ॥ ४॥ असाधारणकार्याणि पृथक्सादीन्यपेक्ष्य सः ॥ पंचवृत्तिरपि प्राणो मनो वद्व्यापदिश्यते ॥ ३४॥ यथातः करणं चिंतादिसाधारकार्यके
 चित्तं बाधिरहंकारो मन इत्यभिधीयते ॥ ३५॥ तथा प्राणः पंचधा यं प्राणापानादिभेदतः ॥ जीवस्य कार्ये करणं मनो वद्व्यापदिश्यते ॥ ३७॥ इति श्री सु प्राणवायुस्वरूपनि
 र्णयकं चतुःसूत्रं पंचममधिकरणं ॥ ५॥ अणुश्च ॥ १॥ मुख्यः प्राणोपीन्द्रियवत्परिच्छिन्नश्च सूक्ष्मकः ॥ अण्वात्मपक्षोक्तदोषाः स्पृश्येत्सोऽणुपरिमाणवान् ॥ ३८॥ इति श्री
 सु प्राणवायोः परिच्छिन्नत्वसूक्ष्मत्वसाधकमेकसूत्रं षष्ठमधिकरणं ॥ ६॥ ज्योतिराद्यपिष्ठानंतु न दामनवान् ॥ १॥ स्वस्य देवते मादेहे ज्योतिरादिकयेन्द्रियं प्रकर्तितं चेष्टते
 त्रौ कला न स्यतु श्रुतौ ॥ ३९॥ प्राणवता उक्तं ॥ २॥ स्वस्वामिभाव संबंधो जीवे नैवेन्द्रियस्य हि ॥ तेनेन्द्रियोत्पत्तिरभोगस्य भोक्ता जीवो न देवता ॥ श्रुत्यात्मकादयं शब्दादर्थो विज्ञायते स्पृष्टा
 साधकं तिसूत्रं सप्तममधिकरणं ॥ ७॥ तत्रेन्द्रियाणि न च पदेषां न च श्रेष्ठान् ॥ १॥ तत्सांतराणीन्द्रियाणि मुख्यप्राणात्मतानि हि ॥ एतस्माज्जायते प्राण इति तद्देददर्शनात् ॥
 ॥ ४२॥ एतस्माज्जायते प्राण इति तद्देददर्शनात् ॥ मुख्यप्राणादन्य एव नैव तद्वृत्तयोहि ते ॥ वागादयोऽप्यप्राणारव्या इन्द्रियाणीति संज्ञिताः ॥ ४३॥ प्राण इत्यववृत्तिः
 प्राणाधीनप्रचारतः ॥ ४४॥ तत्सांतराणीत्यादिमतानीही संतं सूत्रं बहिर्भाति प्रणिहता ॥ तद्व्यापदेशादिति सूत्रगतं त्रहेतु ॥ श्रेष्ठो द्यत्र प्रथमार्थे सप्तमी अन्वय

प्राणाधीनचेष्टावहेनरुक्षेणया

प्राणाधीन चेष्टा यत्नस्तु ननु प्राणवृत्तये प्राणशब्देन कथं व्यक्तं तावागदयो मनः सहिता एकादशते एतस्माज्जायते प्राण इति श्रुतौ प्राणास्य हि दैशादेव इन्द्रियाणीत्युच्यते इत्यर्थः । यदि तु अन्यत्रैतस्य च्छांदोग्यादयश्चुतावित्थं स्तरान्ये इत्यप्यर्थं भवति । एवं चेत्सूत्रमुक्तरीत्या वाक्यद्वयगर्भितत्वेन भाष्ये व्याख्यातमस्ति । ४४ । एषा हि दैशासामर्थ्यादिन्द्रियेभ्यः श्रुतौ मनः । वेदांतपरिभाषादावनिन्द्रियमितीरितं । ४५ । मनः प्रधातौन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानिकर्षति । इतीन्द्रियत्वं मनसो गीतोक्तमिति वैपरे । ४६ । भेदश्रुतेः । २ । न प्राणवृत्तयोक्षाणि ह्यासन्न्यप्राणमूचतुः । इति भेदश्रुतेः सत्वाच्छ्रुतौ प्रकरणंतरं । ४७ । आस्ये भवमासन्न्यप्राणं शगादयः कर्मकर्तृभावेनोचतुः । ४८ । वैलक्षण्यम् । ३ । प्राणस्थितिर्नेन्द्रियाणां सुषुप्तौ धितिपुष्कलात् । वैलक्षण्येन्द्रियाणां प्राणान्तराणि हि । ४८ । इति श्रीसुइन्द्रियाणां प्राणवायोः पृथक्त्वं तत्प्राणवायुवृत्तियानुसाराकरणसाधकं त्रिस्तुत्रमष्टमाधिकरणम् । ८ । सुज्ञा मूर्ति कृतिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् । १ । नामरूपव्याकृतिस्तु त्रिवृत्कुर्वत एव हि । ईशस्य कार्यं भवति नैव तज्जीवकत्वं । ४९ । स जाह्नवो रण्यस्यामीत्यादिवन्नप्रमोजकं त्वं किं तु घटं करोतीति वत्साक्षात्कर्तृत्वमिति भावः । ५० । अहं व्याकरणं वाणीति मुख्यकर्तृत्वकीर्तनात् । जीवेनेति पदस्यानुप्रायेणैव न्यात् । ५१ । मां विस्मयिष्येति यथा शब्दमित्रयोश्च । २ । यवव्रीह्यादिरूपाया भक्षिताया भुवस्तनौ । त्रिवृत्कुतायाः कार्यं तु मनोमांसं पुरुषकं । ५२ । तथैवेतरयोर्वारिते जसोश्च यथाश्रुति । तत्तत्त्वमिदं विज्ञेयं स्थूलदेहं सुक्ष्मदेहिनां । ५३ । मूर्त्रं प्राणो रक्तमिति वारिकायं प्रकीर्तितं । अस्थिमज्जा वागिति तु तेजः कार्यमुदाहृतं । ५४ । वैशेष्यानुतद्वादस्तद्वादः । ३ । त्रिवृत्कुसविरोधिभूम्यादीनां तत्रोपि स्थः । तत्तद्वागस्पवाहृत्या तत्तन्नुरिति प्रथा । ५५ । सूत्रांशभागाभ्यासोत्राध्यायपूर्तिप्रकाशकः । श्रौती त्रिवृत्कुसुक्तिर्हि पंचकसुपलक्षणां । ५६ । पंचवीकृतिप्रकारस्तु पंचदश्यानि रूपाः । श्रीविद्यारण्यपादार्थः स एवात्र प्रदुर्हितः । ५७ । द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः । स्वस्वेतरद्वितीयां त्रयोविंशतां च पंचते । ५८ । इति श्रीभगवद्वासकतौ शारीकब्रह्ममीमांसासूत्रेषु गुणसूत्रोपेताधिकरणार्थसंग्राहककारिकासु आविरोधाख्यद्वितीयाध्यायेति गंदेहघटकपंचभूताद्युत्पाद्यव्यापारस्वरूपोत्पत्तिविषयकश्रुतिसविरोधउत्पादकव्यापृतोत्पादनाविषयकश्रुतिसविरोधो नाम नवाधिकरणात्मकं श्रुतार्थपादः । अत्र सूत्राणि । २२ । इति श्रीप्रह्लादसूत्रे कटेशप्रासादभूषितनरगुदपतनावासनैलकंठिसुब्रह्मण्यद्वयप्रणीतासु शारीरकब्रह्ममीमांसासु निखिलसूत्रार्थसंग्राहककारिकासु आविरोधाख्यद्वितीयाध्यायः समाप्तः । अत्र पादचतुष्टयकारिकाः । प्रथमे पादे १०५ । द्वितीये १८३ । तृतीये १९२ । चतुर्थे ५७ । सर्वसंकलनायां संख्या । ४५७ । अथात्र प्रतिपादं सूत्राण्यधिकरणानि च । प्रथममेतत् सूत्रं ३७ । अ० १३ । द्वितीये । सूत्रं ४५ । अ० ८ । तृतीये । सूत्रं ५३ । अ० १७ । चतुर्थे पादे । सूत्रं २२ । अ० ८ । सर्वसंकलनायां । सूत्रं १५७ । अ० ४७ ।

इति श्री. सुत्रिस्तुतं परमेश्वरस्यैवनामरूपात्मकसर्वजगत्कर्तृत्वसाधकं नवममधिकरणं । ८ । ४

शास्त्रे ३

कर्मणः

2

ब्रह्मणो दाशकित्वादिब्रमेकअधीयते। अथर्ववेदैकदेशारत्नमेदैहियुज्यते। ८५ अंतर्गमिब्रकथनादंशं जीवगंतुयत्। भ्रमप्रतभेदेन च दत्तेऽतोऽविरुधता। ८७।
मंत्रवर्णादि। २। पादोऽप्यविश्वाभूतानीमपि मंत्रस्य लिंगतः। अपि च स्मर्यते। ३। स्मर्यते पि च गीता सुप्रमेवांश इति स्फुटं। अतो जीवो ब्रह्मणोऽंशः कल्पिताद्देवतो मतः।
८९। प्रकाशादिवन्त्रैवंपरः। ४। दुःखी जीवो यथानैवंपरमात्मा कदापि हि। प्रकाशाकाशकमलपत्रवन्नैव लिप्यते। ९२। स्मरंति च। ५। स्मरंतीं शंहिनिर्लेसं श्रुतिर
प्येवमाह हि। तत्र यः परमात्मा सोऽस्य सोऽनिर्गुणः स्मृतः। ९३। न लिप्यते कलैश्चापि पत्रपत्रमिवांभसा। कर्मात्मा ह्यपरो यो सो मोक्षबंधैः सयुज्यते। इति। ९४। एव
मर्थस्य एवमाह द्वा सुपर्वोति च श्रुतिः। ९५। अनुज्ञापरिहारो देहसंबंधाज्ज्योतिरादिवत्। ९६। सर्वत्रात्मन एकत्वेऽप्यनुज्ञापरिहारको। तत देहे न संबंधाद्देहे ज्योतिरादि
वत्। ९६। श्रोत्रियोगारगो बहिर्गो धो नैव स्मरंति न गः। केवलं हि पयो ग्राह्यं लवणा न्यतं। ९७। एवंगुर्वेगनाभावमापन्नस्याऽप्युज्यते। स्यांगनाभावमापन्नो
ग्राह्य आत्मेऽर्थतेरयत्। ९८। असंतनेऽप्यव्यतिकरः। ९९। पुण्यपापाद्यधिष्ठा नोपाधीनां हि स्य सं। असंबंधवतो न्योन्यधर्मादीनामसंकरः। १००। आभास
एव च। १०१। स्वस्वधर्मादिसंबंधो यो यो जीवोऽस्ति सोऽत्र न च त आभास एवायं नानो धर्मादिसंकरः। १००। प्रतिबिंबोपाधिधर्माः स्वकीये प्रतिबिंबके। चंचलत्वादयो भाति
परकीये तु नैव ते। १०१। विवस्वरूपधर्मास्तु सर्वत्र प्रातिबिंबके। भांयेव केचिन्निरिव तास्तु सति प्रातिबिंधके। १०२। विवस्वप्रातिबिंबो न्येऽपि भ्रमाद्दिदा। जवाकुसुमलोहस्य
स्पटिकेऽहियथा तथा। १०३। अदृष्टानियमात्। १०४। ये वा ह विभूवा जीवा अनेक इति तन्मते। धर्मादिसंकरो न्योन्यमदृष्टानियमाद्भवेत्। १०४। तथा हि। सुर्यादित्जनकाद्
अभिसंध्यादिषु पि वैवं। १०५। इदं फलं मया प्राप्तं करिष्ये ह मृतः परं। अभिसंध्यादयस्त्रिधं प्रयात्मनियता हि ये। १०६। ते स्वप्रयोज्यादृष्टानां भवन्ति हि नियामकाः। इति
प्रतिशसायं मभिः संधेति सूत्रकं। १०७। अभिसंध्या स्मरंति नीना सकल्पा आदि राट्वाः। करिष्ये न करिष्ये ह मि साधा प्रती जीवगाः। १०८। सूत्रार्थस्तु। साधारणमनोयोगसा
दत्तमदेशाद् विष्यति। अभिसंध्यादिनियम इति चेन्न भवेदयं। १०९। सर्वेषामपि देहानां मध्ये सर्वात्मनामपि। सर्वत्रासेव संयोगो देहकृत्तिरनो न हि। ११०। इति का
दशसूत्रं जीवात्मपरमात्मनामोपाधिकांशां शिभावसाधकं सप्तदशमधिकरणं। १११। इति श्री सुद्धितीयेऽविरोधाध्याये भूतश्रुतिविरोधभोक्तृश्रुतिविरोधोपा
नाम सप्तदशाधिकरणात्मकं सप्ततीयः पादः। ११२। अत्र सूत्राणि। ११३।

मिवाकर्तृदेवेषुवाक्याणां लयश्रुतेः। मृतावर्धगतिस्तेषां नेति चेन्न बुधो भवान् १४ वागादीनां तेज आदौ यो लयो वर्णितः श्रुतो न स
 मुख्यः किंतु गोण इति गोपात्त निर्णयात् १५ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव व्युत्पन्नः ५ युलोकनाभिप्रथमेऽश्रवणमाहुतेः स्फुटं। श्रुताव
 श्रवणात्तत्र श्रद्धाख्यादुतिकीर्तनात् १६ पर्जन्यादिवतुर्ध्वनिप्रवाहः। सुवर्णनात्। पंचवारं तादुतित्वमपां नास्तीति चेन्न तत् १७ सिद्धं
 तस्मात् श्रद्धाशब्देन ता एव व्याप उक्ता भवन्ति वै। श्रद्धाजनकता योगाल्लक्षणा संभवाज्जले १८ पंचवारं तादुतित्वेन तेषां पुरुषसंज्ञिता। पंच
 म्यामाहुतौ तेन सिद्धा भवति वेदगा १९ अश्रुतत्वादिति चेन्नैषादिकारिणां प्रतीतेः ६ जीवस्या वा दिवदेगमनस्याश्रुतत्वं नावादि
 भूतसंयुक्तो जीव एतीति चेन्न तत् २० उत्कंदुलोकगमनमिष्टापूर्तप्रकुर्वतां। इष्टापूर्तारव्यसत्कर्मकारिणां ध्यानादिना १ पथा
 गतानां सोमस्य लोकसंज्ञा श्रुतौ कृतौ। सोमो राजेति तत्संज्ञेष्टादिकारिणो रीरिणां। श्रद्धाख्यादुतिसंबंधोत्पत्तिश्चैव दर्शितः २२
 सूत्रार्थस्त्विति। सोमो राजेति संज्ञास्त्रिषामिष्टादिकारिणां। श्रुतौ पंचाश्रिविद्यायामसंबंधितया खलु २३ तेषामेव प्रतीतत्वादेव बादिभि
 राहतः। श्रद्धाशब्देन ता एव व्याप इत्युक्तमेव हि २४ भाक्तवानात्मवित्तात्तथा हि दर्शयति ७ इष्टादिकारिणां चंद्रलोकगानां स्वक
 र्मजः। फलभोगो न घटते। न ते हि दिवो कसां २५ देवास्तामसस्यंतीति श्रुतिरस्तीति चेन्न तत्। इष्टादिकारिणां तेषां मन्त्रत्वंगोणमेव
 हि २६ स्वर्गकामो यजेतेति श्रुतिबाधप्रसंगतः। यदि देवैर्भक्षितास्युर्भुंजीरंस्वः सुखं कथं २७ तेषामन्त्रात्मवित्तादिह विरोधिप्रदानतः।

देवभोग्योपकारितादत्र त्वय्यपदेशनं २८ तथा हि दर्शयत्येतो देवभोग्योपकारितां। श्रुतिरात्मानमिज्ञानां प्रदुष्यत्संश्रुताम्पतः २९ यदा।
 पंचाश्रिविद्याश्रुत्यानां केवलेष्टादिकारिणां। क्रममुक्तेरभावेन देवात्तत्वेन अधिकृतिः ३० मुख्यान्त्रत्वे सोमलेकिफलभोगः श्रुतीरितः। न घ
 टेत ततो गोणमन्त्रत्वमित्योजना ३१ स्वकर्मफलभोगार्थं परलोकं व्रजत्ययं। जीवो भूतपरिष्वक्त इति सिद्धमिहादितः ३२ इति
 साधनाध्याये प्रथमे वेराग्यपादे सप्तसूत्रमनात्मविज्जीवस्य देहांतरारंभकत्रिवृत्तभूतैः सह परलोकगमनपूर्वकं मामुष्मिक
 स्वकर्मफलभोगावसानप्राप्ताधः पतनभयजननद्वारा विषयवेराग्यसंपादनसूचकं रस्यधिकरणं प्रथमं १ कृतात्म्येनुश
 यवान्दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च १ कृतस्य कर्मणा भोगान्नाशेऽनुशयवानधः। स्वर्गजीवः समायाति यथेतं किंचिदन्यथा ३३
 श्रुतिस्मृतिभ्यामथेयिं स्पष्टमेवावगम्यते। आमुष्मिकान्यफलदं कर्मानुशय उच्यते ३४ चरणादिनिचेन्नोपलक्षणार्थेनिकाच्छी
 जिनिः। २ सदा चारादुराचारात्सदस्यो निसंभवः। श्रूयतेऽतो नुशयवानायातीति चेन्न तत् ३५ काष्ठीजिन्याख्य आचार्यद्वयमाच
 रणश्रुतिः। दिष्टरूपानुशयोपलक्षणार्थेति मन्यते ३६ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ३ पुण्यपापविशेषानुशयेन सदसज्ज
 नौ। सतोऽसतो वाचास्य वैयर्थ्यमिति चेन्न तत् ३७ जीवनिष्ठानुशयस्याचारपेक्षत्वनोजनौ। चरणस्यार्थवत्त्वेन नानर्थक्यस्य संभवः
 ३८ पुण्यपापे एव वेद उक्ते आचारशब्दतः। वार्दयोचार्य इत्याहायात्ततो नुशयान्वितः ३९ इति सानुशयजीवो वरोहणबोधकं
 चतुःस्त्रं कृतात्म्याधिकरणं द्वितीयं २ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतं १ निषिद्धा विहिते कुर्वतामपीष्टादिकर्तव्यं।

२ सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः। ४।

चंद्रस्यलोकेगमनंश्रुतमस्तीतिशंकते ४० संयमनेतनुभूयतेरेषामारोहावरोहोतद्गतिरिति २ यमालयेस्वपादानुसारेणयमपा
तनो। अनुभूयतुनलेकिमिममायांतिपापिनः ४१ एवेभूतावेवतेषामारोहाधोवरोहको। यमलोकेगतेर्वेदेदर्शनाच्चगतिर्दिधि ४२ स्मरं
ति ३ स्मरंत्यपिहिमन्वाद्यापापिनानरेकेगतिं। अविचसत ४ किंचपौराणिकाः प्राहुर्नरकान्सप्तपापिनो ४३ तत्रापिचतद्वापाराद्वि
रोधः ५ यमव्यापारसत्त्वाधिरौरवादिषुतेघपि। कृतेपिचित्रगुप्ताद्यैः शासनांशोऽविरोधिता ४४ विद्याकर्मणोरितितुप्रकृतत्वात् ६ मृ
तमात्रैर्जनैः सर्वैश्चंद्रलोकोनपूर्यते। विद्यासत्कर्मरहितैर्बहुभिः पापिभिर्जनैः ४५ नप्राप्यतेचंद्रलोकेतेषामागस्तृतीयकः। यमलो
केगतेर्हंतुरतः सर्वेनचंद्रगाः ४६ सत्कर्मकारिणोयेतेपितृयानेनचंद्रगाः। विद्याद्यादेवयानारव्यमार्गेणब्रह्मलोकगाः ४७ अतोमृता
येतेसर्वेगच्छंतीदुमितश्रुतो। सर्वशब्दस्यसंकोचः कार्यइष्टादिकारिषु ४८ एवमिष्टानिष्टकारिसमोलोकोविधोरिति। शं
कापनोदनार्थोहितुकारोत्रसस्त्रगः ४९ सूत्रार्थस्तु। असंप्रतिश्रुतोचंद्रलोकस्यत्येतयोरिति। षष्ठीद्विवचनांतस्यार्थोविद्याकर्मणो
रिति ५० प्रकृतत्वाद्धेतुतयात्रविद्याकर्मणोरतः। प्रापकत्वंदेवयानपितृयानारव्यमार्गतः ५१ विद्याकर्मविहीनानांतृतीयस्यपथः
श्रुतेः। नचंद्रलोकसंप्राप्तिरितिसूत्राक्षराशयः ५२ नतृतीयेतथोपलब्धेः ६ अपांपुरुषसंज्ञित्वंपंचम्यामाहुताविति। नतृतीयेप्र
विष्टानापथ्ययंनियमोस्तिहि ५३ विनैवसंख्यानियमंतृतीयपथगामिनो। देहप्राप्तिश्रुतेर्वेदेनियमश्चंद्रगामिनो ५४ स्मरंतेपिच

श्रीगणेशायनमः। अथसाधनारव्यस्तृतीयोऽध्यायआरभ्यते। जीवस्यदुःखसंसारनिरूपणमुत्वेनहि। वैराग्यायाद्यपादोयंतृतीया
ध्यायउच्यते १ तदंतरप्रतिपत्तोरंहतिसंपरिष्यक्तः प्रश्ननिरूपणाप्यां १ देहांतरस्यसंप्राप्तौपूर्वदेहादिनिर्गतः। त्रिवल्लतेः सूक्ष्मभूते
जश्वोयुक्तोहिगच्छति २ जन्मन्यस्मिंजलमयंदधिप्रभृतियद्विः। श्रद्धापूर्वकृतस्वाग्नौसूक्ष्माभावप्रपद्यते ३ नाआपोयष्टलिंगा
रव्यदेहाधाराभवन्तिहि। लिंगद्वाराद्युलोकस्थायानिसोमारव्यदेहकं ४ ततःपर्जन्यमापन्नाष्टिरूपाभवन्तिहि। ततःपृथ्वीगता
ब्रीह्याद्यन्नरूपाभवन्तिहि ५ ततःपुरुषमापन्नारेतोरूपाभवन्तिताः। ततस्तुयोषिलंप्राप्यतत्रगभीरनास्थिताः ६ एवंपुरुषदेहा
रव्याप्राप्ताःपरिणतिक्रमात्। अपामियंपरिणतिजश्वेनगमनंसह। प्रबोधयतितस्मान्तत्परिष्यक्तःसगच्छति ७ अयंपंचाग्निवि
द्यायामर्थोवेदेहिस्त्वितः। विद्याप्रश्नोपदेशाभ्यांपंचम्यामाहुताविति ८ पंचभुलोकपर्जन्यपृथ्वीपुरुषयोषितः। अग्निबुध्यापास्य
तयानदिद्यायांनिरूपिताः ९ श्रुतावस्यामवग्रहणमन्यभूतोपलक्षणं। इत्येतदग्निमेतन्नेस्त्रकारोहिवक्ष्यति १० आत्मकत्वानुभू
यस्त्वात् २ वातपित्तकफैर्वसुतेजोजलसमुद्भवैः। आत्मकत्वाच्छरीरस्यभूतत्रितयजन्यता। तन्निष्पत्तां हिभूयस्त्वादृशहोत्रोपल
क्षणं ११ प्राणगतेश्च ३ स्थूलदेहस्वरूपाणिभूतान्याश्रित्यतिष्ठतां। मुख्यप्राणोदियाणांचमृतावूर्ध्वगतिश्रुतेः १२ प्राणाभूता
श्रिताएवगच्छंतीतिवसिध्यति। अतोपितत्परिष्यक्तोर्हतीतिहिसिध्यति १३ अग्न्यादिगतिश्रुतेरितिचेन्नभाक्तत्वात् ४ अ

द्युतेस्वभोगार्थमन्ये जश्चैरधिष्ठिते संसर्गमात्रं जीवानां त्रिदिवादवरोहतां ६४ जीवप्राक्तनकर्मानुवादेनैव यथाकृतः। पूर्वभाकाशादि
भावकथनावसरे तथा ६५ त्रीत्यादिभावकथनावसरे पुरुषो न सः। किंतु त्रीत्यादिभावेन जायंत इति कीर्तनात् ६६ कर्मानुवादाभा
वेन जायंत इति विश्रुतिः। संसर्गवंतो जायंत इत्यर्थे गोणमाह हि ६७ अश्रुद्धिमिति चेन्न शब्दात् २ ज्योतिषो मादिकं कर्म पशुहिंसनयो
गतः। अश्रुद्धं तत्तत्तवतां जीवानामनुशायिनां ६८ अवरोहे स्थावरेषु दुःखरूपं फलामये। मुख्यमेवेह जन्मास्तु त्रीत्यादिधिति चेन्न तत्
६९ वैधाद्यजेति शब्दानां श्रुद्धं किंतु पुण्यदं। अतस्तत्कर्म कर्तृणां न मुख्यं जन्म तेषु वै ७० रतः सिग्या गोथ ३ अन्नभावोर्ध्वमाग्रावे
रेतः सिग्भाव उच्यते। न स मुख्यः पूर्ववदभिलाषाद्योगावसः ७१ यो नः शरीरं ४ प्रविष्टे रेतो यो ने हि शरीरमनुशायिनां। उत्पद्यते
नुशयारव्यकर्मभोगाय जन्मिनां ७२ इत्याहरमणीया चरणा इत्यादिका श्रुतिः। तस्माद्योनौ जन्म मुख्यं संसर्गं स्त्वितरेषु हि ७३
इति चतुःसंसांनुशयस्वर्गैकदेशं इलोकावरोहि जीवानां मुख्यगोणजन्म विभाजकमन्याधिष्ठिताधिकरणं च ६ इति षडधि
करणात्मकः सप्तविंशति सूत्रः साधनारव्यतृतीयोऽध्याये वैराग्यपादः प्रथमः महावाक्यार्थबोधार्थतत्त्वशार्थशोधकः। तृती
याध्यायगः पादो द्वितीयः प्राच्यते धुना ७४ संख्येष्टि शब्दा हि १ स्वप्ने जाग्रत्सुषुप्त्योर्वैसंधिजेयानुभूयते। व्यावहारिके वस्तुस्थितिः सा
नैव प्रतिभासिकी। यतो र्थमिममाम्नायो वदतीति तु शंकेते ७५ निर्मातारं वैके पुत्रादयश्च २ किं वैकेशाखिनः प्रादुर्निर्मातारं तदे

श्वरं। कामानां काम्यंत इति कामा एव सुतादयः ७६ ईशस्तु तत्तः सत्यास्वप्नसृष्टिर्दुमादिवत्। घटादिव इत्यादीनां सर्जनोक्ते श्व
सत्यता ७७ इत्यादिपक्षे नकारो मायामात्रमितीत्यनू। तां प्रातिभासिकीं प्राह शक्तिकारजतादिवत् ७८ मायामात्रं तु कर्तृत्वे
नानाविध्यं स्वस्वरूपतात् ३ न हि सत्यास्वप्नसृष्टिः किंतु सा प्रातिभासिकी। असंबद्धस्वरूपत्वाद्योग्येन समयादिना ७९ स
चकश्च हि श्रुतेराचक्षते तद्दिदः ४ असत्यापि भवेत्त्वप्रोभाविसत्यार्थबोधकः। असत्यरजतज्ञानं सत्यहर्षाविहं यथा ८० इति वि
ज्ञायते वेदात्याहुश्च स्वप्नकोविदाः ८१ यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति। समृद्धितं ज्ञायानस्मिन् स्वप्ने निदर्शने इति श्रुतिः ८२ नी
पराभिधानात्तुतिरोहितं ततो ह्यस्य बंधविपर्ययो ५ जीवेऽप्यस्ति महेश्वर्यमीशेश्वर्यसमंसदा। तथापि तन्न प्रकटं तिरोहितमवि
द्यया ८३ षड्रुणेऽप्यसं पन्नपरे शस्यात्मना सह। अभेदेनोपासनया जायते तु प्रसन्नता ८४ साक्षात्कारः प्रसादेन सगुणस्य प्रजाय
ते। साक्षात्कारे निर्गुणात्मविज्ञानमपि जायते ८५ तथाप्युपासासामर्थ्या कर्ममुक्तेरनंतरं। चरमं तन्निर्गुणात्मविज्ञानं जायते पुनः ८६
देहवसाने सगुणोपास्यवासनया युतः। यो चिराद्युक्तमार्गेण ब्रह्मलोकं स गच्छति ८७ यस्तु निर्वासनो भूत्वा निर्गुणात्मसमाधिमान्। उपा
सकोपि देहान्ते विदेहं मुक्तिमश्नुते ८८ तथा हि। शिवगीतासं शिववाक्यं। सा लोक्यमथ सा रूप्यं सा धर्म्यं सा युज्यमेव च। केवल्यं चेति तां
विद्धि मुक्तिराद्यवपंचधा इति ८९ ब्रह्मलोकं गतो मुक्तः सिद्धारव्यदेहमेति वै। परेशोपासनालब्धजगदीशप्रसादतः ९० आविर्भव

नित्यमुक्त ईश्वर्यतिरोहितं। ईशं शब्देन जीवोपिते दैव्यैर्ह एव हि ९१ तस्मादीशादिजीवस्य बंधमोक्षोयतस्ततः। ईशाभिधानतो जी
 वेश्वर्यमपि वेत्सुटं ९२ देहयोगाद्वा सोपि ६ ऐश्वर्यस्य तिरोभावाप्यस्मिन् देहादियोगतः। यथा चंद्रगतोऽस्य जलयोगान्तिरोहि
 तिः ९३ ऐश्वर्यस्य तिरोधानमेव नाभाव इष्यते। ईशाभिन्नो जीव इति वा शब्दोत्रावधारणे ९४ इति षट्स्त्रयं स्वप्नसृष्टेः शुक्तिरजतव
 त्प्राप्तिभासिकत्वं साधकं संध्याधिकरणं प्रथमं १ तदभावो नाडीपुतं च्युते रात्मनि च १ स्वप्नाभाववती निद्रामनोदाराहृदं बुजे।
 पुरीतदं सनाडीपुतं दत्ते शेषे निष्ठतः ९५ नाडी पुरीतदीशगतां निद्रास्थानत्वं संश्रुतेः। समुच्चयेन निद्रायाः स्थानत्वं ननु पाक्षिकं ९६ अ
 तः प्रबोधास्मात् २ यतो नाडीगतो देवः सुषुप्तिस्थानमुच्यते। अतो वेदेन जीवस्य देवाज्जागृतिरुच्यते ९७ यो यत्र निद्रितस्तस्मा
 देवस्थानात्स बुध्यते ९८ इति जीवस्य सुषुप्त्याख्यावस्थाविशेषबोधकं द्विस्त्रयं तदभावाधिकरणं द्वितीयं २ स एव तु कर्मानुसृ
 तिरह विधिभ्यः १ यः प्रसुप्तो भवत्यत्र स एव प्रतिबुध्यते। कर्मादिपंचहेतुभ्यां न प्रसुप्तं बुध्यते ९९ कृत्वा कर्मणि पूर्वद्विरनुसं प्र
 धायतां निहि। समापयति तच्छेषं परेद्युर्जागृतिंगतः १०० किंच। यो हं पूर्वदिने दृष्टा स एवाद्यदिनेष्यहं। इति स्वमनुसंधने स्वरू
 पं जागृतिंगतः १ किंच। यो वै पूर्वदिने दृष्टः स एवाद्यदिनेष्यहं। इतीतरं च स्मरति स्वापोर्ध्वं जागृतिंगतः २ प्रतियोन्या इव तिवु
 द्भांतायेत्यादिका श्रुतिः। साक्षादेवानुवदति प्रसुप्तप्रतिबोधनं ३ किंच। संध्यामहरहः कुर्यादित्यादिकर्मणां विधिः।

लोके ८ अविचरोपदीक्षेण धृष्टद्युम्नादिसंभवः। अयोनिजः स्मर्यते हि भारतादौ महर्षिभिः ५५ दर्शनाच्च ९ जरायुजां उजो द्विज्जखेद
 जाख्येषु वर्षास्सिद्धेदजो द्विजयोः स्त्रीपुंयुक्तियोगं विनापि हि। उत्पत्तिदर्शनेनापि नियमो नाकुतियं ५६ तृतीयशब्दावरोधः संशोक
 जस्य १० जरायुजां उजो द्विजास्त्रय एव श्रुतोऽश्रुताः। देहास्तथापि त्रु द्विजपदात्स्वेदजसं ग्रहः ५७ उ द्विद्यभूमिस्वेदवाह्योरुत्पत्ति
 दर्शनात् ५८ इत्यनिष्टादिकारिणां चंद्रलोकगमनाभावावबोधनपूर्वकं मिष्टादिकारिणां चंद्रलोकसंप्राप्तिबोधकं दशस्त्रयं
 निष्ठादिकार्यधिकरणं तृतीयं ३ तत्त्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः १ भोक्तव्यकर्मणि क्षीणे त्रिदिवादवरोहना। आकाशवायुधूमात्र
 मेघभावः श्रुतोऽश्रुतः ५९ वृष्टिद्वारा प्रवेशस्ततो ब्रीत्यादिरूपता। अन्नद्वारा येषु भावोरेतो द्वाराजनिः स्त्रियां ६० तैर्मावोयः स
 तत्साम्यप्राप्तिनेति स्वरूपता। तत्संसेवेण तत्साम्यप्राप्तियोग्यत्वं संसवाल ६१ इति सानुशयजीवानां स्वर्गवरोहणक्रम
 श्रुताकाशादिभावस्याकाशादिस्वरूपेणोत्पत्तिमत्परत्वे निवारणाय तत्साम्यप्राप्तिपरत्वं प्रतिपादकमेकस्त्रयं तत्त्वाभा
 व्याधिकरणं चतुर्थं ४ नातिचरेण विशेषात् १ जीवोत्पत्त्यं कालं खादिष्यवरणाय साम्यतः। वृष्टिद्वारा प्रवेशनिभूमिभि
 त्यवधार्यते ६२ भूमेर्ब्रह्मादिधान्येषु प्रवेशोर्ध्वं विनिर्गमे। श्रुत्या कालविलंबात् विशेषस्पर्शदर्शनात् ६३ इत्येकस्त्रयं
 अनुशयजीवस्वर्गवरोहणकालविलंबाविवर्धकं पंचमाधिकरणं ५ अन्याधिष्ठितपूर्ववदभिलाषात् १ ब्रीत्या

५ उपदिष्टं निर्विशेषं ब्रह्मश्रुत्या यथा तथा । अनादिमत्परं ब्रह्म ह्येतादिना स्मर्यतेऽपि च १५ अनयोपमासूर्यकादिवत् ८ यत एव
 निषेधेन परस्यात्मोपादिश्यते । निर्विशेषो न एवास्मिन्नुपमासूर्यकादिवत् १६ श्रुता बुक्ता स्तितेनापि निर्विशेषक एव सः । यथा
 ह्ययं ज्योतिरात्मैत्यादिरत्र श्रुतिः स्फुटा १७ **अबुवदग्रहणान्नतथात्वं** ९ सूर्यादिकेभ्यो मूर्तेभ्यो भिन्नं इह स्मृतं बुवे । प्रतिबिंबो
 पाधिभूतं दृश्यते ह्येता तथा १८ अमूर्ती व्यापकादिशादूरस्थो पाध्यदर्शनात् । दृष्टांतो विषमो तोनात्मनिसूर्यादितुल्यता । इ
 त्यादिष्य समाधत्ते वृद्धिहासेति सूत्रतः १९ वृद्धिहासभाक्कर्मनर्भावा दुभयसामंजस्यादेव १० यथेन प्रतिबिंबस्य जलान्तर्भव
 तो न हि । वास्तवं वृद्धिहासादिभाक्कं जलगतं तथा २० अविकार्यात्मनो देहांतर्भावाद्देहगंतत् । एतावतांशेन तयोः सामंजस्यादुदा
 हृतिः । २१ दर्शनाच्च ११ परस्येव ब्रह्मणो हि प्रतिबिंबनरूपतः । देहमध्यप्रवेशस्य श्रुतौ स्पष्टं प्रदर्शनात् २२ घटते प्रतिबिंबत्वम
 पि दुर्घटमात्मनः । विभोः प्रवेशनं नान्यदस्य त्रप्रतिबिंबनात् २३ इत्येकादशसूत्रं स्वतः परतो वा ब्रह्मणो निर्विशेषत्वसाधकमनु निज रूपेण
 भयलिङ्गाधिकरणं पंचमं ५ प्रकृतैतावत्तं हि प्रतिषेधतिततो ब्रवीति च भूयः १ विशेष्यत्वेनोपदेशापाधान्यास्यकृतं जगत् ।
 परिच्छिन्नं यत्तदेव श्रुतिर्नैति निषेधति २४ तस्मान्निषेधनाद्ध्वं नाम धेयमिषेण हि । भूय आह श्रुतिर्ब्रह्मनिर्वाधं सत्त्वरूपकं २५
 अतोपि नेति नेतीति जगदेव निषेध्यते । अधिष्ठानं निषेधस्य सद्रूपं ब्रह्म शिष्यते २६ तदव्यक्तमाह हि २ तद्ब्रह्मास्माद्यभिन्नस्य प्रमाणं ५

२ ओपाधिकं धर्मभेदादिकं मुपधेयेकरोतीति कर्म उपाधिरित्यर्थः । ३ व्याप्य व्यापकधर्मद्वयविभागे न युथा । हि कुंडले भिन्नाभिने
 ७ तथा व्यपस्थया व्याप्य व्यापकधर्मद्वयविभागे न ब्रह्मजीवो
 स्यत्वगोचरः । स एष नेति नेत्यात्मा तद्यगत्स्यो न हि गृह्यते । इत्यादिका श्रुतिर्यस्मादाहात्मानमगोचरं २७ अविसंराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्या
 २ निर्विशेषं ब्रह्म धिया समाधौ निर्विकल्पया । पश्यंस्वपीति वैवेदस्मृतिभ्यामवगम्यते २८ **प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशशब्दे**
मण्यभ्यासात् ४ यथा प्रकाश आकाशे तौ पाधौ भातिभिन्नवत् । तथा प्रकाश आत्मापि ध्यानादौ भातिभिन्नवत् २९ वस्तुतस्त्वेक
 पत्वं जीवात्मपरमात्मनोः । न वक्तुं तत्त्वमसीत्यभ्यासादवगम्यते ३० अतोनेतेन तथा हि लिङ्गं ५ ओपाधिकत्वाद्देहस्य विद्ययानेति
 रस्य सः । ब्रह्मेयजीवो जनेन ब्रह्मणेकमुपैति वै ३१ श्रुतिजातं तथा त्वास्ति जापकं भेदस्वेतने । ब्रह्मेव स ब्रह्माप्योतीत्याद्यत्र श्रुतिर्दृ
 कं ३२ उभयव्यपदेशात् हि कुंडलवत् ६ ध्यातु ध्यान ध्येयभावबोधक श्रुतिभिर्भिदा । तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यो ह्यभेदो ब्रह्मजीवयोः
 ३३ द्विधा श्रुते ब्रह्मजीवो भिन्नाभिन्नो व्यवस्थया । यथा हि कुंडले भेदो द्यौप्यव्यापकं भेदयोः ३४ **प्रकाशाश्रयवद्भवे जस्तान्** ७ ध
 भेदाभेदो प्रकाशस्य प्रकाशाश्रयते जसः । ते जस्तानां विशेषेपि यथेवं ब्रह्मजीवयोः ३५ प्रकाशस्ते जस इति भेदः प्रत्यक्षतः स्फुटः ।
 अभेदोपि च ते जस्तान् तथैव ब्रह्मजीवयोः ३६ चिद्रूपत्वाविशेषेपि द्विधा श्रुत्यभिधमनं । इयं नृयाग्निमाभ्यां वैस्त्राभ्यां खंड्यते हितत्
 ३७ पूर्ववद्वा ८ प्रकाशवच्चावैशेष्यमित्युक्तयो यथापुरा । सतथैव हि सिद्धांतः पूर्वपक्ष इहेतरः ३८ प्रतिषेधाच्च ९ नेति नेतीति प्र
 वेक्त श्रुत्या जडनिषेधनात् । नान्यो तोस्ति इष्टेत्यादि श्रुत्या ब्रह्मान्यचेतनः ३९ नास्तीति प्रतिषेधाच्च ह्येकमेवा द्वितीयकं । ब्रह्मचि

६ त्रिमात्रमित्येव सिद्धांतः पर्यवस्यति ४० तेन भेदाभेदपक्षौ त्वं भेद इत्यपि। पक्षो जगत्सत्यमिति पूर्वपक्षादहोखिलाः ४१ इति न वस्तुने
 तिनेतीति निषेधस्य परब्रह्मनिषेधासंभवबोधनपूर्वकं प्रपंचमात्रनिषेधसाधकं प्रकृतैतावत्प्रतिषेधाधिकरणं षष्ठं परमतः सेतुमा
 नसंबंधभेदव्यपदेशेभ्यः १ नैकमेवाद्वितीयं सत्किं तस्मादन्यदस्ति हि। सेत्वादिव्यपदेशेभ्यः श्रुतिस्थेभ्यः पृथक् पृथक् ४२ साम्यात् २
 उन्नतं निर्मितः पंथायः स सेतुर्जलोपरि। व्यवस्थापकता साम्यात् सेतुत्वे गौणमात्मनि ४३ बुद्ध्याः पादवत् ३ चतुष्पात्वादिनोन्मानव्यप
 देशेन वास्तवः। किं तूपास्यर्थ आशादो तस्यादव्यपदेशवत् ४४ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ४ भेदः स्थानविशेषेण यस्तस्याभाव एव यः।
 स सुषुप्तौ परिच्छेदो जीवस्य ब्रह्मणोच्यते ४५ अस्यादित्यस्त्रुपं सोऽश्वभेदः स्थानविशेषतः। उपासनार्थमेवोक्तो न हि वास्तव इष्यते ४६ य
 थाप्रकाशा एकोऽपि विरळांगुलिमध्यगः। विच्छिन्नवत्करस्यापस्तुतो संबद्धवन्मिथः ४७ तथा तैकोऽपि बुद्धिस्थो विच्छिन्नस्तल्लये मिथः। सु
 षुप्तौ संगत इव भाति नैवोभयं स्वतः ४८ घटकुंभाद्यवच्छिन्नः सद्वितीयो हितल्लये। अद्वितीयो यथाकाश एव मात्माप्युपाधितः ४९ वस्तुतो
 नैव संबंधो नैव भेदोऽपि वास्तवः। तेन संबंधभेदाभ्यां सद्वितीयकतान हि ५० उपपत्तेश्च ५ स्वमपीतो भवतीति श्रुत्या स्वप्राप्तिकीर्तनात् गौणः
 स्वेन स्वसंबंधः सुषुप्तौ ब्रह्मजीवयोः ५१ एवमस्यादित्यस्त्रुपं सो भेदोऽप्यत्र न वास्तवः। नान्यो तोस्ति इष्टेत्यादि बहुश्रुतिविरोधतः ५२ स्वमपी
 तो भवतीति नान्यो तोस्तीति साधकात्। दृष्टान्ताच्च प्रकाशादेर्गौणत्वे योगभेदयोः ५३ तथान्यप्रतिषेधात् ६ यथा सेत्वादिहेतुभ्यो नैव वस्तु

प्रसुप्तपुनरुत्थानं विना तु घटते न हि ४ इत्येकसूत्रं प्रसुप्तस्य नियमेन प्रबोधस्तत्त्वकं तृतीयाधिकरणं ३ मुग्धेर्धसंपत्तिः प
 रितेषात् १ मुग्धसंयुक्तपुरुषे यावत्स्थापारिदृश्यते। जाग्रदादिवत् तस्यो वैलक्षण्यया तृथाध्यसा ४ मृतेः सुषुप्तेऽर्थाधीनां
 धर्माणामन्वयोऽस्यतः। अर्धसंपत्तिरुदिता मूर्च्छावस्था त्रपंचमी ५ अर्धशब्दः कतिपयधर्माणां बोधकोऽत्र हि। बहुव्रीहिः समा
 सोऽत्रान्वयः संपत्तिशब्दतः ६ इत्येकसूत्रं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमरणावस्थाचतुष्टयातिरिक्तमूर्च्छावस्थासाधकं चतुर्थं मुग्धाधिक
 रणं ४ न स्थानतोऽपि परस्मैसमयत्वेन सर्वत्र हि १ स्वरूपत उपाधेश्चैवैस्त्रुपं ब्रह्मणो न हि। सर्वास्त्रुपनिष्पत्तिस्मिन्सविशेषत
 र्वंडनात् ७ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमलक्षणात् २ न निर्विशेषं ब्रह्मोपास्ति ध्येयाकारभेदतः। परमात्माकारभेदादिति चेन्न त्वे
 रितं ८ प्रत्युपाधिपरब्रह्माभेदस्य कथनाच्छ्रुतोऽपि स्तिष्यपि सर्वसुनिर्विशेषकमेव तत् ९ अपि चैवमेके ३ किं चैकेशाखिनो
 भेदनिंदापूर्वकमात्मनि। अभेदमेव ब्रुवते नेह नानेति वाक्यतः १० अरूपवदेव हितप्रधानत्वात् ४ निर्धर्ममेवावधारयितव्यं ब्रह्म
 सर्वदा। निर्गुणब्रह्म मुख्यत्वात् नेह नानेति हि श्रुतेः ११ प्रकाशवच्चैवैष्यति ५ त्रैलोक्यादेरुपाधिस्थेः सविशेषं प्रकाशवत्। अ
 वैष्यत्यादिशोधनतः सरायाः श्रुतेरपि १२ आह च न मात्रं ६ स यथासंधवधन इत्याद्याश्रुतिराह हि। निर्विशेषपरब्रह्म निमात्रे
 कस्वरूपकं १३ दर्शयति वाच्योऽपि स्मर्यते ७ अथात आदेशो नेति नेतीति ब्रह्मनिर्गुणं। स एव निषेधनद्वाराश्रुतिर्दर्शयति ध्रुवं १४

११ शास्त्रांतरेये श्रुयते सप्तहोत्राः सवाभिधाः शतौ द्वाताः सौ र्वाधास्त्रेतासंबंधजिताः ॥ १॥ अथर्वेकाग्रिसंबंधास्तेपथाथर्ववेदिनाः एकाग्रानि
नानियम्यते तेस्त्वैव श्रुते बलात् ॥ २॥ तथा कौशेयतस्यान्ननियमोऽप्ययनं प्रति नृषुंडकौतुविद्यायां नैतदिसाकश्रुते ॥ ३॥ ८३॥

समारव्यापास्यदेवताः॥शाखाभेदेपियस्यैकाभिन्नंतडुपासनं ६९ भेदान्नेतिचेन्नैकस्यामपि २ षड्वैपंचाग्नविद्यायामग्नीचाज
सनेयिनः॥पंचाहुरग्नौदोगादितिरूपभिदोभयोः ७० रूपभेदान्नविद्यैक्यमितिचेदुत्तरंशृणु।नैकस्यामपिशारवाणारूपभेदोस्ति
शारवयोः ७१ पंचद्युलोकपर्जन्यपृथ्वीपुरुषयोषितः॥उपास्याअग्निबुध्यातेतुल्याउत्तमयशारवयोः ७२ यजमानमृतेरुर्ध्वतदीयर्त्विस्तु
रोगमैः॥अरण्यनीतोऽग्निःषष्ठउक्तोवाजसनेयिभिः ७३ षोडशियहवत्सोऽग्निरुभयत्रविकल्प्यते।उपसंह्रियतेवाग्निविद्यायांसामवेदि
नां ७४ पंचाग्निविद्यापंचत्वेग्नीनामुभयशारवयोः॥षट्त्वेषडग्निविद्येतिसमारव्यारव्यातिमर्हति ७५ षडग्निविद्यापंचाग्निविद्येयमिति
श्रुतौ।साक्षादुक्तमतोऽग्नीनांविद्यैकोभयशाखिनो ७६ स्वाध्यायस्यतथात्वेनहिसमाचारेधिकाराजसववचतन्नियमः ३ मुंडकारव्यो
पनिषदोध्ययनावसरेश्रुतौ।शिरस्संगारपात्रस्यधृतिरूपंशिरोव्रतं ७७ कर्तव्यत्वेनोपादिष्टमुंडकेन्यत्रनास्तिनतः।अतोऽन्योपनिषद्
सविद्यातोमुंडकेरिता ७८ भिन्नैवब्रह्मविद्येयंशिरोव्रतविशेषिता।इत्याक्षेपस्यसंप्राप्तौसमाधत्तेहिसूत्रकृत ७९ स्वाध्यायस्यैवांगमि
दनविद्यायाःशिरोव्रतं।यतःस्वाध्यायांगतयावेदव्रतनिरूपके ८० स्वशास्त्रआथर्वणिकामुंडकाध्ययनांगतां।आहुःशिरोव्रतस्यापि
तेनविद्यांगतास्यन ८१ किंचाशिरोव्रताननुष्ठात्रानैतदध्ययमित्यपि।एतच्छब्दादधिकृतमुंडकयथवाचकात्।अधीतइतिशब्दाच्चे
तदित्यादिवेदगात् ८२ मुंडकाध्ययनस्यांगनविद्यांगंशिरोव्रतं।अतोऽनमुंडकप्रोक्तब्रह्मविद्याभिदान्यतः ८३ दर्शयतिच ४ सर्ववेदैर्वेद्य

१ सर्ववैद्यापसदमासतंतीत्यादिकाश्रुतिः।

मेकं वदंती ब्रह्मनिर्गुणं । तदिद्यायाश्च सर्वत्र दर्शयत्येकमर्थतः ८४ इति चतुःसुत्रं सगुणनिर्गुणब्रह्मविद्यानामसतिबाधके सर्ववेदांते
षु विद्यैक्यसाधकं सर्ववेदांतप्रत्ययाधिकरणं प्रथमं १ उपसंहारोऽर्थभेदाद्विधिशेषवत्समाने च १ श्रुतिभेदेऽप्येकस्मात्ते विचाराच्च समा
ख्यया । उपासने तत्प्रदेशानुक्ता अन्यत्र चोदिताः ८५ तदीयाये गुणास्तेषां कर्तव्या तत्रोपसंहृतिः । उपास्योपासनार्थस्य त्वभेदाद्विधिशेषव
त् ८६ यथाग्निहोत्रकर्मदेरंगत्वेन प्रचोदिताः । शारवांतरे गुणास्तेषां तथात्राप्युपसंहृतिः ८७ इत्येकसुत्रमुपासनैक्यप्रकृतानुक्तान्यो
क्तस्य गुणोपसंहाराधिकरणं द्वितीयं २ अन्यथा त्वं शब्दादिचेन्नाविशेषात् १ प्राणस्योद्गीथकर्तृत्वे नोपास्यत्वं विधीयते । बृहदारण्य
के होतृगोत्रोद्गीथांगभावतः ८८ भिन्नस्वरूपतोपास्यप्राणेशब्दात्प्रतीयते । तेन विद्यैक्यमुभयोर्वेदयोर्नेति चेन्न तत् ८९ अविशेषा
द्बहुविधा उद्गीथोपासनोभयोः । एकैव वेदयोर्ज्ञेयसाक्षेपः पूर्वपक्षिणः ९० देवाः प्राणंतमुद्गीथमुपासां च क्रिरेदिति । यदुद्गीथप
दंतस्योद्गीथकर्तरिलक्षणा ९१ अविशेषबहुत्वानुसारात्स्वीयतेत्यतः । वेदद्वयेऽप्येकस्य प्राणस्येति हि शंकेते ९२ नवाप्रकार
णि भेदात्सरोवरीयस्त्वादिवत् ३ उद्गीथकर्तरि प्राणे यदुद्गीथपदस्यैव । लक्षणा स्यात्तमुद्गीथमुपासां च क्रिरेदुतौ ९३ तथापि ना
त्र विद्यैक्यमोमुपक्रमबाधतः । अत उद्गीथावयवओंकारेत्येवलक्षणा ९४ तस्मात्सरोवरीयस्त्वादिकवद्वेदएव हि । उद्गीथप्राण
विद्यायानैक्यं ध्येयस्य भेदनः ९५ यथा उद्गीथोपास्तिसाम्येऽप्येकत्रोद्गीथआत्मनः । अध्यासेन वेरीयस्त्वरत्नादिगुणैर्युता ९६
उपास्तिरादित्युत्सृष्टहेमश्च श्रुतिधर्मकात् । अन्योद्गीथोपासनाद्विभिद्यते प्रकृतं तथा ९७ संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति ननु दपि ३

वसिष्ठतन्त्रनिष्ठाचरसंपत्तिः परमात्मनो। जनिमत्वायते न त्वे प्राणे प्रोक्ता इमे गुणाः। प्राणस्योपासनायां हि कण्वच्छेदो गणराखयोः। कोषीते कैतेरेयाभ्यां नोक्ताः प्राणश्मे गुणाः।
नष्टाप्यन्यत्र ये प्रोक्ता आहार्या अत्र ते गुणाः।

शारवादये पिसंज्ञैक्या द्विद्यैक्यमिति चेच्छृणु। पूर्वस्त्रेणोत्तरंतत्तत्रोक्तमायमेवाह १८ किंच कठोक्तभिन्नकर्मस्वप्नसिका
ठकसंज्ञिता। किंच भिन्नोपासनयोरपिसंज्ञैक्यमस्यतः १९ पौरुषेयंतुसंज्ञैक्यं न वि
बाधस्य प्रसंगाद्देह आदृतः २० इति संज्ञैक्ये पिछोदोग्य कृहदारण्यकस्येद्रीथप्राणविद्ययोर्भेदसाधकं त्रिसूत्रं तृतीयाधि
करणं ३ व्याप्तिश्च समंजसं १ अध्यासाद्वापवादाद्वा विशेषणविशेष्ययोः। भावेन वानुत्पन्धर्मतया वोपासनामता २०
आदावंतेथवामध्ये सामसुव्याप्तिमत्ततः। प्रणवस्यात्र कस्तार उपास्य इति संशये २ अत्रोद्रीथपदं स्वाभेद्रीथावयवसंज्ञ
कं। विशेषणं त्र्योपदार्थ इत्येव तु समंजसं ३ इत्येकसूत्रमोकारोद्रीथावयवयोर्विशेषणविशेष्यभावनिर्यायकं चतुर्थी
धिकरणं ४ सर्वाभेदादन्यत्रेमे १ वसिष्ठत्वादयः प्रोक्ता ये प्राणोपासने गुणाः। तद्वैमनुक्तगुणकप्राणोपासोचसम्प्रताः
४ प्राणसंवादे गत्वस्य सर्वशोखास्वभेदतः। मुख्यप्राणोपास्तिरत्र प्राणसंवादगास्ति हि ५ इत्येकसूत्रं सर्वत्र मुख्यप्रा
णोपास्यैक्यसाधकं पंचमाधिकरणं ५ आनंददयः प्राधान्यस्य १ विज्ञेयत्वेन मुख्यस्य निर्गुणब्रह्मणो गुणाः। स्व
रूपभूता आनंदमुरवाः श्रुतिभिरीरिताः ६ कचित्कचित्कतिपयाः श्रूयंते तत्र तत्र हि। कचित्सद्रूपमुक्तं हि क्वचिन्मात्ररूप
कं। क्वचिन्निर्देष्टुं हि क्वचिदानंदमात्रकं ७ विज्ञेयनिर्गुणब्रह्मविद्यासु निखिलास्वपि। आकर्षणीयाः सर्वे ते सर्वविधैक्यते गुणाः ८

तरश्चमा। तथा श्रुत्या सदस्यस्य निषेधादेकमेव सत् ५४ अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ७ वस्त्वंतरनिषेधेनानेन पूर्वोक्तयादिशा।
व्यापकत्वं वदंतीभ्यः श्रुतिभ्यः स्मृतितः सति ५५ सिद्धं सर्वगतत्वं तन्माययेति हि सिध्यति। आयामशब्दः सूत्रस्य व्यापकत्वस्य बोधकः। श
ब्दशब्दः श्रुतिपर आदिशब्दात्स्मृतेर्ग्रहः ५६ इति सप्तसूत्रं ब्रह्मानिरिक्तवस्त्वंतराशंका निवर्तकं सेतून्मानसं बंधभेदव्यपदेशाधिकर
णं सप्तमं ७ फलमत उपपत्तेः १ तत्तत्कर्मापेक्षितेशादस्मान्न तत्क्रियाफलं। नित्यसर्वनिर्गुणत्वस्वरूपादिह साधकात् ५७ क्षणस्था
स्तु क्रियातो न कालांतरफलोद्भवः ५८ श्रुतत्वाच्च २ अनादौ वसुदानेन मात्मेतेश्वर एवाह। श्रुतत्वात्फलत्वात्मा कर्मफलप्रदः ५९ अर्जुने
मिनिरत एव ३ माभ्यां श्रुत्युपपत्तिभ्यां सिद्धांतीशफलप्रदं। वक्तव्याभ्यामेव धर्मफलदं प्राह जैमिनिः ६० पूर्वतु बादरायणो हेतुव्यप
देशात् ४ यः पूर्वमुक्तः फलदर्शः श्रुत्युपपत्तिः। बादरायण आचार्यस्यैवाह फलप्रदं ६१ श्रुत्या स्मृत्या चेश्वरस्य धर्मो धर्मवत्तत्फलं।
हेतुत्वपदेशात्स ईश एव फलप्रदः ६२ इति चतुःसूत्रमीश्वरस्य सर्वकर्मफलदातृत्वाधिकरणमुष्टमं ८ इति तृतीयाध्यायः
ष्टाधिकरणत्वात् एकवचनारिशात्सूत्रसत्त्वं पदार्थशोधनो नाम द्वितीयः पादः। श्रद्धितसदवाच्यार्थसंगुणोपासनाधिपः। एकाग्र
मपि संपाद्य महावाक्यार्थधीहिता ६६ अतो गुणोपासंहारनिर्णायक उपासने। तृतीयाध्यायः पादस्तृतीयः प्रोच्यते धुना ६७ सर्वविदां
तत्र संपन्नोदायविशेषात् १ विधीयमानं वेदान्तैः सर्वैरेकसमाख्यया। उपासनं चोदनादेः सर्वत्रैक्यान्नभिद्यते ६८ वेदानाफलसंयोग

दानस्या

इंद्रियेभ्यः परात्यर्था इत्युपक्रमवादियत्। सापरागतिरित्यंतमंतर्वाक्येः समन्वितं २२ ध्यानसाध्यापरोक्षमात्मसाक्षात्कारस्य सिद्धये। अ
र्थादिभ्यः परत्वेन पुरुषः प्रतिपाद्यते २३ इत्येकमेव वाक्यंतत्परमात्मपरमं तत्। अग्रयोजनतो नात्र स्वतंत्रानेकवाक्यता २४ आत्मशब्दाच्च २
अर्थादिभ्यः परत्वेन पुरुषे प्रतिपादिते। श्रुतत्वाच्चात्मशब्दस्य वाक्यंतत्परमेव तत् २५ इति द्विसूत्रमिंद्रियेभ्यः परात्यर्था इत्यादि श्रुतेरर्थोद्य
यत्कांतपरानेकवाक्यकत्वनिराकरणपूर्वकमात्मपरेकवाक्यकत्वसाधकमाध्यायनाधिकरणं सप्तमं ७ आत्मगृहीतिरितरवदु
त्तरात् १ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदिति श्रुतौ। आत्मशब्देन परमात्मग्रहो न प्रजापतेः इतरास्मिन्नृष्टिवाक्ये विद्यमानात्म
शब्दवत् २६ किंच। ईशापूर्वकसर्गादुवाक्यसदभूतोऽग्रिमात्। आत्मशब्देन परमात्मग्रहो न प्रजापतेः। ईशापूर्वात्सृष्टेरेवेतीतरश्रुति
श्रुता २७ **अन्यादिचेत्स्यादवधारणात् २** प्रजापतेरेव लोके सृष्टौ योग्यान्वयादिह। खादिसृष्टेरनुक्तत्वाद्वा त्वोद्यत्र प्रजापतिः
२८ इति चेन्नैक एवाग्र आसीदित्यवधारणात्। सृष्टेः पूर्वसर्वभेदशून्यस्य ब्रह्मणो ग्रहः २९ वर्णकांतरं। आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् १
सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्र सत्यदाते। सत्तासामान्यमिष्टं न किंतु ब्रह्मात्मनो ग्रहः स आत्मा तत्त्वमसीति ह्यात्मत्वेनोपसंहृतेः ३१
शाखायामितरस्यां हि सवा एष महानजः। आत्मेत्यात्मपदेनेव परमात्मपरिग्रहः ३० **अन्यादिचेत्स्यादवधारणात् २** सत्ताख्यपर
सामान्येलोकि के भेददर्शनात्। एकमेवेत्यादिना दो निर्भेदत्वावधारणात् ३२ उपक्रमबलादेव निर्भेदपरमात्मनः। स्यात्सत्यदेन ग्रहणमिति चेदु

नरंभृणु ३३ सूत्रबहिर्भूतेनाध्यातृत्ववाक्येन समाधानमाह। निर्भेदजडसत्तायाश्चिद्रूपब्रह्मणो ग्रहे। संशयेतत्त्वमस्यादिवाक्यशेषादिनिर्ण
यः ३४ अलौकिकी भेदशून्या जडासत्ता श्रुतेर्बलात्। स्वीकार्येति तु शंकाया व्यावृत्त्यर्थं समाहितः ३५ निर्गुणब्रह्मविद्याया उक्तव्याख्याद
येपि हि। स्यादेक्यादुपसंहारो गुणानां तु परस्परं ३६ इति द्विसूत्रं आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्वेत्यत्र ब्रह्मविद्याया एतस्मादात्मन आः
काशः संभूत इति तैत्तिरीयब्रह्मविद्याया ऐक्यनान्योन्यमानं दादित्वरूपभूतगुणोपसंहारफलसाधकं तथा सदेव सोम्येदमग्र आसी
दिति छांदोग्यब्रह्मविद्यायाः सवा एष महानज आत्मेति हृदयारण्यकब्रह्मविद्या ऐक्यादन्योन्यगुणोपसंहारफलसाधकमात्मगृही
त्यधिकरणमष्टमं ८ **कार्याख्यानं पूर्व १** सूत्रार्थस्तु। स्मृत्या विधेयानुमनानुवादानां त्रयविधिः। किंतु। प्राणोपास्तिकुर्वतस्तु काण्ड
संहोग्यशाखायाः। स्मृतेराचमनं प्राप्तेपा विध्यार्थमनुद्यतत् ३७ भुक्तेः पूर्वत्र परत आवातमुदकमुत्तमत्। वासां बुद्धितत्रुत्ता वाससा
च्छादितस्त्वसुः ३८ अनग्रता ध्यानमेवमप्राप्तं हि विधीयते ३९ इत्येकसूत्रं प्राणोपास्तोत्रत्यहं भोजनकाले पूर्वचिरापोशानोदके परि
धानवस्त्रध्यानविधिसाधकं नवममाधिकरणं ९ **समान एव वा भेदान् १** भिन्नशाखास्तयोरेक्यं विद्ययोर्वैयर्थ्यात्। समानेप्ये
कशाखायां नृत्तित्वेद्येकसंज्ञयोः ४० विद्ययोरेकतात्वेयोपास्यधर्मा विभेदतः। शांडिल्यविद्यादिः प्रोक्तापिकावाजसनेयिनः ४१ इत्ये
कसूत्रं समानशाखास्तु समानधर्मविद्ययोर्भिन्नशाखास्तु समानधर्मविद्येक्यातिदेशाधिकरणं दशमं १० **संबंधादेव न व्यप्रापि १** ॥

एकविद्यासंबंधाद्यथाधर्मोपसंहतिः। एवमन्यत्रापिसत्यविद्यायामिति शङ्कते ४२ नवाविशेषात् २ बृहदारण्यके विद्यासत्याख्यो
 कैकेदेवहि। ऐक्येपिसत्यविद्यायाननाम्नोरुपसंहतिः ४३ आदित्यपुरुषस्यैवाहः संज्ञानेतरस्य तु। दक्षिणाक्षिरुपुरुषः स्यैवाहमिति
 नामतु ४४ विशेषात् स्थानतो न्योन्यं नाम्नोर्नैवोपसंहतिः। सत्यब्रह्मणो ऐक्येपि स्थानभेदाद्वावस्थितिः ४५ दर्शयति च ३ छांदोग्यप्रथमा
 ध्यायउद्गीथोपासनेरिता। आदित्यपुरुषस्तत्रवर्णितो वैहिरण्यमयः ४६ तत्रैवाक्ष्यपि पुरुषोऽध्येयत्वेन निरूपितः। आदित्यपुरुषस्थानां ध
 र्माणामसि पुरुषे ४७ अतिदेशः कृतः सोऽपि प्रकृतेन उपसंहतिः। दर्शयत्यन्यथा तत्रत्यतिदेशो वृथा भवेत् ४८ स्थानभेदेऽपि धर्माणां मिष्टा
 नेदुपसंहतिः। आदित्यपुरुषस्थाने प्राप्नुवंत्यसि पुरुषे ४९ इति त्रिस्तुत्रं सत्यविद्यायामस्यादित्यपुरुषनाम्नोरन्योन्यं उपसंहारसाधनं
 काधिकरणमेकादशं ११ संभूतिद्युव्यास्यपि चोक्तः १ राणा यनीयशारवायाः स्त्रिले ब्रह्मण इरितो। ध्रुव्यापि संभृता धर्मेति त्रौक्तोपा
 सनेषु नो २० अतएव स्थानभेदादेवाऽऽहार्थेनैवमिथः। तद्विवादि स्थानभेदाद्ब्रह्मविद्याः पृथग्धिताः ५१ इत्येकस्तुत्रं राणा यनीयशारवा
 रुशं। डिल्पादिविद्यापेक्षया संभृत्यादिगुणविशिष्टविद्याया ब्रह्मोपासनांतरत्वासाधकं सत्यविद्यातिदेशाधिकरणं द्वादशं १२ पुरुषवि
 द्यायामिव नेतरेषामनाम्नात् १ नां डिशाखा रूपा पुरुषविद्यायां कथितो यथा। उपास्यस्तद्वद्व्येषां पुंविद्यायामनीरणात् ५२ उपास्यस्त्वस
 रूपस्य गुणानां च विभेदतः। नां डि तिति रिशाखोक्ते पुंविद्येने पृथग्भूते ५३ इत्येकस्तुत्रं तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मेति तैत्तिरीयकपुरुषविद्यायां स्तां डि

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयो हि भेदे २ उपासनार्थं शबल ब्रह्मण्यारोपिता हि ये। यत्र प्रियशिरस्त्वादिधर्मास्तत्रैव ते हिताः २
 तेषां निर्गुणविद्यायां ब्रह्मण्यनुपसंहतिः। निर्विशेषं स्वरूपेण नोपदेष्टुं हि शक्यते १० उपाध्युपहितं तन्न दुपाधरविवक्षया। निर्गुणब्र
 ह्मविद्यासु विज्ञेयं कथ्यते यतः। अतोऽस्वरूपो भूतास्तेनाऽऽकर्ष्या निर्गुणात्मनि ११ तद्विद्वासा चित्तो धर्मो धर्मिणो भेद एव हि। स्वरूपभू
 तौ भवतो न निर्भेदपरात्मनः १२ परस्परपेक्षया तृपविता पवितात्मकाः। प्रियमोदादयो धर्मानैकधर्मिस्वरूपकाः १३ अनपेक्ष्यगुणं
 भिन्नं स्वरूपेणैव भिन्नयोः। धर्मिणो रसमुच्चित्यो पविता पवितो गुणौ १४ स्वरूपभूतौ भवतो यथावयवोऽवप्रभो नैव इव प्रभेकस्य चिदे
 कस्यैव स्वरूपकं १५ युगपद्भवतो ब्रह्मत्वेकरूपं स्वरूपतः। अतोऽस्वरूपभूतास्तेनानेयानिर्गुणात्मनि १६ स्वरूपभूतधर्माणां नैव विज्ञा
 नमंतरा। वस्तुतंत्रो भवेद्बोधस्तत्तदुपसंहतिः १७ ब्रह्मधर्मत्वाविशेषालियमोदादयोगुणाः। आनंदादिवद्वाक्य्या इत्यादिषो नरं कृतं
 १८ आलंब्य कृत्वा चित्तारव्यन्यायमेतदुद्धारितं। स्वीकृत्य पूर्वपक्षीष्टं तन्मूलो यः प्रवर्तितः। सिद्धांतिना विचारः सकृत्वा चित्तारव्य उच्यते १९
 इतरे त्वर्थसामान्यात् २ स्वरूपभूता इतरे ये तूपास्तिगधर्मतः। आकर्षणीयोः सगुणो निर्गुणोऽपि हि ते गुणाः २० सर्वत्र प्रतिपाद्यार्थं ब्रह्मणः
 समभावतः। कैवल्यफलिका एव सगुणोपासना अपि। क्रममुक्ते च कैवल्यमस्यैव विधिना सह २१ इति त्रिस्तुत्रं सगुण निर्गुण ब्रह्मवि
 द्यासु परस्परानुक्तस्वरूपभूतानंदादिगुणोपसंहितिसाधकं षष्ठमानंदाधिकरणं ६ आध्यायनाय प्रयोजनाभावात् १

कवित्रतासां सर्वासां मार्गस्यानुपसंहृतेः । अभावो न तस्य नियमशब्दार्थोऽनुपसंहृतिः १२ कविच्युतस्य मार्गस्य सर्वत्रत्युपसंहृतिः ।
 सगुणास्वात्मविद्यासुकर्तव्येत्याशयो मुनेः १३ अन्यप्रकरणस्य मार्गस्यान्योपसंहृतो । प्राज्ञोऽप्यत्र प्रकरणविरोध इति चेच्छृणु १४
 मार्गप्रकरणस्य नवाक्येनास्माद्वलीयसा । अस्यास्मृत्योपसंहारकथनान्न विरुद्धता १५ इत्येकस्त्रयं कविसगुणत्रयं स्वविद्यायां श्रुतस्या
 प्यविरोधादि मार्गस्य श्रुतिस्मृतिप्रोक्तमार्गप्रकरणस्य नैव प्रकरणाद्वलीयसा वाक्येन सर्वत्र सगुणत्रयस्य विद्यास्युपसंहारसाधकमनि
 यमाधिकरणमष्टादशं १८ यावदाधिकारमवस्थिति राधिकारिकाणां १ महतां निर्गुणत्रयसाक्षात्कारवतां पुनः । न जन्म किं
 तर्हि यावदाधिकारमवस्थितिः १६ न सा विद्या मुक्तिहेतुरैश्वर्याया विरादिकः । पन्था अपुपसंहार्ये इति शंका न युज्यते १७ स्वातंत्र्येणै
 व ते सर्वे गृहादिव गृहांतरं । देहांतरं सं चरेत्तोऽत्यलुसा स्मृतयः सदा १८ प्रारब्धफलदानाय प्रवृत्तं सकृदेव हि । कर्मशयं वाहयंतः
 स्वाधिकारसमाप्तये १९ निर्माय देहान्युगपदधिष्ठति वाक्यमात्रं । स्वाधिकारसमाप्त्यर्थं प्रारब्धस्य परित्यजे २० प्रारब्धदेहे पति
 ते निर्गुणं यांति ते पदं । न तेषां कर्ममुक्त्यर्थे मार्गस्तद्रूपसंभवात् १ तथा हि । ब्रह्माभिज्ञावर्तमानं देहं नैवेह ये श्रुताः । स न कुमारप्रमुखा
 अपांतरतमा इति २ स्कंदव्यासादिरूपेण शरीरांतरधारिणः । तुल्यकालानेकदेहभोग्यारब्धोपभोगिनः । ३ त्यक्त्वापि वा निजदेहं तत्स
 ती - जायधारिणः । पूर्वकल्पाराधिते राक्षसेभिरधिकृतिपरां ४ संप्रारब्धाधिकृत्यंते देहे स्मिन्पतिते सति । निर्गुणं ब्रह्म ते याति तेषां ध्या

तत्सुकृतदृष्टते विधुनुते । तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयंति । अप्रिया दुष्कृतं । इति कौषीतकिनः पठंति । अथ इवरो माणि विधुय पापं चंद्र इवरा हो मुंरवा व्यमु
 च्यधूतो शरीरं कृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकं मभिसंभवाभिः । इति सामगानां तद्विना रहस्यं प्राप्तिः । यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनितदा विद्या

शरणागतपुरुषविद्याया अत्योन्वभेदसाधकं पुरुषविद्याधिकरणं नवोदशं १३ वेधाद्यर्थभेदात् १ सर्वप्रविध्ये साद्यैर्ये मंत्रैरर्थीः प्रका
 शिताः । शत्रोर्हृदयवेधाद्या अभिचारोपयोगिनः ५४ तथा प्रवर्ग्यादिकर्मरूपा उपनिषद्गताः । तेषामसमवेतत्वादेतद्विद्यांगतेहन ५५
 किं तु श्रुतिलिंगादिरूपेण प्रमाणेन वलीयसा । तत्तत्कर्मगततेषां सन्निधिर्बलस्ततः ५६ फलं तूपनिषत्साहितं दध्ययनधर्मिता ५७
 इत्येकस्त्रयं तत्तत्कर्मपुक्तानां उपनिषत्सहितानां मपिकर्मविशेषाणां मंत्रविशेषाणां च ब्रह्मविद्यानंगत्वसाधकं वेधाधिकरणं चतुर्दशं
 १४ हा नोत्पाय न शब्दशेषत्वात्कुशाच्छंदस्तु सुपगानवज्जुक्तं १ गुणानामुपसंहारविचारस्य प्रसंगतः । सुतरप्युपसंहारप्रकारेण
 न दृश्यते ५८ महाभागा ब्रह्मविद्यायत्सामर्थ्येन तद्वतः । विधुयते पुण्यपापे निविशेते प्रियेऽप्रिये ५९ इति स्तोत्रं ब्रह्मविद्यारूप्यै कौषी
 तकिश्रुतिः । तां डिमुं उक्तराखेतुहानिमात्रेण नांस्तुतः ६० धनं गृह्णेति विदुषः पुत्राः पुण्यं सुहृज्जनाः । पातकं द्वेषिण इति स्तोत्रं शाद्याय
 निश्रुतिः ६१ पुण्यपापपरित्यागो हानिः सैव विधुनने । उपाय न पदाथेन्यैर्यहं पुण्यपापयोः ६२ संशयो नैव तत्रास्ति यत्र हानिरु
 पायनं । यत्रोपायनमात्रं तु श्रुतं तस्मिन्नुपायने ६३ अन्यथानुपपत्त्यैव हानिप्रोक्तिर्न संशयः । त्यागविना पुण्यपापोपायना संभवादि
 ति ६४ हानिमात्रं श्रुतं यत्र तत्रोपायनस्तुतिः । उपसंहरणीया वा वानेति संशय आगते ६५ उपसंहरणीया सा विद्या लुक्त्वै सिद्धे इत्या
 ह भगवान्हानोत्तिनिसत्रेण सत्रकृत् ६६ सत्रार्थस्तु । हानोत्तं धूममणापाकं वलायामुपायनं । उपसंहरणीयं यत्किं निदान्यतिके श्रुतं ६७

पुण्यपापपरित्यागो हानिः सैव विधुनने । उपाय न पदाथेन्यैर्यहं पुण्यपापयोः ६२ संशयो नैव तत्रास्ति यत्र हानिरुपायनं । यत्रोपायनमात्रं तु श्रुतं तस्मिन्नुपायने ६३ अन्यथानुपपत्त्यैव हानिप्रोक्तिर्न संशयः । त्यागविना पुण्यपापोपायना संभवादि ति ६४ हानिमात्रं श्रुतं यत्र तत्रोपायनस्तुतिः । उपसंहरणीया वा वानेति संशय आगते ६५ उपसंहरणीया सा विद्या लुक्त्वै सिद्धे इत्या ह भगवान्हानोत्तिनिसत्रेण सत्रकृत् ६६ सत्रार्थस्तु । हानोत्तं धूममणापाकं वलायामुपायनं । उपसंहरणीयं यत्किं निदान्यतिके श्रुतं ६७

व्यतिहारउपास्योत्रनेशनेकत्वमात्रकं ४२ यथेतरेगुणाः सर्वात्मकत्वाद्याउपासने। विधीयतेन्यत्रतथाव्यतिहारोविधीयते ४३ जीवेशयो
 मिथोन्यात्यात्मकतात्रोपादिश्यते। व्यथिन्नान्यतरात्मत्वध्यानेस्याद्यतिहारकः ४४ व्यतिहारोमिथोभावोविशेषणविशेष्ययोः। अतो न्यात्या
 त्मकत्वेन द्वयोश्चित्तेशजीवयोः ४५ अतएवस्वस्वभेदेजावालाएतरेयिणः। विशिष्यति हि जीवेशोव्यतिहारेण चिंतने ४६ तेन जीवेशोऽप्यदार्ष्ट
 मप्यर्थादेव सिध्यति ४७ यत्रास्यहं यहोपास्तिरुभयान्यंतरात्मना। तत्राप्यहं यहोपास्तीवन्यात्यात्मकतात्मनः ४८ व्यतिहारस्यानुवृत्तिः
 कार्येतिज्ञापनायवै। अत्राधिकरणेप्रोक्ताव्यतिहारेद्युपास्यता ४९ **इत्येकस्मिन्सर्वत्राहंयहोपासनेन्यात्यात्मकत्वरूपव्यतिहारोपसं**
हारसाधकं व्यतिहाराधिकरणं त्रयोविधं २३ सैव हि सत्यादयः १ बृहदारण्यके ध्यायेत्पंचमेतदद्याभिधं। प्रजापतिमुपक्रम्योपा
 स्तिः सत्यतयास्यवै ५० तृतीये च चतुर्थे च पंचमे ब्राह्मणे पि च। समीरितास्ति सा विद्या सत्यविद्येति कथ्यते ५१ हिरण्यगर्भेऽपि पूर्वसत्यब्र
 ह्मते ये रितः। अग्रेऽप्युपास्येतस्यैवरविमंडलगान्तरात् ५२ दक्षिणाक्षिरूपुरुषादभेदायानुकर्षणात्। पूर्वोक्ता सत्यविद्यायां सैवैयं मंडलाक्षि
 गे ५३ विद्येक्यतो मिथः पूर्वापरवाक्यगता गुणाः। सत्यब्रह्मत्वादयो य आहार्यास्ते फलानि च ५४ **इत्येकस्मिन्सत्यविद्याधारविमंडलद**
क्षिणाक्षिरूपुरुषभेदेनालंबनभेदेन भेदेऽपि सर्वत्र सत्यब्रह्मत्वादिविशिष्टद्वयारव्यहिरण्यगर्भस्यैक्यत्वेतुना सत्यविद्येक्यसाध
कं चतुर्विंशसत्यविद्याधिकरणं २४ कामादीतरत्रतत्रवायतनादिभ्यः १ छांदोग्यस्याष्टमाध्याये दहरोपासने रित्ता। उपास्योदहरा

चिरादिकं ५ तस्माद्ब्रह्मविदो मुक्तिर्नियतानैव पाक्षिकी। नवानिर्गुणविज्ञानमहेतुरितियुज्यते ६ निर्वासनात्मविज्ञानाविद्या नंदनरात्रिताः
 १ अपिकारसमाप्तेः प्रागपि भोक्तृत्वयोगतः। प्रारब्धतो जनेराप्तावपिशो चंतिनेवते ७ प्रारब्धकर्मान्योहेतुस्तेषां नास्ति जनियहे। कर्मसं
 चितमन्येषां हेतुर्जन्मांतरग्रहे ८ **इत्येकस्मिन्माधिकारिकनिर्गुणब्रह्मविदां श्रुतिपुराणादौ जन्मांतरदर्शनेन सर्वत्र निर्गुणब्रह्मविद्या न**
सद्यो मुक्तिहेतुः किंतु श्रौतब्रह्मविद्यावैयर्थ्यपरिहाराय तस्या आमुष्मिकसगुणेश्वर्यफलं कल्प्यं तत्तु नार्चिरादिमार्गमंतरासंभव
तीति निर्गुणात्मविद्यायामपि सगुणात्मविद्यावन्मागोपसंहारकर्तव्य इत्याशंकापरिहारसाधकमाधिकारिकाधिकरणमेकान
विंशं १९ अक्षरधियां त्वरोधः सामान्यतद्वावाभ्यामोपासदवत्तु १ निर्गुणब्रह्मणि द्वैतनिषेधकवचो धिया। अनुवृत्तिर्वि
 धातुव्याकिंचिद्वैतनिषेधके ९ सर्वत्र ब्रह्मणो द्वैतनिरासात्प्रतिपादने। साध्यं किंच प्रतिपाद्य चित्त एकत्वतः श्रुतौ। प्रत्यभिज्ञापमानत्वं
 मतो न्याय्योपसंहृतिः १० दृष्टान्तमाह। जामदग्न्य चतुरात्रे ह्यहो नैयजुषे क्रतौ। पुरोडाशयुता उक्ता उपसंत्रामकेष्टयः ११ तत्रोपसंतु
 रोडाशप्रदाने ध्वर्युकर्तके। मंत्रा उद्गातु शारवायामात्माता अपि पेतुते १२ अध्वर्युणा प्रयोक्तव्या नो द्रात्रेति हि निर्णयः १३ यथा त्रध्वर्युकर्त
 द्य पुरोडाशप्रधानके। अंगभावं गतामंत्राः कुत्र विद्वि श्रुता अपि १३ अध्वर्युणो वसंबद्धा उच्चारकतया तथा। अक्षरप्रमितो रोषानिषेधा अ
 क्षरान्विताः १४ यदुक्तमत्रावल्यविनियोगविधेस्ततः। दौर्बल्यमुत्पत्तिविधेस्तदुक्तमुनिनापि वै। निजग्रंथे जैमिनिना गुणमुख्येति सूत्रतः

- ३ विनियोगविधेः सार्थक्यसंपादकस्य स्वरूपमात्र बोधको सति विध्यपेक्षया मुरव्यत्वाद्ध्वर्युणो बोधात् शारवास्थो मंत्राः प्रयोक्तव्या नो
 ४ द्रात्रा ध्वर्युकर्तके पुरोडाशप्रदाने तेषां मंत्राणां विनियोगादिति भावः। द्वी हि भिर्यजेत य वै र्यजेता स मिथो यजति नूनयातं यजतीहा
 ५ दिरंगागी भावको धोको विधिर्विनियोगविधिः १२।

गुणमुख्यव्यातिरूपे तदर्थं तामुख्येन वेदसंयोग इति जेभिनि सूत्रे। गुणमुख्ययोस्तु निविनयोगविधौ रुस्यैष्टोपांशुवादिवेदधर्मविषयके विरोधे प्राप्ते
 मुख्येन विनियोगविधिना विनियोजकवेदीयोपांशुवादिस्वरस्य विनियोगपरममि कसंगलं स्वप्रधानं प्रतीति सूत्रार्थः। कुतो। तदर्थवान् उत्तानविधौ विनियोग
 विधौ कदाचित्तेनाधानागतयाप्यु वेदस्थवाक्यादिहेतुानेकारवन्ती पयशायशीयवापदेव सामानि आधाने उपांशुवादिस्वरस्य जपधर्मेण गेयनिभवेन। १५।
 १५ तत्रानेदादयः प्रधानस्य सन्निरूपिता। स्वरूपभूतधर्माणां विद्विद्या रूपसंहतिः। इहैतनिषेधानां सर्वपासुपसंहतिः १६ इत्येक
 १३ सूत्रं श्रुतौ तत्र तत्र ब्रह्मप्रमित्यर्थं प्रोक्तेषु कतिपयैतनिषेधकवाक्येषु यो हेतुन निषेधकवचसां सुपसंहारसाधकं हेतुनिषेधाधिकरणं विश
 तितमं २० इयदामननात् १ तत्र विवेकावित्येकोदासुपणेति वेपरः। भिन्नशारखास्थितो मंत्रोत्थाप्येतन्मंत्रकद्वये १७ द्वितीयाश्चिन्न
 वेद्यस्य भेदा मन्नादिह। निर्युगब्रह्मविद्येकातो न्योन्यमुपसंहतिः १८ कुत्रिन्यायेनात्र गौणमृतपानमनश्च नि। अविस्मृतस्वप्रकाश
 ईश आतपउच्यते १९ विस्मृतस्वप्रकाशत्वा जीवश्चायापदेरितः। परात्मा भेद आपाद्य इह भोक्तुवादतः २० इत्येकसूत्रमृतं विवेकौ
 दासुपणे निमंत्रद्वयगत ब्रह्मविद्येक्यसाधकमेकाविंशमधिकरणं २१ अंतराभूतग्रामेत्वात्मनः १ बृहदारण्यके ध्यायेत्तृतीये ब्रा व
 ह्मणद्वये। चतुर्थे पंचमे ब्रह्मविद्येक्येनैक्यसंशये २१ प्रश्ने केनोत्तरे केन वेद्ये केप्यत्रैकता। प्रश्नाद्यभ्यासत इति मुख्याक्षये त्रवारि
 नः २२ कार्यकारणभावादिभ्यः स्वस्वैकत्वं कीर्तनात्। अशनायाद्यतीतस्य त्वन्यत्रात्मन ई रणात् २३ धर्मभेदेन वेद्यस्य भेदा द्विधा भिदा
 त्रु। इति वागौण आक्षेपे तरेत्यादिकमुत्तरं २४ गौणाक्षेपे दृष्यति पूर्वसूत्रेण सूत्रकृतं। सर्वांतरत्वात्मन नात्वात्मनो ब्राह्मणद्वये। वेद्यस्या
 त्मन एकत्वं तेन विद्येकतोभयोः २५ वेद्यद्वयकस्यैदेहेन मुख्यान्तर्यसंभवेः। किंतु गौणांतरत्वं वैभूतग्रामेजलादिवत् २६ पृथिव्यपेक्षया वा
 रिह्यंतरं तदपेक्षया। तेजस्ततो वायुरिति गौणांतर्यजलादिषु २७ द्वयोः सर्वांतरत्वं तेनैतौ वेद्येकतोभयोः। अत्रात्मांतरशब्दो हि स्वरूपस्य १३

तवाचकौ २८ सर्वांतरत्वसर्वात्म्यशब्दौ पर्यायकावतः। आगमापायिरूपेषु यस्य न व्यभिचारिता। पदार्थस्य स्वरूपं तत्त्वोक्तं ब्रह्मे र्वथोद्यता २९
 स्वतो निरात्मके दृश्यमात्मना सात्मतां ब्रजेत्। आत्मा सर्वस्वरूपत्वात् सर्वांतरगिरोच्यते। ३० सर्पधारादिकल्पे पुरज्जोरंतरता यथा ३१
 उक्तं च बृहदारण्यकवार्तिकसारे। सर्वांतरत्वं सर्वात्म्यमन्यस्मिन्नस्मिन्नित्युक्तं। न चैरन्यत्र दासर्वशब्दार्थो निति शङ्कते ३२ अतान्यदार्तामि
 त्याह दोषद्वयनिवृत्तये। आर्तमायामयंतस्य तत्त्वज्ञानेन पीडनात् ३३ सर्पदीनां पीडितानां रज्जुरात्मा यथा तथा। मायामयस्य सर्वस्य चि
 हस्त्वात्मनिसुस्थितं ३४ भूतग्रामवदित्यस्या र्थांतरं चाह भाष्यकृतं। सर्वांतरो न्यत्र भूतग्राम एकः श्रुतोऽस्ति हि। तथा सर्वांतरतोक्तेरि
 ह वेद्येकतोभयोः ३५ मुख्याक्षेपपरिहरत्यन्यथेत्यादिसूत्रतः ३६ अन्यथा भेदानुपपत्तिवित्रोपदेशांतरवत् २ वेद्यस्यैकेपिवि
 द्याया भेदानुगीकृता विह। समानात्मान भेदस्यानुपपत्तिः श्रुतिद्वये ३७ इति चेत्तमहावाक्यानेकवागपदेशवत्। उपक्रमादिकैरेक्ये
 प्यभ्यासस्यापपन्नता ३८ आत्मान भेदशब्देन शब्दाभ्यासो विवक्षितः। चतुर्थे ब्राह्मणे पृष्टमुपस्तनयदेवदि। तदेव पंचम इति कहोडे
 नेव सवितं ३९ एवं सत्येकविज्ञेयविशेषज्ञानलिप्तयो। पुनः प्रश्नस्य करणादभ्यासव्यर्थता त्रन ४० निषेधधर्मपार्थक्याद्विद्याभे
 दो नवोभयोः। मिथ्यासराधियात्वं वरोधः कार्य इतीरणात् ४१ इति हि सूत्रमुपस्तकहोड ब्राह्मणद्वयस्य निर्युगब्रह्मविद्येक्यपरत्वं
 साधकमंतरात्मानाधिकरणं हाविंशमधिकरणं २२ अतिसारे विशिष्यति हीतरवत् १ परस्परानुवादेन त्वन्योन्यात्मकतात्मकः।

बालशरवोक्तादाद्याहुत्यादरादिह ७० कदाचित् भुक्तिलोपेप्यलोपो बदनाहुतेः। अतः प्राणाग्निहोत्रंतत्कंदमूलफलादिना। भुक्तिलोपेपि
कर्तव्यमिति वादी विशंकते ७१ यत्र प्राणाहुतेः प्राक् भंगेन सह ते भुक्तिः। सह तस्मात् कथं प्राणाहुतिलोपमभोजने ७२ सिद्धांतीसृजंतरेण स
साधने। उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् २ उपस्थिते भोजने स्माद्भोज्यादन्नादुपस्थितात्। प्राणाग्निहोत्रं कर्तव्यंतलोपस्तनुपस्थिते ७३ यद्भुक्तमा
दौ प्राप्नोति तद्दोषीयमिति श्रुतेः। भुक्तिप्रयुक्ते च होमसाधनत्वप्रतीतिः ७४ इति हि सत्रं वैश्वानराविद्यायां भोजनप्रसक्तो भोजनप्रयुक्तान्ने
नैव प्राणाग्निहोत्रं कर्तव्यतानभोजनाप्रयुक्तेनान्नैवेत्यर्थसाधकं **पञ्चविंशमधिकरणं** २६ तन्निर्धारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथग्व्यतिबंधः फले १
तासामंगाश्रितानां हि नियमो नास्त्यनुष्ठितौ। उपासनानामाश्रयेन देनैव तददर्शनात् ७५ सोपासने गेहि पृथक्कीर्यवत्तरतात्मकं। प्रतिबंधा
भावरूपं फलमप्युपलभ्यते ७६ नातोप्युपासने यस्य कर्मगोहीयकादिषु। निरुपासं वीर्यवत्तसोपासं वीर्यवत्तरं। प्रधानांगाश्रितत्वेपि
न कर्मगमुपासनं ७७ इत्येकसत्रमंगाश्रितोपासनानां स्वातंत्र्येण फलदातृत्वकर्मानंगितकर्मनियतत्वसाधकं **सप्तविंशमधिकरणं**
२७ प्रदानवदेवतदुक्तं १ बृहदारण्यकगतप्रथमाध्यायपंचमे। ब्राह्मणे कथितोपासिर्वैराजपदलब्धये ७८ अग्न्यादिदेवताभ्योऽत्र वायुः
श्रेष्ठोऽवधारितः। वाक्कृत्वादिभ्यस्तु प्राणः श्रेष्ठोऽवधारितः ७९ छांदोग्योपनिषत्तु र्याध्याये खंडे तृतीये। वायुर्देवेषु सर्वगः प्राणः प्राणेष्विती
रितं ८० स्वरूपैक्यात् प्राणवायोः स्वरूपाबातिलक्षणात्। फलेक्याच्च ध्यानरूपप्रयोगैक्यंभिदानि ८१ इत्याक्षेपस्य संप्राप्तो ध्यानभेद इतीर्यते। १५

प्राणवायोः स्वरूपस्य स्वरूपातिफलस्य च। अभेदादत्र विद्येक्यं गुणभेदात्प्रयोगमित् ८२ अधिदेवा ध्यात्मरूपावस्थाव्यगुणभेदतः। ध्या
नरूपप्रयोगस्य भेदेऽप्रधानवत् ८३ तदिदं देवताकांडे उक्तं जैमिनिनास्तिह। नानावादेवताः पृथग्ज्ञानादितुस्तत्रतः ८४ स्वराजराजा
धिराजगुणत्रयविभेदतः। एकेष्टावेकइदोपि देवतात्रितयात्मकः ८५ पुरोडाशत्रितयवान्निःप्रदानं क्रमेण हि। तद्वदेव हविद्येक्यं ध्यानरूपप्रयो
गमित् ८६ अग्न्यादिभ्यः श्रेष्ठतया वायुश्चित्तोऽधिदेवतै। वागादिभ्यः श्रेष्ठतया ध्यात्मप्राणस्य चित्तनं ८७ इत्येकसत्रं सर्वगविद्यासु प्राण
वायोः स्वरूपैक्यात् प्राणवायुस्वरूपातिरूपफलेक्याद्विद्येक्येपि आधिदेविका ध्यात्मिकस्वरूपावस्थारूपगुणभेदेन वेद्यभेदात्त ध्यानरूप
प्रयोगभेदमात्रस्य ए। पुरोडाशहविप्रदानावृत्तवत्सायं प्रातः कालभेदेनाग्निहोत्रकर्मण एकस्य प्रयोगावृत्तिवत्साधकं प्रदावतिदेशाधि
करणमष्टाविंशं २८ लिंगभूयस्त्वात्तद्विबलीयस्तदपि १ आत्मातामानसिकाग्निविद्यावाजसनेपिना। चयनेन गिरहस्याख्यब्राह्मणे
बहुविस्तरा ८८ मनश्चित्तो वाक्चित्तश्च तथा घ्राणचिदादयः। अग्नयो बहवः प्राक्कानशेषाश्च यनस्यते ८९ किंतु स्वतंत्रं विद्येयं लिंगभूय
स्वनोमता। तद्विलिङ्गं प्रकरणावलीयस्तदपि स्फुटं ९० कर्मकांडे जैमिनिना श्रुतिर्लिंगेति सत्रतः। बलीयस्त्वं प्रकरणाद्विगस्यात्मातमं
स्ति हि ९१ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् २ क्रियामयो हीष्टकाभिरंगिं विनुत इत्ययं। यः पूर्वमुक्तोऽस्य त्राशिसस्य प्र
करणादिमे ९२ ध्यातुर्ध्यानमयावेतुमनश्चित्तमुरवाग्रयः। तेषां योऽत्र प्रकरण उपदेशः कृतोऽस्ति सः ९३ पूर्वस्याग्नेर्विकल्पोपदेशः

स्यादिति शंकेते। ननु स्वतंत्रविद्येयं पुरुषार्थान्तरप्रदा १४ तस्मान्मानसिका अंगं च यनारव्यस्य कर्मणः। द्वादशाहस्य दशमस्याङ्गमिव
मानसं द्वादशाहकृतं बुद्धमस्ति मानसकर्म हि १५ अर्थवादिकलिंगनज्यायः प्रकरणा इवेति विधिसुसोक्तार्थत्वात् स्वार्थ
परतास्य हि १६ अतिदेशाच्च ३ यावानसाविष्टकाग्निस्तावानेकैक एव हि। मानसाग्निरिति श्रुत्या तत्साम्यकथनादपि १० मानसाग्नेः
शेषतास्याच्च यनारव्यस्य कर्मणः। एककर्मनुप्रवेशरूपं साम्यं विवक्षितं १८ विद्यैवतु निङ्गिरणात् ४ स्वतंत्रविद्यारूपास्ते मानसिका
ग्रन्थः। ते ह ते विद्यावित एवेति श्रुत्या वधारणात् १९ बाधते न प्रकरणमेव कारात्मिका श्रुतिः। तेन कर्मनुप्रवेशो बाध्यः प्रकरणागतः ४००
दर्शनाच्च ५ स्वातंत्र्यज्ञापकस्यात्र लिंगस्यापि प्रदर्शनात्। कर्मगता बाध्यते हि कर्मप्रकरणागता १ श्रुत्या दिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ६
अतिज्ञापकवाक्यानां श्रैष्ठ्यात् प्रकरणे नैव। न बाधो मानसाग्नीनां स्वातंत्र्यस्थलधीयसा २ लिंगबोधकवाक्यानां विधिसंनिध्यभावतः। विधा
यकत्वमर्थस्यापूर्वस्यापि प्रदर्शनात् ३ तेन लिंगनार्थवादो ज्यायः प्रकरणादिह ४ वाक्यं चात्रास्ति वहीनां पुंसं वधावबोधकं। तेन स्वतंत्रवि
द्येयं श्रुत्यादित्रिकतो भवेत् ५ अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञांतरपृथक् च दृष्टं च तदुक्तं ७ विद्वदंतः करणजमन आदिषु च निष्ठा। आधानस्तोत्रशस्त्रा
दिप्रधानगुणकर्मणां ६ संपादनप्रकथनान्मनोग्रीनां स्वतंत्रता। आरब्धकर्मशेषाः स्युर्यदि मानसिकाग्रन्थः ० स्तोत्रशस्त्राद्यगजाते सिद्धे
प्रत्यक्षतः पुनः। संपादनोक्तिर्मनसा श्रुत्युक्तास्य ह्यथा भवेत् ८ अतिज्ञापकवाक्यानि देशा आदिषु देहिताः। अतिदेशोऽत्रितसाम्यं सिद्धांते न विवक्षितं

काशोत्रोक्तो ह्यग्रवेशमगः ५५ जिज्ञासो र्यच्छरीरंत्युरंतस्येह कीर्तिः। ह्यग्राच्छिदसौ स्म्येण दहरंतद्रतं हृहत्। ब्रह्मेहाकाशशार्थस्य
स्मादहर उच्यते ५६ बृहदारण्यकगतं पंचमाध्यायतु यको। ब्राह्मणे विंशतितमखंडियां सवा इति ५७ यएषोतरहृदय आकाशस्तत्रैव म
हान्। ओत्मा सर्वेश्वरः शते एष सेतुर्विधारणे ५८ इत्यादि निर्गुणो ज्ञेय ब्रह्मविद्यापराश्रुतिः ५९ सत्यकामतादिकं हि दहरोपासने रितं। आ
हर्तव्यं सर्वा एष इति वा जनेने यके ६० मच्च सर्वशिक्षादिप्रोक्तं वाजसने यके। तदानेयं हि दहरोपासनायां स्तवाय वै ६१ नो भयत्रोपासनार्थं
गुणानामुपसंहृतिः। किंतु नयत्रविद्यायाः सुत्यर्थमुपसंहृतिः ६२ उभयत्रापि हृदयाय नत्वादि च साम्यतः। प्रत्यभिज्ञायमानता इति योर
विविधयोः ६३ इत्येकस्मिन् सगुणात् निर्गुणस्यादिप्रयुक्तविद्याभेदेऽपि विद्यात्कर्षणं पर्यवसाय्य न्योन्यविद्यानिष्ठाभिन्नगुणसादृश्यज्ञा
नप्रत्यभिज्ञायमानविद्या सुअन्योन्यानुक्तगुणानामपि सुत्यर्थस्योपसंहारसाधकं पंचविंशमधिकरणं २५ आदरादलोपः १
छांदोग्यपंचमाध्यायैकादशखंडमादिवै। क्लृप्तासगुणा ब्रह्मोपास्तिर्वैश्वानराभिधा ६४ यनारव्यप्रकरणे विद्यां वैश्वानराभिधां।
ब्राह्मणेऽग्निरहस्यारव्यमाहुर्वाजसनेयिनः ६५ विद्यामेनो हि जाबालाः प्राहुः स्तोपनिषदापि ६६ युसूर्ध्वपृथिवीपादाद्यगाद्यं परमेश्वरं।
वैश्वानराभिधं स्वात्मतयाध्यायनुपासकः ६७ स्वास्याद्याहवनीयादिस्वरूपेण विभावयन्। प्राणादिकाहुतीर्भुक्तौर्होमत्वेन विभावयेत् ६८
स्वपंक्तिस्त्यतिथिभ्यः प्राक्प्रथमामाहुतिं स्वयं। स्वमुखाहवनीयाद्यौ जुहुयात्तदनंतरं ६९ स्वपंक्तिस्त्यतिथयो जुहुयुस्ते निजाहुतीः। रतिजा

त्मनोऽसत्तुह बालिशः २५ देहाभावे देहधर्म चैतन्यादेरभावतः। शरीरे सति चैतन्यसुखादेरसत्त्वतः २६ स्वरूपां तर्जितधर्मा अग्राद्योच्छ्रा-
 दिवद्धिते। इत्यादिप्यसमाधत्ते व्यतिरेक इतीरयन् २७ व्यतिरेकस्तद्वाभावावित्यान्ततुल्यविवत् २८ न्याय्यः पृथग्भाव एव शरीरादात्मनः
 खलु। ननु दृश्याज्जडादेहादपृथक् समंजसं २९ मरणावच्छेदे हस्यसद्भावे विचिदादिनः। देहधर्मतयेष्टस्य तस्मिन् देहे त्वभावतः २९ किंच।
 यथा देहादिविषयो पलब्धिः स्वीकृता तया। तथा देहादिभिन्नेति सासीकार्या तया बलात् ३० देहस्वरूपो पलब्धे देहोपिविषयो यदि। कर्म
 त्वं कर्तृ तै कर्त्रै विरुद्धे साततः पृथक् ३१ इति हि स्वतन्त्रलोकायतिकारव्यवोद्देकदेश्यभिमतदेहात्मवादरवडन पूर्वकं देहानिरिक्तात्मसत्त्वसाध-
 कं त्रिंशमधिकरणं ३० अंगावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदं १ अंगाश्रितास्तु या एताः प्रतिवेदमुपासनाः। स्वस्वशाखावामात्रगतकर्मो गा-
 लं वनानि हि ३२ किंतु वेदांतरगतकर्म गालंगना अपि। अविशेषभुतेस्तत्र तत्रोद्देश्यविधेययोः ३३ मंत्रादिवद्वाऽविरोधः २ तंतुलानोपे-
 षणार्थमश्मादानमनुयंथा। एकत्र दृष्टोप्यन्यत्र शाखायां स्वीकृतो स्ति ३४ मनुर्मंत्रः। यथा प्रजा एका त्रयोक्ता अन्यत्रयंति वै। तथेक-
 शाखासु कर्मो गेषु प्रोक्ता उपासनाः। स्वसजातीयकर्मो गेषु न्यत्रेत्यविरुद्धता ३५ इति हि स्वतन्त्रमेकत्र विहितानामप्युपासनानां वेदांत-
 रेशाखांतरेषु च प्राप्तिसाधकं मेकत्रिंशमधिकरणं ३१ भूभूमिः क्रतुवज्र्याथस्त्वं तथा हि दर्शयति १ वैश्वानराद्युपासासु ध्येयां शाखहवः
 भुताः। मूर्ध्वं चतुः प्रभृतयो नोपास्यास्तत्र ते पृथक् ३६ समस्तोपासनस्येह ज्यास्त्वं क्रतुवन्मतं। स्वांगोपेतक्रतोरैकः प्रयोगेन पुनः पुनः
 ३७ प्रत्यंगं वेतदाहृतिस्तद्वदत्र तथैव हि। व्यतिरेक्यं दर्शयति प्रत्येकोपास्ति निंदनात् ३८ इत्येकस्मिन् बहुध्येयां शोपत वैश्वानराद्युपासी

नां सति संसवे एकोपास्तित्वसाधकं त्रिंशमधिकरणं ३२ नानाशब्दादिभेदात् १ एकोपास्या अपि पृथक् पृथग्ग्याः संति चोदिताः। विभि-
 न्ना एव तां ज्ञेया विद्याः शब्दादिभेदतः ३९ ज्ञादोग्ये सगुणा विद्या दहृतरव्या प्रकीर्तिता। तत्र शांडिल्यविद्या च मधुविद्यादयः भुताः ४० अप्येको-
 पास्या विद्यास्ता विभिन्ना एव संमताः। ददाति यजतीत्यादि शब्दभेदेन कर्मभित् ४१ प्रदानया गहो मादौ गुणभेदेन च क्वचित्। कर्मभेदः कर्म-
 कोडे उक्तस्तद्वदिहापि सः ४२ इत्येकस्मिन् त्रये कोपास्यकविद्यानां पृथक् साधकं त्रयस्त्रिंशमधिकरणं ३३ विकल्पोऽविशि-
 ष्टफलत्वात् १ उपास्यसाक्षात्कारस्य दारायाः फले हेतवः। विद्यास्ता सामान्यतरानुष्ठानेन समुच्चयः ४३ फले विशेषाभावात् विनैव यु-
 क्तः समुच्चयः ४४ इत्येकस्मिन् समानफलोपासनानां पुनरनुष्ठाननिवारणपूर्वकं विकल्पानुष्ठानसाधकं चतुस्त्रिंशमधिकरणं ३४
 काम्यास्तु यथा कामं समुच्चीयेन वा पूर्वहेतुभावात् १ साक्षात्कारमुपास्या न पेक्ष्य विहितस्तु याः। काम्या उपासनाः श्रोत्रोऽदृष्टद्वारा
 फलप्रदाः ४५ नाम ब्रह्मेत्युपासीतित्यादिकास्ता उपासनाः। निजेच्छया समुच्चीयेरन्वोनियमो न ४६ अविशिष्टफलत्वस्य पूर्वहे-
 तोरभावतः ४७ इत्येकस्मिन् काम्यादृष्टद्वारकफलकप्रतीकोपासनानां विकल्पे नियमनिवारकं चतुस्त्रिंशमधिकरणं ३५ अंगेषु
 यथाश्रयभावः १ चतुर्भिः पूर्वपक्षयति। उद्गीथादि - कर्मो गेषाश्रिताया उपासनाः। तासां स्वाश्रयकर्मो गतुल्यमेव समुच्चयात्। अनुष्ठानं प्र-
 कर्तव्यं नियमेनेति शंकते ४८ किंच। शिष्टेष्व २ प्रतिवेदयथांगानां विधानंतद्देवहि। तदाश्रितोपासनानां विधानान्ते समुच्चयः। ४९ किंच।
 समाहारात् ३ होत्राशस्त्रेशस्य मानेन जवेदायज्ञकर्मणि। साम्नोद्गात्रास्तूयमाने सोत्र उद्गीथसंज्ञकः। ५० यो विद्यते सामभागः त्रयावः

शस्त्रगस्तुयः। तयोरेक्यंतदोद्गाता वित्तयेदित्युपासनं ५१ विधायतत्कलं प्रोक्तं सामश्रुत्यार्थवादतः। प्रणवोद्गीथयोरेक्य वित्तनस्य प्रभावतः
 ५२ समाहरत्येवदुष्टमप्युद्गातं निजेति। समाहः पूर्वेति हरति निर्दोषीकरणार्थकः ५३ तथा च वेदद्वयोक्तं प्रणवोद्गीथयोर्ब्रुवन्। एक्यज्ञाना
 त्फलेत्वीदृग्वाक्यं संसूचयत्यमुं। सर्ववेदस्वांगजातैः श्रितोपास्तिसमुच्चयः ५४ सूत्रार्थस्तु। समाहारार्थकाद्वाक्यादपि विज्ञायते खलु। अंगा
 श्रितोपासनानां स्वांगेः सहसमुच्चयः ५५ किंच। गुणसाधारण्यश्रुतेः ४ कर्मगानां समुच्चित्यानुष्ठानं स्वांगिकर्मणि। गुणसाधारण्यशब्दा
 दत्र सूत्रे विवक्षितं ५६ कर्मप्रयोगवचनैः सर्वांगग्राहकैर्यतः। गुणसाधारण्यमेव श्रूयते हि श्रुतोततः ५७ कर्मगसंश्रितोपास्तेः कर्मगैः स्यात्स
 मुच्चयः। इत्यादिप्यचतुःस्त्याततः सिद्धांत उच्यते ५८ नवातत्सहभावाश्रुतेः ५ नंगनिष्ठोपासनानां स्वांगेः सहसमुच्चयः। समुच्चयस्या
 श्रुतत्वाभियमोनात्र कश्चन ५९ कामात्समुच्चयो वा स्याद्विकल्पो वा। ननु छितिः। अकृतत्वार्थततः किंच स्वतंत्रफलकीर्तनात् ६० दर्शनाच्च ६
 स्वरादिभ्रंशजादोषाद्वा स्मरक्षानिजतिजः। इत्युक्तिक्यालनं यज्ञे ब्रुवन्ती ब्रह्मणः श्रुतिः ६१ अंगाश्रितोपासनानां सूचयत्यसमुच्चयः। अंगाश्रि
 तोपासनास्तु नित्याः स्युर्धेदिनर्हि वै। ६२ प्रणवोद्गीथयोरेक्य ध्याने नैव निराकृतं। स्वरादिभ्रंशजे दोषे तु त्वास्याद्वा स्मरक्षणं ६३ तस्यैव जुः सा
 मजभ्रंशे ब्रह्मा व्याहृतिभिः क्रमात्। जुहुयादितिया प्रोक्ता छांदोग्यादिषु निष्कृतिः ६४ प्रणवोद्गीथयोरेक्य ध्याना नित्यत्व एव हि। सफलानि
 कृतिः सा स्यात्तस्मान्मासां समुच्चयः ६५ सूत्रार्थस्तु। ब्रह्मर्त्विक्परिपाल्यत्वं लिङ्गात्सर्वविजामपि। अंगाश्रितोपासनानां कर्मगैर्न समुच्चयः ६६
 इति पदसंज्ञकर्मगोपाश्रितोपासनानां स्वाश्रयकर्मगैरसमुच्चयसाधकं पञ्चविंशमधिकरणं ३६ इति तृतीये साधनाव्याये पञ्चविंशमधिकरणं समाप्तम् १८

विद्यांतराणां स्वातंत्र्यं श्रुतावस्थितया तथा। अनुबंधादिहेतुभ्यः स्वतंत्रा मानसाग्रयः १० राजसूयप्रकरणात्केवलस्तत्रियार्हतः। विप्रादि कर्तृका
 वेष्टेरुक्तेर्षादृष्टागमे ११ तथामानसिकाग्नीनां कर्मप्रकरणादिसः। इदं सर्वकर्मकांड उक्तं जैमिनिनास्ति वै १२ नस्तान्मान्यादप्युपलब्धे
 युवन्नहिलोकापनिः ८ मनश्चिदादिवहीनां मनसा कल्पितात्मना। द्वादशाहक्रतुगतमानसार्वभ्यनकर्मणा १३ साम्येपि मानसतारव्यसा
 मान्यान्प्रक्रियांगता। अनुबंधादिहेतुभ्यः स्वातंत्र्यस्योपलब्धितः १४ आदित्यमंडलस्योद्दिपुरुषो मृत्युरित्यथ। अग्निर्वैमृत्युरिति च श्रुत्या मृ
 त्युपदेरणात् १५ साम्येपि मृत्युत्वधर्माद्वैलक्षण्यमिथो यथा। किंच द्युलोको ग्रेस्तस्य ह्यादित्यः समिदत्र हि १६ नद्युलोकस्याभिभावः साम्ये
 प्यग्निद्युलोकयोः। यथा तथा मानसतत्साम्येप्यत्र मिथोभिदा १७ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्तनुबंधः ९ प्रकृतब्राह्मणादस्मात्परे
 ण ब्राह्मणेन वै। प्रकृतब्राह्मणादस्मात्पूर्वेण ब्राह्मणेन च १८ स्वस्यैकदेशस्य वाक्यविशेषस्य प्रयोजनं। तस्याः स्वतंत्रविद्याया विधित्वं लक्ष्यते
 यतः १९ अतो मानसिकाग्रयव्यब्राह्मणेनापि तत्समं। पूर्वोत्तरब्राह्मणाभ्यां सहचारयुतत्वं २० निजैकदेशस्य वाक्यविशेषाणां प्रयोजनं
 स्वातंत्र्यविद्याविधितारूपं वै लक्ष्यते किल २१ तस्यैव मानसिकाग्निप्रक्रियावा उपक्रमे। चयनारब्धं वात्यकर्म यस्मादुक्तं तदुच्यते २२ वात्याग्नि
 चयनस्थाना मंगानां मानसाग्निषु। द्वादसंघादनीयानां बहुत्वेनात्र सत्वं २३ वात्याग्निचयनारंभपूर्वकं प्रतिपादनं। कृतमानसिकाग्नीनां स्व
 तंत्रास्ते ततो ग्रयः २४ इति मानसिकाग्निविद्याया उपक्रमगताग्निचयनारब्धवात्यकर्मगतं निराकरणपूर्वकं स्वतंत्रविद्यात्वसाधकं न
 वस्तुनात्मकमेकोनविंशमधिकरणं २९ एकआत्मनः शरीरेभावात् १ वदति देह एवास्मैत्येकदेहात्मवादिनः। मन्वानादेहभिन्नस्या

तस्माः। इति यावज्जीवमत्र नियमः श्रवणादपि। न स्वो हि सा ८० इत्याक्षिप्य समाधानपूर्वसिद्धांत उच्यते ८१ अधिकोपदेशानुवादरा
यणस्यैवमेव तददर्शनात् ८ संसारिणः कर्मकर्तुः कर्मागादधिकस्य तु। असंगाः कर्त्रः संसारिणिना तस्य स्वरूपतः ८२ तत्पदार्थस्य स
र्वतर्कमिणो जगदीशितुः। तं पदार्थं मेदपूर्वे ज्ञेयत्वेनोपदेशतः ८३ पुरुषार्थेति इति तु सूत्रेण प्रतिपादितं। श्रीबादरायणस्यैव ह्यन्त
तत्तथैव हि। न शेषतः मुखे हेतुभासे श्वालयितुं समं ८४ नेतादृशात्मविज्ञानं प्रवर्तयति कर्मणि। प्रत्युतानुपदं कर्मण्युच्छिन्नतीति वक्ष्य
ते ८५ बहुश्रुतिषु दृष्टत्वाच्छारीरादधिकात्मनः। नासंभाव्यात्राधिकोपदेशसिद्धिर्विचारजा ८६ तुल्यं तु दर्शनं ९ विदुषां जनकादीनां
श्रुतोवाचारदर्शनं। कृतं यथा तथा न्येषांतदभावोपि दर्शितः ८७ असार्वत्रिकी १० मेदेव विद्यया तस्यादिरित्यादर्शिता श्रुतिः। सानसा
त्रिका किं तद्दीयविद्यापरे वृद्धिः। उपक्रम्योद्गीथविद्यां यदेवेत्यादिकीर्तनात्। स्वातंत्र्येणाश्रुतफलोपासनाविषयाथवा ८९ विभागः श
तवत् ११ सहानुष्ठानेनेष्टो वेसमन्वारं भशदतः। किं तूभयोर्विभागेनानुसृतिः रातवन्मता ९० दत्ते द्वाभ्यां रात इव्यप्रविभज्य प्रगृह्यते।
एवं विद्याऽन्यपुरुषं कर्मण्यनुवर्तते ९१ लिंगविद्या कर्मणोर्न समन्वारं भणंततः। ९२ अध्ययनमात्रवतः १२ आचार्यस्य कुलोद्देश
धीत्येत्यादिक श्रुतौ। अध्यात्मभागसहितवेदस्याध्ययनेपि वै ९३ कर्मकांडपराम्नायाध्ययनज्ञानमात्रवान्। यस्तस्य कर्मकरणं नि
यमेन विवक्षितं ९४ श्रुत्यंतरे हि विदुषः स्वेच्छाचारस्य कीर्तनात्। नेव तस्य कृतेनार्थ इति गीता स्मृतेरपि ९५ नाविशेषात् १३ कुर्व

ज्ञेये हेति वाक्यं न ज्ञानविषयं मतं। विद्वानिति विशेषस्याभावादस्य परं हितत् ९६ स्तुतये नुमतिर्वा १४ अथवा ब्रह्मविद्यायाः स्तुतये नुमति
स्ततः। त्वयि कुर्वति नो लोपो नरे ज्ञानबलादिति ९७ निरस्येवं पूर्वपक्षकोटीः। सिद्धांत उच्यते ९८ कामकारेण चैके १५ अपरोक्षानुष्ठानं प्रत्यग
भिन्ने ब्रह्मैव बुधेः। ब्रह्मविद्या फलीभूतं तं केचन विप्रश्चितः ९९ साधनं धनदारादिश्रुत्युक्तादृष्टकर्मणा। त्यक्तवतः स्वेच्छयेति श्रुतोवाजसनेपि
नां। श्रूयते तच्च विद्यायाः कर्मगितेन संभवेत् १०० धनदाराग्निहोत्रादिकृतुसामान्यसाधनं। कर्महेत्वात्मविद्यानुरक्तास्य ह्यति ते कथं १
देहादिभिन्नः कर्ता हं कर्मणः फलभोगिति। ज्ञानमेव ब्रह्मविद्या तं वेष्टा वेदसंमता २ सा तु कर्मदरे हेतुस्तद्वा न्कर्मकं यत्तज्जेत। तस्मात्तदु
क्तात्ममतेर्भिन्ना ब्रह्ममतिः खलु ३ सानेव कर्मणामंगस्वतंत्रैव फलप्रदा। तत्फलं मोक्ष एवातानार्थवादः सकस्य चित् ४ उक्त्या गान्ध्या
नुपपत्त्यर्थं हि सिध्यति। अतस्यागोप्यविद्यायां कर्मोत्पत्तिस्तत्तत्तः ५ उपमर्दं च १६ यः क्रियाकारकफलविभागो निखिलोस्ति हि।
तस्य बोधं चामनेति विद्याया ब्रह्मवादिनः। अतोपि कर्मणो नांगं विद्या कर्मपि मर्दिका ६ ऊर्ध्वदेतः सुचशब्दे हि १७ पारित्यक्ताग्निहोत्रा
दिकर्मद्विषयबन्धुषु। यतिष्वपि ब्रह्मविद्या वेदे हि श्रूयते यतः ७ अतोपि कर्मणो नांगं विद्या कर्मविरोधिनी। किंतु स्वातंत्र्यतो मुक्तिफले
वेति हि सिध्यति ८ ययोधर्मस्कां धाय लोदानमित्यादिका श्रुतिः। आश्रमत्रितयस्योक्तापुण्यलोकं फलंततः। तुरीयस्याश्रमस्याहनिष्यो मोक्षः
फलंति ९ इति सप्तदशसूत्रं ब्रह्मविद्यायाः कर्मगताक्षेपनिवारणपूर्वकं स्वातंत्र्येण मोक्षफलसाधकं तृतीयाध्यायचतुर्थपादे प्रथमाधिकर
ण १

परामर्शजैमिनिस्त्वोदनावापवदति हि १ तत्त्वज्ञानस्यांतरंगसाधनं ह्यध्वरेतसां। आश्रमो नास्ति विहित इत्याक्षिपति जैमिनिः।
 १० त्रयोधर्मस्कंधायज्ञ इति या प्रथिता श्रुतिः। चतुर्णामप्याश्रमाणामनुवादो हि जैमिनिः ११ आचार्यो मन्यते तत्र विधिते पात्रमन्य
 ते। यतः श्रुतिः सा हीनातिविधायकलिङ्गादिना। १२ तपःशब्देन सन्यासवानप्रस्थश्चादिह। स्तुतये ब्रह्मसंस्तुत्याद्यते चतुराश्रमाः १३
 चतारोप्याश्रमाः स्युः पुण्यात्मकफलप्रदाः। सर्वेष्वप्याश्रमेष्वर्हास्त्वित्युक्तारव्यफलप्रदा १४ ब्रह्मसंस्तुतितत्त्वोत्रपरापीयं श्रुतिर्यतः। अ
 तोषिणविधिस्तेषामत्रेति मनुते मुनिः १५ आश्रमो विहितो या संतुरीयः श्रुतिपुकेचित्। कर्मो न हं धिपंग्वादि विषये धर्मसाधकः। इति
 मत्वाऽक्षिपत्यत्र सन्यासं जैमिनिर्मुनिः १६ किंच। अपवदहीति सूत्रभागव्याचष्टे। वीरहा एष देवानां योगिमुद्रासयोदिति। श्रुतिः स
 त्यामधिकृतौ परिब्राज्यं निषेधति १७ अनूद्यत इह श्रोतं गार्हस्थ्याद्याश्रमत्रयं। तुरीय आश्रमो श्रोतः किंतु स्मार्तोऽनूद्यते १८
 न्यासमत्रापवदति वीरहेति श्रुतिः खलु। श्रुतिस्मृत्योर्विरोधोऽनुश्रुतेः प्रामाण्यमिष्यते १९ ब्रह्मसंस्तुतमृतफलं स्मार्तं स्तवास्पदं।
 इत्याशयेनात्र मुनिः परामर्शमन्यते। २० अश्रुद्धासनशब्दोत्राभिहीनाश्रमबोधकः। तस्मान्नास्याश्रमस्तुयो विहितो ब्रह्मविने
 ये। इति मत्वा क्षिपत्यत्र सन्यासं जैमिनिर्मुनिः २१ समाधत्ते। अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः २ परिब्राज्यमनुष्ठेयमन्यते वाद
 रायणः। अनुवादस्य तरेषामाश्रमाणां निह श्रुतो। प्रमाणसिद्धगार्हस्थ्यानुवादसमताश्रुतेः २२ ब्रह्मसंस्तुपदेनात्र परिब्राज्य

तृतीये साधनाध्याये पादत्रयमुदीरितं। वैराग्यतत्त्वपदार्थगुणाहरणसाधकं ६० परापरब्रह्मविद्यास्वरूपस्यावधारणं। गुणोपसं
 हारेणोति प्रोक्ता तदुपसंहृतिः ६१ परापरब्रह्मविद्ये स्वतंत्रमोक्षसाधने। कर्माधिकारिद्वारेण न कर्मांतरगतिस्तयोः ६२ तत्साधनान्य
 तरंगबाहिरगान्यनुक्रमात्। शमादिकानियज्ञादी नीतिप्रव्यापनाय च। तृतीयाध्यायगस्तुर्थपादः संप्रतिकथ्यते ७० पुरुषार्थोऽतः शब्दो
 दिति वादरायणः १ अस्मान् श्रोतास्म विज्ञानात्स्वतंत्रान्मोक्षसंज्ञकः। पुरुषार्थः सिध्यतीति मन्यते वादरायणः २ सयोहवेत परमं ब्रह्मैव
 देति न हिदः। ब्रह्मैव भवत्यादि शब्दा मोक्षफलश्रुतेः ७२ शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्ये धिति जैमिनिः २ देहादिभिन्नः कर्ता हं कर्मणः फल
 भागिति। कर्माधिकारिद्वारेण कर्मशेषत्वतो धियः। धीफलं मोक्ष इति तु विद्वत्कर्तुः प्रशस्तता ७३ यथान्येषु स्तुतिर्वेदे इव्यसंस्कारकर्मसु।
 तथा मुक्तिर्न रस्यार्थवाद इत्याह जैमिनिः ७४ किंच। आचारदर्शनात् ३ ब्रह्मविद्यावतां वेदेयताद्याचारदर्शनात्। न स्वतंत्रा ब्रह्मविद्या
 किं त्वंगं कर्मणो हि सा ७५ तच्छ्रुतेः ४ यदेव विद्याया युक्तं तद्देव्यादीर्यवनरं। श्रुत्येव्युद्गीथविद्यायां कर्मशेषत्वसंश्रुतेः। न स्व
 तंत्रा ब्रह्मविद्या सा ७६ समन्वारं सणात् ५ तं समन्वारं ते पातं विद्याकर्मणि इति। सहातुष्टतिश्रवणात्परत्रज्ञानकर्मणोः। न स्व
 हि सा ७७ तद्वतो विधानात् ६ यथाविधिगुरोर्गर्हवेदाध्ययनपूर्वकं। सर्ववेदार्थविज्ञानवतः कर्मविधानतः। न स्व हि सा ७८
 सार्थमध्ययनं वेदाध्ययनस्य विधौ मतं। सर्ववेदार्थबोधांतरगता ब्रह्मगतिः खलु ७९ नियमाच्च ७ कुर्वन्नेवेद कर्माणि जिजीविषे च

शेषितत्वात् १ आख्यायिकास्तुयाः संतिप्रोक्ता उपनिषत्कृताः ॥ पारिप्लवाथानोविद्याशेषास्ता इति चेन्नतत् ३६ पारिप्लवाभिधेकर्म
विशेषेद्याश्वमेधिके ॥ विशेषितत्वात्कासां विदेवसर्वाः परियहः ३७ आख्यायानां नितुवेदादौ यानि तानि पारिप्लवाः ॥ पारिप्लवानां क नं
राज्ञे पारिप्लवाभिधं ॥ कर्मश्वमेधे संप्रोक्तं श्रुतावध्वर्युर्कर्तृकं ३८ तथा चैकवाक्यतोपबंधात् २ तथा सत्योपनिषदकथानां सन्नि
धेर्बलात् ॥ ब्रह्मविद्याशेषेतेवत्यन्यत्रानुपयोगतः ॥ स्तुतिद्वारेकवाक्यत्वसिध्येतत्रनिबंधनात् ३९ इति द्विसूत्रं ओपनिषदकथानां
स्तुतिद्वारा ब्रह्मविद्याशेषत्वसाधकं चतुर्थमधिकरणं ४ अतएवाग्नीधनाद्यनपेक्षा १ स्वातंत्र्येण ब्रह्मविद्यामुक्तो हेतुरिति री
ता ॥ अतएव फले तस्या अनपेक्षा स्वकर्मणां ॥ शक्तिज्ञानस्यैव श्रुतिरौप्यभ्रमनिवर्तने ४० अनाग्नीधनशब्देन तत्साध्यकर्मलक्ष्य
ते ॥ तेषां विविदिषायां वै हेतुत्वं श्रुतिसम्मतं ४१ इत्येकसूत्रं ब्रह्मविद्याफले मोक्षे कर्मनपेक्षत्वसाधकं पंचमाधिकरणं ५ स
र्वपेक्षान्वयज्ञादिश्रुतेरश्ववत् १ स्वात्पत्तौ ब्रह्मविद्याया निखिलाश्रमकर्मणां ॥ अस्यपेक्षाबोधहेतुयज्ञादिश्रुतिसत्तः ४२
अश्वो यथा योग्यतया रथइष्टानलांगले ॥ ज्ञानोत्सादे तथा कर्मयोग्यनोत्सलोदये ४३ इत्येकसूत्रमाश्रमकर्मणां ब्रह्मवि
द्याहेतुत्वसाधकं ॥ शमदमाद्युपेतस्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदंगतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् १ बहिरंगं ब्रह्मविद्याहेतुमा
श्रमकर्मतु ॥ उक्तांतरंगं विद्याया हेतुमाह शमादिकं ४४ यज्ञादिकर्मणां बोधहेतुत्वे विध्यदर्शनात् ॥ अननुष्ठेयतां भातश्चेन्न २१

नीततथापि तु ४५ विद्यायश्चेच्छमदमाद्युपेतः स्याद्विधानवित् ॥ विद्यांगत्वेन शांत्यादिविधेः श्रोतस्य दर्शनात् ॥ विहितानां श
मादीनामनुष्ठेयत्वतोभृशं ४६ इति द्विसूत्रं ब्रह्मविद्यासत्तौ सर्वाश्रमोक्तकर्मणां शमादीनां च साधकत्वबोधकं षष्ठममधि
करणं ६ सर्वान्नानुमतिश्च प्राणायामेयतद्दर्शनात् १ वृहदारण्यके प्रोक्ता प्राणविद्यास्तितत्रादि ॥ प्राणस्यान्नामिदं सर्वमिति
ध्यानं विधाय वै ४७ आम्नायतेन हवास्या तन्नं जग्धं सवेदिति ॥ जंतुमात्रस्य यद्रूपं जग्धं तत्परिकीर्त्यते ४८ तदस्योपास
कस्यानन्नमभक्ष्यं न किंतु तत् ॥ भक्ष्यं सर्वमिति श्रुत्या यत्प्रोक्तं तत्र संशयः ४९ विद्यांगत्वेनात्र विधिः सर्वान्नानुमतेरिति ॥ प्राण
स्यान्नामिदं सर्वमिति ध्यानस्य वास्तुतिः ५० स्वाभिप्रायं सूत्रकारो ब्राह्मसर्वतिसूत्रतः ४ उक्तध्यानस्तोत्रमेव सर्वान्नानुमतिस्ति
यं ॥ आपद्येयत्वं विदुषां विदुषां निद्यभक्षणे ५१ सर्वान्नानुमतिः सान्निध्या भक्षणादर्शनात् ॥ चाक्रायणो हि दुर्गिसेयाचि
त्वाहस्तिपालकात् ॥ उच्छिष्टानपि कुल्माषान्मुनिर्भक्षितवानिति ५२ अबाधाच्च २ भक्ष्याभक्ष्यविभागाद्युशास्त्रासंको
चनादपि ॥ स्तुतिरेव हि सर्वान्नानुमतिर्न विधीयते ५३ अपि च स्मर्यते ३ किं वापद्येवानुमतिः स्मर्यते स्मृतिकर्तृभिः ॥ न तनाप
रिनोपासावत्यतः स्तुतिरेव सा ५४ शब्दश्वालोऽकामकारे ४ शब्दोपिवेदरूपोस्तिकामकारनिषधेने ॥ अतः प्राणविदः सर्वान्ना
नुमते नैव कल्पते ५५ इति चतुःसूत्रं प्राणोपासकविषयकं सर्वान्नभक्षणा अनुमतेः प्राणस्यान्नामिदं सर्वमिति ध्यानस्तुतिपरत्वे सा

पक्षे सप्तममधिकरणं ७ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि १ नित्यानां बोधहेतुत्वाच्च ज्ञाद्याश्रमकर्मणां। अमुमुक्षोरनुष्ठानाऽप्रस
क्तविदमुच्यते ५६ विदेनुष्ठीयतेयद्वत्त्वाश्रमोक्तंमुमुक्षुणा। यावज्जीवविधेस्तद्वत्कार्यतश्चामुमुक्षुणा ५७ अथवेदपूर्वपक्ष
परंवेवर्णकांतरात्। तथाहि। मुमुक्षुणाप्याश्रमोक्तं कार्यकर्मामुमुक्षुवत्। यावज्जीवविधेरेव न ज्ञानार्थसमाचरेत् ५८ ज्ञा
नार्थत्वे तु काम्यतादिकल्पस्यादनुष्ठितिः। विकल्पनित्यानुष्ठाने विरुद्धेत्येकधर्मिणि ५९ ज्ञानार्थत्वं नु यशोदेः। स्तुतिराश्रमकर्म
णा। इत्याक्षेपसमाधानमुच्यते। ग्रिमसूत्रतः ६० सहकारित्वेन च २ विद्याहेतुत्वेन सहसंपादयति नित्यतां। स्वस्मिन्नाश्रमक
र्मत्वेन विरुद्धोभयार्थता ६१ ज्ञानार्थमप्यनुष्ठाने नित्यत्वेनापगच्छति। तदेभावेपि नित्यत्वं यावज्जीवविधानतः ६२ सहका
रिभवेत्कामोभयोः संपादनात्सह। मुमुक्षुणाप्यनुष्ठेयसहकारित्वहेतुना ६३ विरुद्धद्वययोगस्तु सिद्धे वस्तुनि बाधकः। ननु सा
ध्ये कर्मणि स्यादुभयस्यापि संभवात्। अतोत्र ज्ञानहेतुत्वेन विरुद्धश्रुतीरितं ६४ श्रमादिभिः सह ज्ञानजनकतादिकर्मतत्त्वात् स
हकारीति वा तेन सहकारित्वहेतुना। मुमुक्षुणाप्यनुष्ठेयं नित्यत्वेनापि हेतुना ६५ न विरोधो द्वयार्थत्वे भवेत्सादिरूपवत् ६६
सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ३ नित्यत्वबोधार्थाभ्यामुष्ठेयामुमुक्षुणा। यज्ञादयः स्वधर्मा ये त एवोभयलिङ्गतः ६७ प्रयो
गभेदाभावे स्ति लिङ्गवेदः स्मृतिश्चैव। अतः सह दनुष्ठानो सिध्यतीहोभयार्थता ६८ अनभिभवंच दर्शयति ४ मुमुक्षुर्ब्रह्मव

मनुयते। तपःशदान्नानुवादस्तपसोऽसंभवाद्यतेः ३३ ब्रह्मसंस्थास्तवायेहानुयते चतुराश्रमाः। तथापि मानसिद्धास्ते गार्हस्थ्य
वदिता गिते २४ विधिबोधरणवत् ३ यत्स्मृत्यते विधेयतदिति न्यायादिह श्रुतौ। पारिव्राज्यविधिर्वस्तुतः पूर्वश्रुतिसंमतः २५
यदा महापितृयज्ञेनीयने सुष्ठु विमुक्ता। आहवनीयप्रतिपदाते त्रेत्यश्रयने श्रुतौ २६ सुचो धः समिधं धृत्वाऽहवनीयमनुद्वेत्ता
धारयत्युपरिष्ठाद्वैदेव्यो नयने त्विति २७ यथोपरि धृते रत्रत्यनुवादो रधो धृतेः। विधिनात्येकवाक्यत्वसंभवेपि विहाय तत् २८
अपूर्वत्वाद्धर्धधृतेर्विधिस्तद्वदिहापि सः २९ परित्यक्ताग्निहोत्रादिकर्म इविणबधुषु। पारिव्राज्यमानसिद्धं ब्रह्मविद्यामयेयतेः।
३० अतोपि कर्मणो नांगविद्याकर्मविरोधिनो। किंतु स्वातंत्र्यतो मुक्तिफलैवेति हि सिध्यति ३१ इति त्रिसूत्रे ब्रह्मविद्योद्देश्य
कपारिव्राज्याक्षेपनिराकरणासाधकं द्वितीयमधिकरणं २ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् १ उपासीतोद्गीधोमिति
तथारसतमो हिसः। इत्यादिवाक्यनिर्दिष्टकर्मगोपास्त्यस्तुत्याः ३२ ये वैरसतमत्वाद्याः कर्मो गेवो धिता नाणाः। तेषु वाक्ये
षु कर्मो गेवो धितादिप्रतिपादनात् ३३ तास्ते च कर्मगोविधेः स्तुतिरेवेति चेन्न तत्। मानांतरा प्राप्ततया विधेया एव न स्तुतिः ३४
भावशब्दाच्च २ उपासीतेत्यादिविधायकशब्दश्रुतौ ईवौ। उपास्तेस्तदुपास्येषु गुणानां विधेयता ३५ इति द्विसूत्रे कर्मगो
पास्तीनां तदुपास्येषु गुणानां कर्मो गेवो धितात्वविरासपूर्वकं विधेयत्वसाधकं तृतीयमधिकरणं ३ पारिव्राज्यादिति चेन्न वि

नंश्रुतोतत्रश्रौतवद्देरसंभवात्। लोकि कोशिर्याह इति निर्णेतुं जैमिनिर्मुनिः ७७ षष्ठ्यायेधिकारारब्धेऽवकीर्णव्रतचारिणः। प्रायश्चित्तं तत्तद्वान्यदाधिकारिकमत्र। योनोऽक्षिप्तं तु यदेतौऽवकीर्णतत्त्वकीर्तितं ७८ तदाधिकारिकमपि नैष्ठिकव्रतचारिणः। नेव किंतु पक्षवर्णव्रतचारिण एव तत् ७९ आरूढेनैष्ठिकं धर्मयस्तु प्रच्यवते पुनः। प्रायश्चित्तं न पर्यामियेन भुध्येत्स आत्महा ८० इत्यनिर्वाण्यपानित्यबोधकस्मृतिसत्त्वतः। प्रायश्चित्तस्य तस्यास्मिन्नेष्टिके रत्नसंभवात् ८१ इत्यादिप्यसमाधानं प्राहोपेत्यादिना मुनिः ८२ उपपूर्वमपित्वेके भावमशनवत्तदुक्तं २ नेदं महापातकं वेयेनास्मिन्स्यादसंभवः। अपित्वेके तु पदपूर्वतदिति मन्यते ८३ अतः प्रायश्चित्तभावमवकीर्णनिर्णयेष्टिके। अपीच्छंत्युपकुर्वाणोऽवकीर्णत्वाऽविशेषतः ८४ मधुमांसाशनप्रायश्चित्तस्यादुभयो र्यथा। ब्रह्मचारित्वाविशेषात्प्रकृते तद्देवहि ८५ स्मृते प्रसिद्धोक्तप्रायश्चित्तभावस्य तु श्रुतौ। अप्रसिद्धतया साक्षात्निष्कृतेः कथनादपि। प्रायश्चित्तं तु तद्युक्तं गर्भालंभनं हियत् ८६ लोकप्रसिद्धिं संत्यज्य प्रसिद्धिर्वैदिकी तु या। तस्या आदर्शं यत्तदुक्तं जैमिनिना स्फुटं ८७ स्मृतिपादेयववराहादिशब्दार्थानिर्णये। प्रसिद्धिर्लोकि कीत्या ज्याश्रौतीष्टितियवादिषु ८८ ग्राह्यं प्रायश्चित्तमेव मुक्तं यतिनस् ९ योः। अस्योपलक्ष्यं तद्वैतदन्त्याश्रमयोरपि ८९ प्रायश्चित्तभाववक्त्री स्मृतिरुक्ता त्रयतुसा। प्रयत्नगोखं कार्यं नैष्ठिकस्य विमुद्ध्ये। इत्याशयवती कल्याणश्रौतार्थस्यानुसारतः ९० इति हि स्मृत्यनैष्ठिकव्रतचारिणः प्रमादाद्ग्राह्यं प्राप्यावकीर्णत्वे विप्रोतगर्भपक्षा

लंसरूपप्रायश्चित्तसद्भावसाधकमेकादशमधिकरणं ११ बहिस्तूभयथापि स्मृतेरश्वाराच्च १ स्वाश्रमप्रच्युतिर्यतिकथमप्युर्ध्वरेतसा। सामहापातकं वास्तुपपातकमेव वा ९१ सर्वथो भयथाप्येतेरुत निष्कृतिका अपि। बहिष्कार्या एव शिष्टैरतिनिंदावह स्मृतेः। तेषां परित्यहाभावाचारसदृशनादपि ९२ अत आश्रमकर्मादितेस्तु चीर्णव्रतेरपि। कृतं विद्यासाधनं न किंतु निष्फलमेव तत्। ९३ आमुत्रिकेव तच्छुद्धिर्वैदिकविहितास्तिसा ९४ इत्येकस्त्रस्वस्याश्रमप्रच्युतोर्ध्वरेतसानैष्ठिकव्रतचारिवानप्रच्यवतीनामे हि श्रद्धाभावस्य तत्कृताश्रमकर्मादेर्विद्याहेतुत्वाभावस्य च साधकं द्वादशमधिकरणं १२ स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः १ सांग कर्मप्रयोगेषु पत्युर्त्यधिकृतततः। कर्मो गगोपासने वाधिकृतस्याधिकारतः ९५ अधिकारिण्येव पत्यो फलं व्यहिसमष्टिजं। फलभाजः पत्युरेवांगाश्रितोपास्तिकर्तृता। इत्यात्रेयो मुनिः प्राहोपास्तिकर्तुः फलश्रुतेः ९६ इत्यादिप्यसमाधत्त आर्तिज्यमिति स्मृतं। ९७ आर्तिज्यमित्योऽलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते २ अंगाश्रितोपासनं यदति कर्तृकमेव तत्। परिक्रियतस्तत्तिष्ठि फलं प्रापक कर्मणो ९८ श्रुतेश्च ३ तत्तिष्ठितोपास्तजन्यफलस्य पतिगामितां। बोधयंत्याः श्रुतेः सत्तादप्युत्तिकर्तृकं हितत्। इत्योऽुमिराचार्यो मन्यते प्राक्तयुक्तिः ९९ इति त्रिस्त्रमंगाश्रितोपासनानां फलस्य यजमानगामित्वसिध्यर्थतासां तत्तिष्ठितकत्वसाधकं त्रयोदशमधिकरणं १३ सहकार्यंतरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् १ निर्विघ्नवाच्यं पांडित्यं मुनिः स्यादिति नो विधिः। मोनस्य

किं त्वनुवादः क्रियते मुनिशब्देन ॥ अथ ब्राह्मण इति हि विधिहीनसमीपगात् ६०० किंच मुख्यब्रह्मबोधपरवाक्यगतेन ये मुनिशब्देन मौन
स्य न विधिः सहकारिणः ॥ इत्याद्ये पोत्तरं प्राह सह कार्यं तरेति हि १ पांडित्यं श्रवणं प्रोक्तं वाच्यं मनन उच्यते ॥ अंतःकरणशुद्धिर्वा वाच्य
शब्देन कथ्यते २ मौनं निदिध्यासनं हि प्रकृतश्रुतिसम्मतं ॥ मुनिशब्देन सन्यासाश्रमोपिकचिदुच्यते ३ त्रिविधः खलु सन्यास आश्रमः
श्रुतिसम्मतः ॥ केवलाश्रमचर्याख्यो भावि विज्ञानकारणं ४ श्रवणादित्रयोपेतो भवेद्विद्विषालयः ॥ अपरोक्षदृग्ध्वं वाच्यं तद्विश्रान्तये
खलु ॥ स्वीकृतो याज्ञवल्क्याद्यैर्विद्वत्सन्यास उच्यते ५ सूत्रार्थस्तु ॥ ब्रह्मापरोक्षज्ञानाद्व्ययतेर्दृश्यस्वसाक्षिणः ॥ साध्यशून्यफलीभू
तात्मसाक्षारसिद्धये ६ विधिर्वेदेन मौनस्य सहकार्यं तस्य वै ॥ क्रियते मुनिशब्देन विधानं विधिरुच्यते ७ कर्तव्यत्वेन कथनं विधान
मिति भण्यते ८ स्यान्मौनमपरोक्षत्वे सत्समस्याद्यात्मवस्तुनः ॥ व्युत्थाने वा समाधौ वा प्राप्तमौनपुनर्विधिः ॥ संभवत्यतः सूत्रे पक्षे
णाप्राप्तिरुच्यते ९ यस्मिन्पक्षे भेददृष्टिर्भावत्यं वर्तते यते ॥ तेन पक्षेण मौनस्य प्राप्तस्य विधिः कृतः ॥ येनाचीर्णपूर्वमेव मौनं तं प्र
तिनो विधिः १० सन्यासो मुनिशब्देन निदिध्यासनमेव वा ॥ इति चेद्यत्तृतीयं स्यात्तु वणादित्रये तत्र ११ प्रधानविधिमारभ्य प्रत्यंगं
विधिरस्ति यः ॥ स विध्यादिरिति प्रोक्तो विध्यंतो विस उच्यते १२ स्याद्दर्शपोर्णमासादि प्रधानपरवाक्यगः ॥ अन्वाधानाद्यंगजान
विध्यंतो त्रयथा तथा १३ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः २ सर्वाश्रमाणां धर्माणां शमादीनां कुटुंबिनः ॥ यथा संभवमाग्राय विधि

येण स्वात्मानं लभते हि यः ॥ स एष आत्मानं क्लेशैरभिभूतो भवेदिति ६०० श्रुतिर्विस्तरकारित्वे तत्तदाश्रमकर्मणां ॥ लिंगे च दर्शयंत्यनुसा
त्मानं अभिभवात्मकं ७० इति चतुः सूत्रमाश्रमकर्मणां तत्रेण नित्यत्वेन विद्याहेत्वेन चानुष्ठानसाधकमष्टममधिकरणं ८
अंतरावापितु न दृष्टेः १ विधुरस्याश्रममृते स्तितस्याप्यात्मसंविदि ॥ अधिकारोस्तिरेकादाधिकारस्य दर्शनात् ७१ अपि च स्मर्य
ते २ नश्चर्योच्छिष्टभक्षायनाश्रमविहारिणां ॥ अपि संवर्तविश्रुतमुखानां स्मर्यते खिल ॥ भारतादीतिहासेन ब्रह्मविद्याधुरीणता ७२
विशेषानुग्रहश्च ३ तपोजपादिभिर्धर्मैर्विशेषैर्ज्ञानहेतुभिः ॥ संभवत्यधिकारस्तु बोधेऽनाश्रमिणामपि ७३ अतस्त्वित्युपायोऽ
लिंगाच्च ४ अनाश्रमिणादितरत्वाश्रमित्वं मतिदुर्लभं ॥ तानप्रदत्ततः श्रेष्ठं श्रोतास्मार्ताञ्चलिंगतः ७४ इति चतुः सूत्रं विधुराद्य
नाश्रमिणामप्याश्रम्यनाश्रमिसाधारणतपोजपोपासनादिधर्मविशेषैर्ब्रह्मविद्याधिकारसाधकं नवममधिकरणं ९
तद्वत्तत्पुनातद्भावो जैमिनेरपि नियमाद्रूपाभावेभ्यः १ प्राप्तोत्तमाश्रमस्यास्मान्निष्ठेत्याश्रमे स्थितिः ॥ नवादरायणस्येष्टानैवेष्टा
जैमिनेरपि ७५ आश्रमारोह नियमाच्छ्रुतितात्पर्यगोचरात् ॥ अधः प्रत्यवरोहस्य बोधने श्रुत्यभावतः ॥ शिष्टाचाराभावतश्च निष्ठ
ष्टेत्याश्रमे स्थितौ ७६ इत्येकसूत्रमुत्तमाश्रमप्राप्तस्य ज्ञानार्थकर्मविकीर्षया विषयलोभेन वा निष्ठेष्टाश्रमप्राप्तिनिषेधसाधकं द
शममधिकरणं १० न वाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् १ आलंभोगर्भस्योक्तोऽवकीर्णव्रतचारिणः ॥ प्रायश्चि

तत्वेन सत्त्वतः १४ ननु सन्यासाश्रमस्याभावेनैवोपसंहृतिः। किंतु सन्याससंसाध्यश्रवणाद्यर्थमत्र च १५ सन्यासाश्रमसं
 सिद्धिः सन्यासस्योपसंहृतिः। गार्हस्थ्यस्य च गेवातो नुष्ठे यस्तुर्य आश्रमः १६ मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ३ गृहिणा तु
 पसंहारो ब्रह्मचारिवनस्थयोः। कृत्स्नभावादेव तयोर्नाभावादुपसंहृतिः १७ सन्यासाश्रमगार्हस्थ्यसमयोरिव हि श्रुतौ। तयो
 रप्युपदेशेन पृथक्स्यान्नदनुष्ठितिः १८ मौनशब्देन गार्हस्थ्यसन्यासोभयसंग्रहः। इतरेषामिति बहुवचनं तितरद्वये। अवांतराणां
 भेदानां सद्भावस्य प्रदर्शकं १९ इति त्रिस्तुत्रं ब्रह्मापरोक्षवतो विद्वत्सन्यासाश्रमिणो दुःखइत्युक्तकनिष्ठत्रये पूर्वमप्राप्तनिदिध्या
 सनविधिसाधकं ब्रह्मचर्याद्याश्रमत्रयस्यांतःकरणशुद्धिद्वारात्मज्ञानार्थं न पृथगनुष्ठानं किंतु गार्हस्थ्यश्रमांतर्भावेनैवेत्याशं
 कानि नर्तकं चतुर्दशमाधिकरणं १४ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् १ बाल्येन तिष्ठोसेदिति बृहदारण्यकश्रुतिः। अनभिव्यंजयन्नि
 दानात्मानं ज्ञानिलक्षणेः २० दंसादिरहितः स्थातुमिच्छेदित्यर्थमाह हि। उक्तार्थकत्वे एवास्या बाल्यशब्दार्थविद्ययोः। अंगां
 गिभाव रूपस्य संसर्गस्य सुसंभवात् २१ इत्येकस्तुत्रं बाल्यशब्दस्य विद्यासाधनान्तःशुद्धिरूपार्थकत्वे साधकं पंचदशमाधिक
 रणं १५ एहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबंधे तद्दर्शनात् १ ब्रह्मविद्यासाधनस्य प्रकृतश्रवणादिभिः। प्रतिबंधाभावसत्त्वे विद्याज
 ने हजन्मनि। प्रतिबंधकसत्त्वे स्यादन्यस्मिन्नपि जन्मनि २२ उत्पत्त्यमानविद्याया एतज्जन्मान्यजन्मनोः। उत्पत्त्यनिर्धारणस्य

३
२५

तस्यश्रुतिषु दर्शनात् २३ इत्येकसूत्रं ब्रह्मविद्याजन्मनोऽहिकत्वा मुष्मिकत्वा न्यतरत्वा नियमसाधकं षोडशमधिकरणं १६
एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधनेस्तदवस्थाबंधनेः १ विद्यायां निर्विशेषत्वं वस्तुतंत्रत्वतो यथा। मुक्तिरूपे फले तस्याज्ञे
येवो निर्विशेषता २४ सतस्यां मुक्त्यवस्थायां ब्रह्मेवमवतीति ह। निर्विशेषब्रह्मरूपत्वेन वेदेवधारणात् २५ इत्येकसूत्रं ब्र
ह्मविद्याफलमूला विद्यानिवृत्त्युपलक्षितपरमानंदस्वरूपमुक्त्यवस्थायां ब्रह्माद्या गोपालांतं तारतम्याभावेन निर्विशेषैक
रूपत्वसाधकं सप्तदशमधिकरणं चरमं १७ इति श्रीभगवद्देव्या सकृतो शारीरक ब्रह्ममीमांसासूत्रेणुपासूत्रोप
ताधिकरणार्थसंग्राहककारिकासु साधनारख्यतृतीयाध्याये सप्तदशाधिकरणात्मकः साधनारख्यश्चतुर्थः पादः
इति श्रीमल्लस्मीवेंकटेशप्रसादभूषितनरगुंदपत्तनावासने लंकंठिसुब्रह्मण्ययज्वप्रणीता सुशारीरक ब्रह्ममीमांसाशास्त्रे
निखिलसूत्रार्थसंग्राहककारिकासु साधनारख्यस्तृतीयोऽध्यायः समाप्तः अत्र प्रतिपादकमेवास्तत्राप्यधिकर
णानि च प्रथमे। सू. २७ अ. ६। द्वितीये। सू. ४१ अ. ८। तृतीये। सू. ६६ अ. ३६। चतुर्थपादे। सू. ५२ अ. ११। सर्वसंकलनायां २५
सू. १८६ अ. ६७॥ ॥ अत्र पादचतुष्टयकारिकाः प्रथमपादे ७३ द्वितीये पादे ९२ तृतीये पादे ३०९ चतुर्थपादे १५९
सर्वसंकलनायां संख्या ६२५ अत्र पादार्थपत्रं प्रथमे १ द्वितीये ३ तृतीये ७ चतुर्थे १९ समाप्तिपत्रं २५॥ ॥

तः। उपासको यतस्तस्मान्न प्रतीकेष्वहंमतिः १२ आत्मबुद्धिः प्रतीकेषु कार्ये स्यपिन बोधना १३ स्वाभिन्नब्रह्मानन्यत्वज्ञानान्नैवेष्ट
हं ग्रहः। प्रतीकादौ पृथक्स्त्वबाधबोधो मृणामतिः। मृणात्वेन परिज्ञाते हंमते नैव संभवः १४ इत्येकसूत्रं प्रतीकेष्वहं ग्रहोपास्ति निषेध
साधकं तृतीयमधिकरणं ३ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् १ ब्रह्मबुद्धिः प्रतीकेषु कर्तव्या मनः आदिषु। महत्वाद्ब्रह्मणो लोके दृश्यते हित
थामतिः। उपासितो राजमन्त्री प्रभुदृष्ट्या फलप्रदः १५ इत्येकसूत्रं निरुष्टे उल्लुब्धुषोपास्ति साधकं चतुर्थमधिकरणं ४ अदिसादि
मतयश्चांग उपपत्ते १ कर्मणि प्रतीके वैकार्या अर्कादिवुद्भयः। संस्कृतांगैः कर्मफलसमृद्धेरुपपत्तिः १६ इत्येकसूत्रं कर्मणि
गाकर्तौ कर्मिगोप्तीधादिवुद्भ्यात्तत्कर्मणि फलसमृद्ध्यभाव रूपन्यूनता सूचकं कर्मिषु कर्मिणं गिदेवता बुद्ध्या प्रोक्षणादि
ना संस्कृतांगेष्विव संस्कृतेषु कर्मसमृद्धिफलसूचकं पंचममधिकरणं ५ आसीनः संभवात् १ उपासीताः। सीन एव त
स्यैवोपास्ति संभवात्। तिष्ठतो गच्छतो यत्नबाहुल्याद्यग्रता भवेत्। रायानस्य भवेन्निद्रातः स्वास्थ्यं येन तच्चरेत् १७ ध्यानाच्च २
उपास्ते ध्यानिरूपता दप्यासीनो भवेत्तदा १८ अवलंबं चापेक्ष्य ३ अवलंबं पृथिव्यादावपेक्ष्य ध्यायतीव वै। इति ध्यानस्यो
पचारलिंगादप्यवलंबस्तदा १९ स्मरति च ४ श्रुचो देशे प्रतिष्ठाप्य त्यादिना तत्र तत्र वै। स्मरं त्यापि महात्मान उपास्तो स्थिरमास
नं २० इति चतुःसूत्रसंगुणनिर्गुणोपास्तौ स्तेर्यता पादकासनसाधकं षष्ठमधिकरणं ६ यत्रैकाग्रता तत्रा विशेषात् १

यत्रादिग्देशकालेषु चित्तस्यैकाग्रता भवेत्। तत्रोपासीत सर्वत्राप्येकाग्रस्या विशेषतः २१ इत्येकसूत्रमुपासायां दिग्देशकाल
नियमाभावसाधकं सप्तममधिकरणं ७ आश्रयणात्तत्रापि हि दृष्टं १ उपास्य साक्षात्कारस्य दारायादिफलप्रदा। सोपा
स्ति स्वामरणांत कार्यान्ते स्मृतिसिद्धये २२ जीवितान्तेषु पास्तो हि दृष्टमावर्तनं श्रुतो २३ इत्येकसूत्रमहं ग्रहादेः साक्षात्कारकार
कफलदोपास्तेरामरणांत मनुष्यान्साधकं अष्टममधिकरणं ८ तदधिगम उत्तरपूर्वाद्ययोश्च श्लेषविनोशे तद्व्यपदेशात् १
साक्षात्कारे गुणाद्यस्य ब्रह्मणो निर्गुणस्य वा। ज्ञानोत्तराधासंश्लेषः पूर्वाद्यस्य विनाशनं २४ ज्ञानोत्तराधासंश्लेषपूर्वपापविनाशयोः।
एवमेवं दीत्यादिभ्युत्थाविदुषि कीर्तनात् २५ इत्येकसूत्रमुभयविधब्रह्मविदः पूर्वोत्तराधनाशासंश्लेषसाधकं नवममधिकरणं ९
इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पातेतु १ पापादन्यस्य पुण्यस्याप्येवमश्लेषनाशने। वपुः पाते कमवती सद्यो वा मुक्तिरेव हि २६ इत्येक
सूत्रमुभयविधब्रह्मविदः पूर्वोत्तरपुण्यमाशासंश्लेषसाधकं दशममधिकरणं १० अनारब्धकार्ये एवेतु पूर्वतदवधेः १ प्रारब्ध
व्यतिरिक्ते ये प्राक्ते पुण्यपापके। ते एव नश्यतो बोधान्न तु प्रारब्धकर्मणि। तयो स्थितेस्तदारब्धदेहपातावाधिभूतेः २७ इत्येकसू
त्रं प्रारब्धव्यतिरिक्तानां काम्यानिषिद्धकर्मजन्यपुण्यपापरूपसंचितकर्मणा ज्ञाननाशपत्तसाधकमेकादशमधिकरणं ११
अग्निहोत्रादिनुत कार्यायैव तददर्शनात् १ नित्यनैमित्तिकस्येन त्वग्निहोत्रादिना चित। पूर्वपुण्यं ज्ञानसाध्यमोक्षायैवोपयुज्यते। यज्ञा

४
२

दिकश्रुतौ तस्य ज्ञानहेतुत्वदर्शनात् २८ अतो न्यायित्वे केषामुभयोः २ नित्ये नैमित्तिकादस्मादग्निहोत्रादिकर्मणः । अन्याप्यस्ति ब्र
ह्मविदाज्ञानात्मा क्तमनुष्ठिता २९ साधुरुत्थापापकृत्या यातयोर्विनियोजकं । तस्य पुत्रादयामित्येकेषां शास्त्रिणां वचः ३० ज्ञानो
पकारश्च न्यत्वात्तयोः काम्यनिषिद्धयोः । विनियोगो यो मिहितः स इष्टो गुरुशिष्ययोः । वादरायणजैर्मिन्योरुभयोः श्रुतिमानिनोः ३१
अनारब्धेषु पुण्यपापैरेव काम्यनिषिद्धजैः स्वसजातीयकेन्यत्र सृष्ट्या ज्ञानाद्दिनश्यतः ३२ नित्ये नैमित्तिके ते तु ज्ञानस्य जनके मते ३३ इति
द्विसूत्रं संचितानां काम्यनिषिद्धकर्मणां व्यवस्थापकं द्वादशमधिकरणं १२ यदेव विद्ययेति हि १ आग्निहोत्रादिकं कर्म नित्ये नैमित्ति
कं श्रुतं । समर्पणाद्युपास्येव सहितं यत्करोति ये ३४ अतिवीर्यं ते देवस्यादुपासारहितं तु यत् । तद्दीर्यवत्स्यादित्याह यदेवेत्यादिकश्रु
तिः ३५ इत्येकसूत्रं नित्ये नैमित्तिकसत्कर्मण उपोस्ति सहितत्वेनानुष्ठाने वीर्यवत्तत्त्वसाधकं निरुपासत्वे वीर्यवत्तं मात्रसाधकं त्रयो
दशमधिकरणं १३ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते १ आरब्धकार्येषु पुण्यपापे ते ज्ञातरेषु ५ । भोगेन नाशयित्वा यत्स्वरूपेण
वतिष्ठति ३६ इत्येकसूत्रं प्रारब्धकर्मक्षयद्वारा स्वस्वरूपमात्रेणावस्थानरूपेणैव ल्यमुक्ति साधकं चतुर्दशमधिकरणं १४ इति पञ्चा
ध्याये जीवमुक्तिः पादः प्रथमः १ अत्राधिकरणानि १४ । सूत्राणि १९ चतुर्थे स्मित्य लाध्याये द्वितीये पाद उच्यते जीवोक्तां
निरतः पादोऽयमुक्ताति संज्ञकः ३७ वाङ्मनसि दर्शनाच्छृङ्खल १ म्रियमाणस्य जीवस्य स्वात्मा निसमयात्परा । स्वश्रुतिमुक्तमन २

श्रीः । चतुर्थे स्मित्य लाध्याये आद्यपादे निरूप्यते । जीवमुक्तिरतो यं हि मुक्तिपाद इतीर्यते १ आह नित्यसह दुपदेशात् १ अभ्यासः श्रवणा
दीनामात्मनो दर्शनावधिः । कर्तव्योऽस्य सङ्गो देतेषां विधुपदेशात् २ लिंगाच्च २ उद्गीथस्योपासनायां कौपीतकृ विवाक्यतः । एकस्मि
न्नेव उद्गीथे बहुरश्मितयेकदा । आदित्यत्वेन च ध्यानावृत्तिः संस्मृतितास्तिया ३ साऽऽवृत्तेर्लिङ्गमन्यत्र प्रत्यये फलसाधके ४ ध्याना
त्मके प्रत्यये स्मिन्नावृत्तिः फलदायया । श्रवणाद्यात्मके ज्ञाने तथावृत्तिर्भवेदिति ५ सूत्रार्थस्तु । श्रवणादेर्मुक्तिहेतोः प्रत्ययस्याऽऽवृत्ति
लोदयं । आह नित्यसूचकां लिंगांतराच्चाभ्यास इष्यते ६ इति द्विसूत्रं फलपर्वतं निर्विकल्पकसविकल्पकात्मसाक्षात्कारसाधने श्रवणा
द्यावृत्तिसाधकं प्रथममधिकरणं १ आत्मे रूपगुणवृत्तियाहयंति च १ ब्रह्मविद्याभ्यासकाले परमात्मा श्रुतीरितः । स्वात्मत्वेन निदि
ध्यास्य उपास्य श्रुतमुमुक्षुभिः ७ यतः परेशं जाबाल उपासा समये पितं । उपासते स्वात्मतया त्वं वा इत्यादिवाक्यतः ८ सर्वे जानंत्यात्म
तया कैवल्यसमये बुधाः । तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबंधैः प्रमुच्यते । इति कैवल्यसंज्ञोपनिषदाद्यनुशासनात् ९ बोधयं त्यप्यात्मतया
तत्त्वमस्यादिवाक्यतः । अतः स्वात्मतया उपास्यो निदिध्यास्य सर्वदृक् १० गुणोपासोः फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिवदिष्यति । श्रुद्ब्रह्मो
पासनं तु निदिध्यासनमेव हि ११ कैवल्यं तत्फलं ज्ञेयं नार्चिरादिगतिः फलं ११ इत्येकसूत्रं मुद्गशबलब्रह्मणोः स्वात्मत्वेन निदिध्यास
नसाधकं द्वितीयमधिकरणं २ न प्रतीके न हि सः १ न प्रतीकेष्वहं बुध्या जडेषु पासनं हितं । आत्मत्वेन प्रतीकं सो नैवानुभवति स

वहारातेज आदि वर्गे प्राणो वतिष्ठते ५० इति तस्याः श्रुतेरर्थो या प्राणस्तेजसीति । बोद्धव्यो जीवनिष्ठत्वे लिंगभूतश्रुतेर्गतात् ५१ नैकस्मि
 न्दर्शयतो हि ३ आवश्यकत्वाद्भूतानां नैकस्मिन्नेव तेजसि । जीवो वतिष्ठते तस्मात्तेजसीत्युपलक्षणं ५२ रहस्याख्याधिकरणे श्रौतप्रश्ननिरूप
 णे । इममर्थं दर्शयतो यद्वान्ये हि श्रुतिस्मृती ५३ इति त्रिसूत्रं स स्मभूतो पाहितजीवे उक्तांतिकाले संदियमनः सहित प्राणावस्थानसाध
 कं तृतीयमधिकरणं ३ समानाचास्युपक्रमादमृतत्वचानुपोष्य १ देवयानाभिधेमार्गे गमनारंभणावधिः । जीवस्य देहादुक्तां
 तिः समाभिज्ञानमित्यर्थः ५४ अदग्धेव क्लेशबीजममृतत्वमिदं यतः । अतो गोपां देवयानादमृतत्वमुपासितुः ५५ उपदाह इति प्रोक्त
 धातोरुपमिदं मतं । अनुपोष्येत्यतो व्याख्याप्येवमेव कृताकरे ५६ इत्येकसूत्रं देवयानमार्गस्य सुषुम्नानाडीप्रवेशात्प्रागद
 त्तस्य गुणब्रह्मोपादकयोर्देहादुक्तांतिप्रकारसाम्यसाधकं चतुर्थमधिकरणं ४ तदापीतेः संसारव्यपदेशात् १ परस्यादेवता
 या यत्तेजः शब्दोपलक्षितं । स स्मभूतात्मकं लिंगशरीरमवतिष्ठते । तदा मोक्षं नश्यति न पुनः संसारवर्णनात् ५७ स स्मप्रमाण
 तश्च तथोपलब्धेः २ स स्मनाडीप्रवेशस्य श्रवणात्परिमाणात् । स्वरूपतश्च तल्लिंगस्य स्मस्वच्छं च सौक्ष्म्यतः ५८ नोपमर्देनातः ३
 अतः स्वच्छस्य स स्मस्य लिंगस्य नाहनाशनं । शरीरस्योपमर्दनदाहच्छेदादिजन्मना ५९ अस्याेव चोपपत्तेरेष ऊष्मा ४ य एष ऊ
 ष्मा स्थूले स्मिन् शरीर उपलभ्यते । सोऽस्यैव लिंगदेहस्यानुमानेनात्र संभवात् ६० इति चतुः सूत्रं कैवल्यमुक्तिपर्यंतं लिंगदे

हस्याविनाशितसाधकं पंचममधिकरणं ५ प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् १ न तस्य प्राणा उक्ता मंतीत्युक्तांति निषेधनात् । प
 रब्रह्मविदः प्राणो क्रांतिर्नोस्तीति चेन्न तत् ६१ शरीरजीवो देवास्य प्राणो क्रांतिर्निषिध्यते । न शरीरादतस्तस्यास्ति प्राणोऽक्रमणं
 ततोः । इत्याक्षेपे समाधत्ते स्पष्टो हीत्युत्तरं वदन् ६२ स्पष्टोत्येकेषां २ एकेषामस्ति काण्वानां शरवायां स्पष्ट एव हि । प्रतिषेधः परात्म
 जदेहात्प्राणोऽस्मस्य तु ६३ न तस्य प्राणा उक्ता मंतीत्युक्ता तद्भूयस्य च । अत्रैवात्मनिसमवलीयंत इति कीर्तनात् ६४ ~~स्म~~
 स्मर्थते च ३ गत्युक्तां त्योरभावोऽस्य महाभारतसंज्ञके । इतिहासे स्मर्थते पितृपदस्येति शब्दतः । पदशब्दो गम्यवाची न च न्योप
 द उच्यते ६५ सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः । देवा अपि मार्गे मुक्त्युत्पदस्य पदैषिणः । इति महाभारतवाक्यं ६६
 इति त्रिसूत्रं निर्गुणात्मविदे देहात्प्राणो क्रांत्यभावमूलक परलोक गत्यभावसाधकं षष्ठमधिकरणं ६ तानि परेतथाह १
 परब्रह्मविदस्मानि प्राणशब्दोदितानि हि । लिंगदेहकलाभूतस्य स्मभूतं द्रियाणि च ६७ स्वोपादाने विलीयंते सहेतैः परमात्मनि ।
 वाच्यं विलीयंत इति तथाहो भयं श्रुतिः ६८ अधिष्ठानापरोक्षेण निवर्त्यस्य मुष्मात्मनः । सर्वस्यापि विवर्तस्य योपादानतया श्रु
 ता ६९ अविद्यातदधिष्ठानाश्रितत्वनियमाच्चिति । श्रुत्या कलालयः प्रोक्तो व्यवहारदृशानुसः ७० स्वोपादाने स्मस्य लय इति
 व्याख्यामादिषु । स्वप्रकृत्या चितीत्युक्ता बुभयो रपि संयहः । स स्मभूतानीन्द्रियाणि चोडशात्रकलामताः ७१ इत्येकसूत्रं पर

ब्रह्मविदः प्रारब्धक्षये लिंगदेहस्य सोपादनपृथिव्यादिषु लयबोधकभूतेः परब्रह्मणि लयबोधकभूतेर्मिथो विरोधपरिहाराय
 व्यवस्थासाधकं सप्तममधिकरणं ७ अधिभागो वचनात् १ अधिभागः परात्मज्ञकलानां परमात्मना ७२ विभिद्येते नाम स्तूपे
 आसामित्युक्तितः परास एषोऽकल इत्युक्तेरमृतो भवतीति च ७३ अतो निःशेषबलयः कलानां परमात्मनि परब्रह्मविदो न्ये
 षां सावशेषत्वमेव हि ७४ इत्येकसूत्रं निर्गुणात्मसाक्षात्कारवतः प्रारब्धसमाप्तौ परब्रह्मविदाभिन्नपरब्रह्मणि निःशेषलिंगभं
 गसाधकं सप्तममधिकरणं ८ तदोक्तो यज्वलनंतत्सकाशितद्वारे विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्तु स्मृतियोगाच्च हार्दतु गृ
 हीतः शताधिकया १ प्रासंगिकं समाध्यायप्रस्तुतं परिचिंत्यते। उपासकस्योक्तमणामनुयाऽऽस्तुपक्रमं ७५ लीनवृत्तिक वा
 गादिसमूहस्योक्तमिष्यतः। जीवजातस्य तस्योक्तोक्त्युक्तं न हृदयाभिधं ७६ तस्याग्रहदयश्चिह्नगम्यनाद्याननं मृतं
 ह्रास्त्यतस्य ज्वलनं भानं प्रद्योतनामकं ७७ विद्याऽविद्यावदुभयसममुत्पद्यते तदा। तेन प्रभासितद्वारे मूर्खो वापं
 डितो विवा। गम्य योग्यस्थानमार्गनाडीद्वारेण गच्छति ७८ उपासकस्तु। विद्यांगत्वेनार्चिरादिमार्गध्यानविधानतः
 प्रत्यहं सम्यगभ्यस्तविद्यासामर्थ्यात्तदभवे ७९ हृदयस्थोपास्यदेवानुगृहीत उपासकः। मूर्धस्थानादेवनाद्यानि
 क्रामतिसुषुम्णा ८० इत्येकसूत्रं सगुणब्रह्मोपासकस्य विदुषः प्रद्योतारव्यसर्वसाधारणगम्यनाडीद्वारप्रति
 नंतरं भिन्नगत्य देवयानमार्गभूतसुषुम्णानाडीप्रवेशसाधकं नवममधिकरणं ९ रश्म्यनुसारी १ रात्रौ दिवा वा नि

सिवागृहीतः संप्रलीयते ३८ सत्यामेव मनोवृत्तौ बागृहीतिलयदर्शनात्। हृतितात्पर्यकत्वाच्च वाकृशदृश्यश्रुतिस्थितेः ३९ अतएव सर्वा
 ण्यनु २ वाकृशदृश्यश्रुतिगः सर्वेन्द्रियाणामुपलक्षणं। सर्वेन्द्रियाणामनसिलयस्य श्रवणाच्छ्रुतो ४० सोपादाने स्वस्वलयः स्ववृत्तेरितर
 त्रवा। सर्वस्याग्रेयथावायावश्रितैर्यथाश्रुति ४१ यस्मान्मन्यायादेववाचोवृत्तेरेव लयोद्दि। अस्मान्मन्यायादेव हृदि हृतिमयशिवलान्य
 पि ४२ इन्द्रियाण्यनुवर्तते स्वस्ववृत्तिलयेनैव। इन्द्रियाणां भौतिकानामुपादानं मनो न हि ४३ इति द्विसूत्रं जीवोक्तं तौ सवृत्तिके मनसि स
 र्वेन्द्रियाणां स्वरूपेण लयासंभवे पि स्वस्ववृत्तिलयेनानुवृत्तिसाधकं प्रथममधिकरणं १ तेन मनः प्राण उत्तरात् १ तमनोवृत्तिसहिते प्रा
 णवृत्त्या विलीयते। इत्यर्थो ज्ञायते वाक्याद्वाक्यं पत्यर्थं काग्रिमात् ४४ तन्मनः प्राण इति द्वितीयमर्थ उदीरितः। पूर्ववाक्यादुत्तरस्य स
 ज्ञेयः प्रतिपत्तभिः ४५ इत्येकसूत्रं मनोवृत्तेः सवृत्तिकप्राणे विलयसाधकं द्वितीयमधिकरणं २ सोध्यते तु पगमादिभ्यः १
 निवृत्तवृत्तिः सप्राणो निवृत्तीन्द्रियहृद्युतः। तेज आद्यधिपे जीवेत्यंतकाले वतिष्ठते। जीवं प्रत्युपगमानुगमावस्थानहेतुतः ४६ प्रा
 णः करोत्युपगमानुगमावस्थिति रिति। बोधयंती श्रुतिर्निर्गं जीवेते प्राणसांस्थितेः ४७ समुखं गगनं भूपं प्रतीवोषगमो त्रनु। अनु
 सृत्तगतिर्भूत्या इवात्रानुगमो मतः। निश्वांचल्य स्थितिर्जवेऽपस्था नत्वेन सम्मता ४८ स्थितिलिंगश्रुतेरेवोपगमानुगमावधि। अव
 स्थानार्थमेवेति निर्णयाल्लिंगमात्रतौ ४९ भूतेषु तच्छ्रुतेः २ देहांतरारंभकेषु तेजः सहचरेषु वै। सत्सम्भूतेषु हि ते जीवे प्राणो वतिष्ठते। जी

५ व उपास्तियोगशब्देन क्रममुक्तेष्विव विवक्षिता १३ नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्। इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् १४
 इति। पारणापूर्वकं कर्तृत्वानुभूत्यात्मिका तु या। उपास्तिः सांख्यशब्देन क्रममुक्तेष्विव विवक्षिता १५ ते उभे योगसांख्यार्ये उपास्ती स्मृतिवोदि
 ते। यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिवैवयोगिनः। प्रयातायां तितं कालं वक्ष्यामि भवतर्षभ। अग्निर्ज्योतिरहः रक्तः षण्मासा उत्तरायणं। तत्र प्र
 यातागच्छति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः। इति भगवद्गीता स्मृतिः। इत्यत्र योगिशब्दस्य योगशब्दादिवक्षिते १६ सूत्रार्थस्तु। योगसांख्यात्मक
 स्मार्ते पास्तिहययुताहिये। उपासका योगिनस्तान्प्रत्येवाहारादिकः। स्मर्यते यं स्मृतिकलविशेषो नेतरान्प्रति १७ ननु योगसां
 ख्यात्मिका एव श्रुतिरुपासनाः। काश्चित्कर्माश्रिताः काश्चिदध्यानमात्रात्मिका मताः। तदंतो योगिनः कस्मान्नेष्टा अत्रेति चेच्छ्रु
 १८ न कालनियमः श्रौतोपास्तिरिति हि साधितं। प्रागेवातः पारिशेष्यादत्रेष्टा स्मार्तयोगिनः १९ स्मार्ते चैत इति। अप्यत्रोक्ते यो
 गसांख्योपोस्ती श्रौतविलक्षणे। एते स्मार्ते अतोत्रैव कालस्य नियमनिर्माता। स्मार्तत्वे प्रत्यासत्त्यात्र कालस्य विनियोगतः १०० तेन न श्रौ
 तविद्याया फलाप्तौ कालवीक्षणं १ अत्रैव वर्णकान्तरं। योगिनः प्रतिचस्मर्यते स्मार्ते चैत इति। स्मृते श्रुत्येकवाक्यत्वनियमात्संभवे
 सति। अहारादिपदैः श्रौतदेवयानाभिधाध्वनः २ प्रत्यभिज्ञानतश्चात्र कालशब्दस्य लक्षणा। मार्गातिवाहिके देवतत्कालाभिमानि
 ति ३ कालाभिमानि देवानां दिवा रात्रौ च सत्ततः। श्रौतस्मार्ते पास्तिरूपयोगसांख्ययुताहिये ४ त एव योगिनो ज्ञापितान्प्रत्येवाहारादिकः।

दिवारात्रदेवयानसरणोरातिवाहिकः। स्मर्यते यं स्मृतौ कालाभिमानि देवतागणः ५ श्रुतौ यथा योगसांख्ये विहिते क्रममुक्तये। स्मृता
 वापि तथैव ते स्मार्ते एव विधिसिते ६ अतो न काप्युपास्तीनां फलाप्तौ कालवीक्षणं। ७ इति हि सूत्रे रात्रौ दक्षिणा यने चोक्ता तस्य सगुण
 ब्रह्मोपासकस्या फलाप्तौ पुनरायणादिकालप्रतीक्षाशंका निवारणपरमेकादशमधिकरणं ११ इति फलार्थे चतुर्थे जीवसा मा
 न्योक्तं तिपादो द्वितीयः अ० ११ सू० २१ चतुर्थे स्मिन्फलाध्याये तृतीये पाद उच्यते। सगुणब्रह्मविन्मार्गे देवयानपदे रितः ८
 अर्चिरादनातत्त्वस्थितेः १ यो ब्रह्मप्राप्तिकामः स शास्त्रोक्तसुपासया। यथा र्चिरादिनैवेति नार्चिर्भिन्नादिध्वमा २ श्रुत्यापंचाग्नविद्या
 यांतदूतामर्चिरादिकं। मार्गमुक्तेन रस्यापि सगुणोपासकस्य हि। तस्या र्चिरादि मार्गस्य विहितत्वप्रसिद्धितः १० तथा हि ब्रह्मलोकस्य मार्गे य
 मेक एवा र्चिरादिकः। तत्र च्छ्रुत्युक्तमेदानामेकवाक्यत्वसंभवात् ११ हेह दारण्यके मार्गिच्छांदोग्ये चार्चिरादिकः। श्रुतः पंचाग्नविद्यायां बृ
 हदारण्यके पुनः १२ वाखादिः पंचमाध्याये विद्यायैश्चानराभिधा। तत्र श्रुतो योच्छांदोग्ये दशमाध्याय ईरितः। विद्यायां दहराख्यायां नाडीर
 श्यानुपूर्वकः १३ याकोषीतकिशारवायां विद्यापर्यकनामिका। तत्राख्यादिः श्रुयते ससर्वादिश्चाप्युक्तवित् १४ न्यूनाधिक्यं च लोकेषु यो
 र्वापर्यव्यतिक्रमः। किंचित्किंचिद्व्यतेत एक एवा र्चिरादिकः। ब्रह्मलोकस्य मार्गे स्मिन्त्रयत्वं तर्भवति १५ इति वक्तुं तन्निवेशप्रकारेण यि
 मस्मृत्तः। वदिष्यते भगवता सूत्रकारेण युक्तितः १६ अनेकधैवंभैदेपि निष्पन्नं तत्क्रम उच्यते १७ मूर्धन्यनाद्योक्त्या कर्तृश्रीन्यातित्युपासकः।

१८ अथाविषमयाहोरात्र्याः पूर्यमाणारव्यपक्षकौ। उत्तरायणमासान्वय्यातिसंवत्सरतः १९ देवलोकंततोवायुं सूर्याचंद्रमसौ क्रमात्।
 विद्युतं वरुणं त्विदं ततो याति प्रजापतिं २० ब्रह्मलोकंततः प्राप्य मोदतेशाश्वतीः समाः २१ इत्येकसूत्रं ब्रह्मलोकमार्गेनेकधात्वस्य न
 त्रदर्शनेपि वक्ष्यमाणशिव्या सर्वेषामार्गाणामर्चिरादिदेवयानमार्गे तर्भावसंभवनसर्वैकवाक्यतया एकैनार्चिरादिदेवानेकपर्वणामार्गे
 ण ब्रह्मलोकं गच्छति सगुणोपासक इति प्रतिज्ञारूपं प्रथममधिकरणं १ वायुमहादविशेषविशेषाभ्यां १ नाडीरश्मी देवलोकवायुं
 इंदुप्रजापतीं वरुणं ब्रह्मलोकं श्वस्यष्टौना अर्चिरादिके २ मार्गे पंचाग्निविद्यास्ये छांदोग्योपादिषड्भूते। अत्रोनायेतद्वयनप्रकारः कथ्यते धु
 ना २३ यस्मात्पूर्वदेवलोकोगंतव्यत्वेन वर्तते। लक्षणा तादृशवायो सो न वायुपदस्य तु २४ सूत्रार्थस्तु। छांदोग्यप्रोक्तपंचाग्निविद्याया
 तक्रमेण ये। नाडीरश्म्यानुपूर्व्येण देवमानसमागताः २५ संवत्सरा देवलोकं प्राप्य वायुं व्रजंति। अविशेषेपि छांदोग्येन च दृष्टविशेष
 तः २६ इत्येकसूत्रं अर्चिरादिदेवयानमार्गक्रमनिरूपणे अर्चिरादि तडिल्लोकां तक्रमसाधकं द्वितीयमधिकरणं २ तडितो धिव
 रुणाः संबंधात् १ कौषीतकि श्रुतौ वायोरुपरिष्ठाच्छ्रुतेऽपि सः। वरुणास्तडितो लोकादूर्ध्वमेव निवेश्यते। तडिता सह संबंधाद् वरुण
 स्य पयः पतेः। २६ इत्येकसूत्रं अर्चिरादिक्रमनिरूपणे विद्युदानंतरं कौषीतकि क्रमानुसारेण वरुणादि ब्रह्मलोकं तलोकं चतुष्टय
 क्रमसाधकं तृतीयमधिकरणं ३ आतिवाहिकास्तद्विगात् १ विद्याफलं ब्रह्मलोकप्रापका अर्चिरादयः। चेतनादेवतास्तासां

कामनाया विद्वान्कृष्णया। आदित्यरश्म्यनुसारी निष्कामत्यविलंबतः ८१ निशिनेति चेन्न संबंधस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च।
 २ रात्रौ नादित्यरश्मीनां संबंधोस्तीति चेन्न तत्। यावद्देहं सूर्यरश्मिनाडीसंबंधसत्ततः। रात्रावपि रश्मीननुसृत्य व्रजस्य यं ८२
 यावद्देहं सूर्यरश्मयो गंदर्शयति श्रुतिः ८३ चकारोत्रानुक्त्युक्तिसत्त्वस्याहसमुच्चयं। रात्रौ च स्तोत्रकिरणानुवृत्तिरनुमीयते। वसं
 ताहो निशास्वर्गे घर्मसंतापदर्शनात् ८४ अत्यल्पत्वान्नानुवृत्तिर्निशास्वर्ग्या सुलक्ष्यते। अतिशीतेनाभिषवाच्छिशिरे दुर्दिनो धिव
 ८५ इति हि सूत्रं दिवारात्रमादित्यरश्म्यनुसारेण मूर्धन्यनाद्यासगुणब्रह्मविदुक्तां सुपपत्ति साधकं दशममधिकरणं १०
 अतश्चायनेपि हि दक्षिणे १ अतएव सदानाडीरश्म्याश्लेषतएव हि। सविद्याफलमाप्नोति दक्षिणेप्ययने मृतः। कालांतरप्रतीक्षाया
 विद्यायामनपेक्षणात् ८६ उत्तरायणगोक्रांतिप्राशस्त्यविषये स्ति या। शिष्टोक्तिरुपाचारस्य प्रसिद्धिः सर्वलोकगा। तस्या अवि
 दिदुक्तांति परत्वेन व्यवस्थितेः ८७ भीष्मादनुदगयनप्रतीक्षाया अस्तु द्रुमे। स्वस्मिन्निद्वन्नाभिमानशून्यत्वावेदकत्वं तः ८८ आ
 चारपालनार्थत्वादपि स्वेच्छामृतेर्बलात् ८९ साविद्याफलमाप्नोति दक्षिणेप्ययने मृतः ९० योगिनः प्रातिवस्मर्यते स्मार्तिवैते २
 अनाद्यैकालोक्तगीतायामहरादिकः। तदभावात् कथं मुक्तिरयने दक्षिणे निशि। उक्तां तोपासकस्य स्यादिति चेदुत्तरं शृणु ९१
 योगः सन्नहोपायध्यानसंगतिमुक्तिषु। इति कोशयोगशब्दोपास्तायपिविश्रुतः ९२ ब्रह्मार्पणधियानि स कर्म चारात्मिका तु या।

ता ४१ विशेषितत्वाच्च २ अमानवोयः पुरुषो ब्रह्मलोकात्समागतः। स ब्रह्मलोकान्नयतीत्यपि हि श्रूयते कचित् ४२ ते तेषु ब्रह्मलोकेषु
 पराः परावताः समाः। वसंतीति श्रूयते विवेदेषु तैरैकचित् ४३ स्त्रार्थस्तु। बहुत्वभोग्यलोकत्वाधारभावविशेषणैः। विशेषितत्वाच्च
 तय्यं ब्रह्मयत्कार्यमेव तत् ४४ विश्वरूपस्य सगुणब्रह्मणो बहु रूपता। प्रदेशभेदे र्घटते नैकरूपा गुणस्य सा ४५ तत्प्रदेशेष्ववस्थानुमहं
 त्वाल्लोकशब्दात्। आश्रयं चेति सर्वतत्कार्यब्रह्मण्युज्यते ४६ प्रवेशः सगुणो तस्मिन्सा युज्यमिति कथ्यते। निधर्मब्रह्मरूपेण हि
 तिः केवल्यमुच्यते ४७ उक्तं च शिवगीतायां। सा लोकमयसा रूपं सा ह्यसा युज्यमेव च। केवल्यं चेति तां विद्धि मुक्तिराद्यवपंचधा। इ
 ति ४८ सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ३ क्लीबस्य ब्रह्मशब्दस्य जगत्कारणवाचिनः। हेतुसामीप्यतः कार्यप्रयोगेन विरुध्यते ४९ कार्यस्य
 येतदध्यक्षेण सह तत्परमभिधानात् ४ अनाद्य निप्रभृतिभिः श्रुतिभिः कथितत्वं तत्। प्रतीयते क्रमान्मुक्तिरर्चिरादिपथेन वा ५०
 कार्यस्य ब्रह्मलोकस्य प्रत्यये प्रत्युपस्थिते। तत्रैवोत्पन्नविज्ञाना ब्रह्मलोकाधिकारिणा ५१ हिरण्यगर्भेण सह ते कार्यब्रह्मणः परं। निर्विक
 ल्यं परं ब्रह्म विशुद्धं प्राप्नुवंति हि। इतीत्यमंगी कार्यसांक्रममुक्तिर्गतीरिति ५२ सर्वज्ञत्वादिदृष्टानां स्वहेतोः प्रकृतौ लये। सर्वज्ञत्वादिगुणकं का
 र्यब्रह्मलुके वलं। ब्रह्मेव परमं शुद्धं निर्विकल्पं निरंजनं ५३ अनाद्यध्यस्तप्रकृतो प्राणिकर्मवशाद्यदा। ईक्षणाद्यावृत्तिभासास्तदा तत्सर्व
 विमुक्तः ५४ मायाविंबो वशीकृत्यतां स्यात्सर्वज्ञ ईश्वरः। अविद्यावशात्स्वतन्त्रस्तद्देविद्यादेनेकधा। इत्युक्तात् ५५ एवमेतदनाद्यं तं भ्रमचक्रं

विवर्तते। तत्र सद्यः क्रमाद्वापि मुक्तः पश्यति नैव तत् ५६ स्मृतेश्च ५ कार्यस्य ब्रह्मणो हारा ब्रह्मलोकनिवासिनां। क्रममुक्तिबोधयत्याः स्मृतेरपि
 च सत्त्वतः। कार्यब्रह्मसुखेनैवाभ्युपयाक्रममुक्तिका। तेन नाहं निवेदविरोधोद्भावने भवेत् ५७ इति सिद्धांतमुक्त्वा यात्राक्षेपः क्रियते त्रिभिः।
 ५९ परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ६ क्लीबस्य ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव रूढितः। अमानवो गमयति परमेवेति जैमिनि ६० दर्शनाच्च ७ मुक्ति
 स्तूर्ध्वन्याडीरुगत्या सं प्रतिपादिता। परब्रह्मप्रकरणे कठवल्लीषु दृश्यते। अतो विगम्य ब्रह्मेव परमर्चिर्मुखाध्वना ६१ न च कार्यप्रतिप
 त्यभि संधिः ८ छान्दोग्यदशमाध्याये विद्योर्ध्वतु प्रजापतेः। प्रजापतेः सभावेशमप्रपद्य इति हि श्रुतौ ६२ विद्यावनः स्वमृत्सूर्ध्वकार्यब्रह्मा
 वगाहिनः। गतिपूर्वकं संप्राप्तिसंकल्पस्य श्रुतत्वं तत् ६३ ना विराद्यध्वना गम्यं परं ब्रह्मेति चेच्छृणु। पदधातोर्गमार्थत्वात्सायने गतिपूर्वता
 ६४ सभावेशमाप्तिसंकल्पानकार्यब्रह्मगोचरः। परब्रह्माप्तिमार्गत्वात्मुख्यगोचरत्ववसः ६५ तस्मात्परब्रह्मविद्याविषयाश्रयते गतिः। इ
 ति पक्षः पूर्वपक्ष इति भाष्ये वधारितं ६६ परविद्याप्रकरणे कचिच्च श्रुता गतिः। परविद्यास्तवार्थासासफलं तद्वर्तते इति ६७ इत्येष्टस्त्रयम
 र्चिरादिमार्गगतेः कार्यब्रह्ममात्रविषयकत्वं न मुख्यब्रह्मविषयकत्वमिति निष्कर्षावहं पंचममधिकरणं ५ अप्रतीकालं वनात्तयतीति
 वादरायण उभयथाऽदोषात्तत्क्रतुश्च १ प्रतीकोपासकान् ब्रह्मलोकं न नयति श्रुतौ। अमानवः श्रुतो नैतात् द्विज्ञानयतीति हि। वादरायण
 आचार्यो मन्यते त्रयवरुणा ६८ नयनानयनोभयभावाभ्युपगमे सति। सर्वोपासासु पूर्वोक्ते देवयानोपसंहृतेः। अविरोधान्न त्रसर्वपदे संको

चबोच्छया ६१ एवं व्यवस्थिते हेतुस्तत्तुन्याय एव ७० योयत्कृतुस्तत्कृतुः सतदाप्रोतीति वैदिकः। न्यायः प्रसिद्धोऽत्र कृतुपदेन ध्यानमुच्यते ७१
 न प्रतीकोपासकेन प्राधान्याद्ब्रह्मचिंत्यते। ब्रह्मत्वेन प्रतीकस्य ध्याता सोतो व्युदस्यते ७२ तद्विज्ञेन तत्स्वरूपेणातु संधीयते हि यत्। प्रतीकं कथ्य
 तेतत्तु प्रतीकं प्रतिमामता ७३ प्रोक्तान्यहं गृहणीति प्रातीकानीति तु द्विधा। उपासनानि ते ध्यातानीत्यस्य सगुणस्य च। आत्मेति तत्पगच्छतीति
 हिन्यायस्य सत्ततः ७४ अथुरव्येधुरव्यमतयः प्रतीकोपासनामताः। ७५ पंचास्युपासका येन प्रतीकोपासका अपि। श्रुतेस्तद्विषये सत्त्वाद्
 वंति ब्रह्मलोकगाः ७६ पंचमिविधावद्विज्ञाः प्रतीकोपासकास्तु ये। उपास्तितारतम्येन विद्युल्लोकांतगाहिने ७७ विशेषं च दर्शयति २ किंच।
 प्रतीकतारतम्येनात्रोच्चावचफलश्रुतेः। न प्रतीकोपासकानां ब्रह्मप्राप्तिरितीर्यते ७८ वाग्वावनाम्नोभूयसीत्यादि श्रुतां दोग्यगाश्रुतिः। ना
 मादिषु प्रतीकेषु ब्रह्मत्वेनेति भाहिधाः ७९ उपास्तयस्तत्कलानां विशेषं तत्तरोत्तरं। उत्कृष्टं दर्शयति हि प्रातीकांतारतम्यतः ८० सविशेषः प्र
 तीकानामुपास्यते तु युज्यते। न प्रतीकेष्वेकं रूपं ब्रह्मोपास्तौ ससुज्यते ८१ तस्माद्ब्रह्मोपासकानामेव तस्याप्तिरिष्यते। न प्रतीका लंबना
 नांतारतम्यात्फलश्रुतेः ८२ इति द्विसूत्रं प्रतीकं ब्रह्मोपासकानामेव ब्रह्मलोकप्राप्त्या सगुणं ब्रह्मप्राप्तिर्न तु ब्रह्मत्वेन नामादि प्रतीको
 पासकानां ब्रह्मप्राप्तिरिति प्रमेयावहं षष्ठमधिकरणं ६ इति प्रतीकाध्याये चतुर्थसगुणं ब्रह्मोपासकानामेव श्रुतिदेवयानारव्यमार्गे
 योवगतिपूर्वकं ब्रह्मलोकप्राप्त्या सगुणं ब्रह्मवाप्तिसाधकोर्विराद्युत्तरगतिपादस्तुतीयः ३ अत्राधिकरणं ६ सूत्रे १६

नेतृत्वे लिंगसत्ततः २७ अमानवस्तु पुरुषो विद्युत्प्रभृतिलोकतः। गंतृनामयति ब्रह्मेत्याह छांदोग्यगाश्रुतिः २८ तदमानवनेतृत्वं प्र
 वृत्तलोकेषु विद्युतः। पुरुषाणां मानवानां नेतृत्वे ज्ञापिकं मतं २९ उत्तरेषु तु लोकेषु मानवावरुणादयः। याः संति देवतास्तासां नेतृत्वं
 प्रतिषेधति ३० आर्वरादिपदैरुक्ता ये लोकाः संति मार्गगाः। तत्तलोकाभिमानिन्यो देवता अर्वरादयः ३१ लीने दिवस्य विद्युषो
 भोगस्यासंभवादिह। प्राप्तं स्वलोकं तं तस्मादग्रिमं प्रापयंति हि ३२ उभयव्यामोत्तास्त्रिधेः २ लोकेषु मूर्च्छितामताः संपिंडित
 निजेंद्रियाः। दृश्यंते नीयमाना हि चेतनैः पुरुषैः परैः ३३ उभयोर्ज्ञानशून्यत्वाद्गंतव्यमार्गयोः। नेष्टसिद्धिरनेस्तन्नल्लोकस्वाम्यर्विरा
 दिषु ३४ नेतृत्वसिद्धेस्तल्लिंगमुक्तेन्यायेन गमिति। अतस्तदन्यथानेतुमयोग्यं न्यायगमिति ३५ वेद्युतेनैव तत्तद्भुतेः ३ अमानवोयः
 पुरुषो विद्युल्लोकं समागतः। वेद्युतः सतु विज्ञेयस्तस्माल्लोकादुपासकाः ३६ तेनैवोर्ध्वनीयमाना लभंते ब्रह्म सर्ववित्। अमानवस्य
 नेतृत्वश्रवणाद्वरुणादयः ३७ ये मानवा लोकपालाः सहाया एव तस्य ते। तदधोलोकपाये तु नेतारस्तोर्विरादयः ३८ इति त्रिसूत्रं
 मर्विरादीनां ब्रह्मलोकमार्गतिवाहकत्वसाधकं चतुर्थमधिकरणं ४ निरूप्य मार्गं गंतव्यं गंतव्यं ब्रह्म कथ्यते। गम्यं सगु
 णमेवेति निर्गुणो गत्यसंभवात् ३९ कार्यवाहरिरस्य गत्युपपत्तेः १ अमानवोयः पुरुषः श्रुतो नेता श्रुतो स्त्रियः। गमयत्यपरं कार्यमेव
 ब्रह्मेति वादरिः। आचार्यो मिमंसे तस्यैव गंतव्यत्वेन पपत्तितः ४० परं ब्रह्मेव संश्रुद्धोपाध्यायं कार्यमुच्यते। न परं ब्रह्मणः सर्वगतस्य गमनीय

तीव्रमधिकरणं २ ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः १ अविभागाधिकरणे बंधात्मुक्तस्य दर्शितं। संदित्यनेपरब्रह्मभिन्नत्वमुपजीव्यतु ९६ सर्व
 ज्ञत्वादिकसत्यतुच्छवाशशश्वंगवत्। मिथ्यावाचकस्येयण सदृशतदिति त्रिधा ९७ कीदृशेन परब्रह्मसंस्पर्शावतिष्ठते। ब्रह्मात्मको बंधमुक्त इ
 तिसंदेह आगते। मतद्वयेन सूत्रान्यामोक्षिण्यादनिजाश्रयं ९८ सूत्रार्थस्तु। ब्रह्मसंबंधिना सत्यसर्वज्ञत्वादिना सह। ब्रह्मात्मको बंधमुक्तोऽवतिष्ठ
 तइति श्रुतौ। आह जैमिनिराचार्य उपन्यासादिहेतुतः ९९ उपन्यासो विधिश्चाथ व्यपदेशादिति त्रयः। वेदभागाः सत्यरूपसर्वज्ञत्वादिवोधकाः
 २०० स उपन्यास उद्देशो यस्तु प्रोक्तो विधित्स्यात्। १ अज्ञानज्ञापको भागो विधित्वेन विवक्षितः। विध्युद्देशविभिन्नो यो निदिष्टः। सिद्धवत्तु यः व्यप
 देशः स विज्ञेयशब्दतत्त्वविचक्षणैः २ विवक्षितमात्रेण तदात्मकत्वादित्ये उक्तो मिः २ जीवस्य सच्चिदात्मत्वादलीक इदृशाशमे। विनिश्चिन्मात्ररू
 पावस्थिते मुक्त आत्मे नि ३ अन्ये ज्ञांतराभासः शब्दाः सर्वविदादयः। निरर्थकाः प्रयुज्यते बंध्यापुत्रादिशब्देन। इत्युक्तो मिराचार्य आह तु
 च्छंजगद्दत्त ४ एवमुपन्यासापूर्वभावादविरोधवादरायणः ३ ब्रह्मात्मकस्य मुक्तस्य चरमब्रह्मविद्या। पारमार्थिकि चिन्मात्रस्वरूपांगो
 कृतावपि ५ जीवांतराभासदृष्ट्या पूर्वोक्तैश्चर्यसत्त्वतः। उपन्यासादिना ज्ञानब्राह्मेण च विवाधनात् ६ ब्रह्मसंबंधिसावर्त्याद्यैश्चर्यतदभावयोः।
 आविरोधं मुक्तरूपे मुक्तामुक्तव्यवस्थया। मन्यमानो जगन्मिथ्यामन्यते वादरायणः। ७ मुक्तस्वरूपं तत्तत्तत्त्वतः निर्विशेषकं। स विशेषं च युग
 पन्मुक्तामुक्तदृशमतं ८ इति त्रिसूत्रं प्रपंचस्थानिर्वचनीयतया मिथ्यासंसाधकं तृतीयमधिकरणं ३ अनोदिर्मूलप्रकृतिरधस्तात्स्यात्स

निस्वतः। स्वाध्यासे कारणा नान्यदनादित्वा दपेक्षते ९ प्रतिजीवं विभिन्नेव मूला विद्येतिकेचन। अंशमेवेनोपपत्तेरेकत्वं बहवोऽवदन् १० एकैव मू
 ला विद्येति पक्षोऽप्यवदुःसमतः। तस्या अंशा असंख्याता जीवसंस्तुतिहेतवः ११ ते कारणशरीराख्याज्ञानोच्छेद्या अनादयः। एकैक जीवस्यैकैक
 एवांशः कारणवपुः १२ यत्कारणशरीरस्य नाशो मुक्तः स एव तु। अन्ये जीवांतराभासा अज्ञत्वात्संसारंति हि १३ अविद्यास्यैतदविद्याया मेवा
 सिता प्रकल्प्यते। ब्रह्मदृष्ट्या त्वविद्येयं न कथं च न पुज्यते १४ सोपोह्या तं परं ब्रह्म विद्याया आदिति फलं। अत्रैवादेधिकरणत्रयेणोक्तमतः परं।
 सत्वमस्यादि वाक्यास्यसम्यग्धीजन्ममात्रतः। अविद्यासहकार्येण नासीदस्ति भाविष्यति १५ अपरब्रह्मविद्यायाः फलं वक्तुमुपक्रमः १६
 संकल्पादेव तच्छ्रुतेः १ क्रमाद्यब्रह्मलोकस्य विदुषो भोगे हेतवः। संकल्पादेव सिध्यति सर्वे धीयस्तन्मंतराहेतवन्तरानिरासार्थमेवकारः श्रुतेः श्रुतौ १७
 अतएव चानन्या धिपतिः २ सत्यसंकल्पत्वरूपादीराधमो न द्वा बुधे। आविर्भूतो देवविद्वानपस्यान्नोधिषास्ति सः १८ इति द्विसूत्रं क्रममुक्ते सगुण
 भगवत्साक्षात्कारवतिसर्वेश्वररूपसत्यसंकल्पत्वरूपस्य सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वाद्यनन्तासाधारणगुणगर्हितस्यानन्यसाधारणैश्वर्यस्य प्रादुर्भा
 वसाधकं चतुर्थमधिकरणं ४ अभाववादिराहत्येवं १ आचार्यो वादरिदेहेन्द्रियाभावा हि मन्यते। मनोमानेण मुक्तस्य संकल्पात्सर्वसिद्धिः। य
 स्मादेवं श्रुतिः प्राह मनसेत्यादिना वतः १९ भावजैमिनिर्विकल्पामननात् २ देहं द्रियमनोयोगं जैमिनिर्मन्यते मुनिः। मुक्तस्यानेकरूपाणां विकल्पा
 मननाच्छ्रुतौ २० द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणतः ३ यतोयमनसोपश्यन्निष्ठापि श्रूयते श्रुतौ। एकधा नेकधा भावविकल्पश्चाभिधीयते २१

अतएवोभयविधमेवैश्वर्यवादरायणः। विदुषोमन्यते सत्राहीनारव्यद्वादशाहवत् २२ द्वादशाहस्य सत्रतमहीनत्वं यथोक्तम्। शरीरेन्द्रियराहित्यं त
त्साहित्यं विदुस्तथा। सत्यसंकल्पततोऽस्योभयं सेव्यावशाद्भवत् २३ तन्वसावेसेध्यवदुपपत्तेः ४ सेंद्रियस्य शरीरस्याभवकालितु संध्यवत्। द्वाद
मानसिकोभो जायद्वागविलक्षणः २४ मनसापश्यन्ति स्यस्या एवमेवोपपन्नितः। स्वप्नाख्यावस्थितिः संध्यं संधौ जायत्कृपुसयोः २५ तावे
जायद्वा ५ देहसत्त्वो जायति वेद्वागः स्वप्नविलक्षणः। विदुषो जायते तस्मात्सदेहादेहते अपि २६ इति पंचसूत्रं क्रममुक्तस्य ब्रह्मलोकगतस्य
सेंद्रियदेहसाहित्येन तद्वाहित्येन वा स्वसंकल्पमात्रेणाभीष्टसकलभोगसाधकं पंचममधिकरणं ५ प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति १
स्वसृज्यमानदेहपुंस्वसृष्टेर्मनइंद्रियैः। आवेशो दीपवहेतुः संकल्पादेव युज्यते २० तथा हि वेद एकस्य विदुषो नेकरूपता। दर्शयत्येकधेत्यादिर्व
हुविस्तरसंयुतः २८ नदेहो नापि चिन्मात्र आत्मा विद्वानिहेष्यते। लिगोपहित आत्मैव विद्वान्भवति विद्यया २९ अनेकदेहसंख्यापि विद्वान्निगशरी
रकं। अनाद्येकेन मनसानियम्यैर्वहुभिर्युतान्। मनोभिः सेव्यया देहात्स्वप्नाप्रविशति स्वये ३० एको दीपो नेकदीपभावमोपयते यथा। एकदीपत
वत्त्वेन व्यक्तिभेदेषु चैकता ३१ एवं स विद्वानेकोपि बहुभावं प्रपद्यते ३२ स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि २ समनस्केन्द्रियैर्देहैर्विदुषो ने
वमोक्तता। विशेषदर्शनाभावश्रवणादिति चेन्न ननु ३३ तत्र द्वितीयं न तस्मिन् यत्तद्विदुषो नेरत्सकिं। यत्रास्य सर्वमोत्तमैवाभूत्पश्यत्केन कंतिनि ३४
विशेषदर्शनाभावश्रवणं यदिदं श्रुतौ। तद्विप्रसापके वल्यान्यतरापेक्षमेव तु। स्पष्टीकृतं प्रकरणा क्रममुक्तेन बाधकं ३५ इति द्विसूत्रं क्रममुक्तं

श्रीः। चतुर्थोऽस्मिन्फलाध्याये चतुर्थे पाद उच्यते। निर्गुणब्रह्मविद्याया परामुक्तिः श्रुतीरिता। अथाचिरादिना ब्रह्मलोकगैश्वर्यवर्णनं ८३
संपद्यावर्षवः सेनशब्दतः १ अभिमानपरित्यज्य शरीरात्रितयेष्यये। सच्चिदानंदमात्मानं साक्षाज्जीवोनुत्पद्यतु ८४ आविर्भवस्यात्मरूपेणोवना
गंतुं कात्मभिः। निजार्थकात्स्वशब्दादिरूपशब्दविशेषणात् ८५ नास्तीयवाची किं तत्र स्वशब्दोत्थात्मवाचकः। उपसंपत्तिशब्दार्थः साक्षात्कारः
संयोजितः ८६ आविर्भवमिनिष्य निशब्दार्थे त्रित्ववस्थितिः। स्वरार्थस्तु। साक्षात्कृत्यपरं ज्योतिः स्वस्वरूपेण संस्थितिः। अत्र श्रुतौ श्रुतादात्मवाचि
स्वेनेति शब्दतः ८७ मुक्तः प्रतिज्ञानात् २ योभिनिष्यद्यते स्वरूपेणोवस एव हि। मुक्तः सर्वानर्थबीजबंधादज्ञानसंज्ञकात् ८८ एतत्तेवतेभूयो
नुव्याख्यास्यामीति वाक्यतः। व्याख्येयत्वेन मुक्तस्य प्रविष्टिप्रतिज्ञाश्रवणाच्छ्रुतौ ८९ मुक्तस्वरूपव्याख्यानप्रतिज्ञाकृतिपूर्वकं। ब्रह्मसाक्षात्क
तिमलो ब्रह्मभावस्य कीर्तनात् ९० निर्भेदसच्चिदानंदब्रह्मसाक्षात्कृतेः फलं। तस्मिन् च ध्यस्तमायायानिष्टतीरज्जुसर्पवत् ९१ आत्मा प्रकरणात् २
परं ज्योतिः परात्मैव न तेजोभौतिकं मतं। उपक्रमादिभिरिति गैरात्मप्रकरणादिह ९२ य आत्मा पहत पाप्मेत्यात्मनो ज्ञाद्युपक्रमः। यस्तमात्मा
नमुतु विद्येति विद्योपसंहतिः। एवमस्या सादिचात्रास्यात्मप्रकरणावहं ९३ इति त्रिसूत्रं सवर्णियावहाज्ञानारव्यबंधनिवर्तकस्वप्रकाश
परं ज्योतिर्भावस्वरूपपरमुक्तिसाधकं प्रथममधिकरणं १ अविमानेन दृष्टत्वात् १ संपद्यपरं ज्योतिर्यो मुक्तो बंधतः सतु। आत्यंतिकेन परं
मात्माभेदेनाविष्ठते १४ ब्रह्मेव सर्वब्रह्माप्यतीत्यादौ निर्भेददर्शनात् १५ इत्येकसूत्रं विदेहकेवल्यवतो निर्भेदब्रह्मस्वरूपेणावगुणनसाधकं हि

स्यलिंगशरीरोपाहिनात्मस्वरूपस्य संस्य संकल्पत्वेन भोगार्थस्वसृष्ट्यानेकदेहेषु पुरातनांतःकरणे विद्यो योगसामर्थ्यादनादिस्वकीयैकमनोनुरः
 तिमदेनेकांगंतुकस्वसृष्टांतःकरणाद्वारा प्रवेशसाधकं षष्ठमधिकरणं ६ अथ षट्सूत्रं चतुर्थीध्यायचतुर्थपदानि मंससममधिकरणसं
 कल्याधिकरणोक्तरीत्या प्राप्त निरंकुशैश्वर्यापवादार्थमारभ्यते । जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च १ विदुषोऽनुतमैश्वर्यमणिमा
 मुहिमादिकं । जगत्सृष्टिस्थितिलयव्यापारेणाविवर्जितं । स्वसंकल्पादेव साध्यमप्यतो न निरंकुशं ३६ ईश्वरस्यैव सृष्ट्यादिव्यापारे विदुषो न
 सः । सर्वत्र सृष्टिवाक्येषु तस्यैव प्रकृतत्वतः । विदुषश्चासंनिधानादीशैश्वर्यं निरंकुशं ३७ प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमंडलसंज्ञकः २
 सूर्यमंडलमध्यस्थपरे शोपासकस्य हि । आप्तो निस्वाराज्यमिति अत्यैश्वर्येऽपि देशतः ३८ स्वाराज्यश्रुत्युत्तरया त्यागोति मनसस्पतिं । इति श्रुत्या
 पूर्वमुक्तस्वाराज्यात्तेऽप्युक्त्युनः । आधिकारिकं विवक्ष्यते प्राप्यत योक्तिः ३९ अस्यायमभिप्रायः । स्वाराज्यशब्दाभिहितं न चैश्वर्यं निरंकु
 शं । स्वाराज्यशब्देनैश्वर्यं यदीष्टं स्यान्निरंकुशं ४० मनसस्पतिं संप्राप्तिरूपमैश्वर्यं कंठुनः । न विदध्यात्प्राप्यतया स्वाराज्यात्यैवलाभतः ४१
 अतः पूर्वमुक्तं तत्स्वाराज्यं न निरंकुशं । किंतु प्रकृतमैश्वर्यमिष्टं स्वाराज्यशब्दतः ४२ अधिकारयति स्वैवधिकारेत्यादिकारिकः । रव्यादी
 न्मंडलस्थः सन्नंतर्यामितया प्रभुः ४३ मनसस्पतिं शब्दाद्यो बुद्धियंतार्क ईश्वरः । तदायनं सर्वभोगे स्वाराज्यं तत्प्रसादतः ४४ इच्छंति नेवेच्छं
 त्येते जगज्जन्मादिकर्तृणां । अतः सातिशयैश्वर्यं विदुषो न निरंकुशं ४५ निरंकुशैश्वर्यानिवाप्तौ हेतुमाह । विकारावर्तिवत्तथा हि स्थितिमाह ३

विकारावतिर्द्विर्वेत्तुक्तं परमेश्वरं। रूपमस्ति तथा त्वाहास्यद्विरूपांस्त्रिंश्रुतिः ४६ एतावानस्य महिमापादोस्येत्यादिका सदा। इति सूत्राक्षरार्थो
यमस्य तात्पर्यमुच्यते ४७ यथा निरंकुशेश्वर्यद्विरूपे सर्वेश्वरे। संस्थितं निर्गुणं रूपमनवाप्यत्युपासकाः ४८ मुक्ताः सगुण एवावतिष्ठन्ते रूपेश्व
रे। निधर्मरूपसंप्राप्तिसंकल्पेनानुपासनात् ४९ एवं सगुणरूपेऽपि सदा तिष्ठन्निरंकुशं। ऐश्वर्यमनवाप्येते सांकुशेश्वर्येश्वरे ५० स्वरूपेऽवतिष्ठ
ते कममुक्ता उपासकाः। निरंकुशेश्वर्यलाभसंकल्पेनानुपासनात् ५१ जत्ते गेह्यादिकर्तृत्वकामस्य कापि वैश्रुतौ। अदर्शनात्स संकल्पसेषां नेत्य
वगम्यते ५२ अथ ब्रह्मणः सर्वरूपं सगुणमेव निर्गुणस्वरूपमेव नास्तीत्याशंकायामाह। दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ४ श्रुतिस्मृतीदर्शयतस्त्य
स्यैवं निर्गुणात्मतां। न तत्र सूर्योभातीति न तद्भासयतेति ५३ भोगमात्रसाम्यकिंवा ५ उपासकस्य मुक्तस्योपास्यदेवतया सह। तद्भोग्यभोग
मात्रेण साम्यकिंवा च वेदगात्रं। मुक्तस्योक्तं सातिशयमैश्वर्यमवगम्यते ५४ अथ। नन्वेवं विदुषः सातिशयमैश्वर्यमुच्यते। यद्यनित्यं भवेत्तर्हि लौकिकै
श्वर्यवन्तत ५५ तत्स्येज नुरादृतिः प्रसज्येत बुधस्य च। इत्याशंको नरं प्राह भगवान्नादरायणः। गृहाभिप्रायवान् सर्ववेदाचार्यः। रूपा निधिः। गृहा
शयस्त्वयं ५६ कममुक्तो ब्रह्मलोके प्राप्त निर्गुणविद्यया। न परावर्तते किंतु तल्लोकपतिना सह ५७ कैवल्यमुक्तिमाप्नोतीत्युक्तत्वात् पूर्वमेव हि। अंत
वत्तेपि विदुषे ऐश्वर्यस्य न संसृतिः ५८ किंच। यदा तु सगुणब्रह्मविदामपि यदाश्रयात्। कैवल्यमुक्तिसंप्राप्तिसंयानिर्गुणविद्यया ५९ जीवमुक्तेर
वस्थायामेव साक्षात्कृतात्मनां। निर्भेदब्रह्मरूपाणां पुनरादृति संशयः ६० नैव कस्याप्युदेतीति नोक्ताऽनादृतिरत्र हि। इत्यभिप्रायवान् सर्ववेदाचार्यः

कृपानिधिः ६१ अनाद्यनिःशब्दादनाद्यनिःशब्दात् ६२ देहोक्रमणकालीनोपास्यध्यानस्यशक्तिः ॥ नाडीरश्म्यानुपूर्व्येणनिर्गताब्रह्मरंध्रतः ६३
देवयानेनानिर्वाहपर्वणाप्रथिताध्वना ॥ स्वाग्रिमप्रापितालोकमर्चिराद्यातिवाहकैः ६४ अनन्यसाध्यशास्त्रोक्तसौग्योत्कर्षसमन्विते ॥ गच्छंतियेव
ल्लोकममर्चिकावलंबनाः ६५ अमानवेनेवपुंसोविद्युत्प्रतिलोकतः ॥ प्रापिताब्रह्मसदनंविद्वांसःसदुपासनाः ६६ तत्रतेषांनिवसतांतल्लोक
पतिनासह ॥ कल्पांतप्राप्यतामुक्तिकेवल्यारव्यानिर्कुशां ६७ अर्षीष्टान्नुपमाणांविषयान्काममात्रतः ६८ श्रुत्युक्तोपासनोपास्येश्वरसं
प्रेमदर्शनात् ॥ प्रक्षीणजन्ममृतिदसंचितागामिकर्मणां ६९ प्रनष्टकेशजाताननुपास्येशप्रसादतः ॥ तल्लोकेप्रायशोनित्यंध्याविनांयोगवत्स
षां ६९ कदापिपुनरावृत्तिर्नैतेषांब्रह्मलोकतः ॥ तेषांपुनरावृत्तिरित्यादिश्रुतिमात्रतः ७० सूत्राभ्यासस्तुशास्त्रस्यसमाप्तिद्योतकोमतः ॥ अ
ध्यायस्यसमाप्तौतुपदस्याभ्यासइति २७१ इतिश्रीभगवद्देव्यासप्रणीतशारीरकब्रह्मवेदान्तमीमांसाशास्त्रेचतुर्थेफलाध्यायेब्रह्मप्राप्तिव्र
ल्लोकारव्यचतुर्थपादेगुणसूत्रसहिताधिकरणार्थसंग्राहककारिकासुषुप्तसूत्रक्रममुक्तानांसारानावृत्तिबोधकंसप्तममनावृत्ताधिकरणं ॥
अत्रप्रतिपादकमेणसूत्राण्यधिकरणानिच ॥ प्रथमे ॥ सू० १९ अ० १४ द्वितीये ॥ सू० २१ अ० ११ तृतीये ॥ सू० १६ अ० ६ चतुर्थेपादे ॥ सू० २२ अ० ७ ॥
अत्रपादचतुष्टयकारिकाः २७१ समाप्तिपत्रं १२ सर्वसंकलनायांसूत्राण्यधिकरणानि ॥ सू० ७८ अ० ३८ ॥

४
१२

Adhi Karnartha Sangraha Karika

2462

अधि कार्त्तार्थ संग्रह कारिका

X

अध्यात्म दर्शन

2227

31